

Ա. ՐԱՐԱՏ

1902

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՌՅԾԱ.

Լ.Զ. Տարի ՆՈՅՆՄԱՐԵՐ-ԳԵԿՏԵՄԱ. Համար ԺԱ.-ԺԲ.

ՎԱԴԱՐՇԱԳԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի.

ԲՈՎԼԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՅՆՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1902 թ.

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ

1. Քաղաւածք Նորին Վեհափառութեան Կոնդակներէց 12 981

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

2. Հրաւէր Հրաւիրակին (մի հասուած Վեհ. Հայրիկի՝
Հրաւիրակ Նրէրին Աւետեայ դրքից) 986
3. Քրիստոնէութեան իսկութիւնը. 2.—Աւետարանն ու
աղքատութիւնը. Կ. Վ. 999
4. Վեցածնոյ թեան շրջան զլուխ Դ. Եղիազար և Նահա-
պետ Կաթողիկոսները. Մ. Խոստիկեան. 1006
5. Աւանդութիւն ի հրէիցն՝ առնել սղորմութիւն և դառ-
նել զողորմութիւն յԱստուծոյ 1023
6. Վաղարշապատի Առաքարի կամ Զուարթնոց Եկեղե-
ցին. (Վերջ) Յուսիկ Եպ. 1025
7. Ժողովուրդին առաջնորդողները. Բաբգէն Ժ. Վ. 1061
8. Աստուածաշունչի նոր հրատարակութիւնը . Կ. Վ. 1069
9. Հեղնութիւնը Յիսուսի դրութեան և խօսքի մէջ,
Եր. Սարկ. 1088

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

10. Օրթոդոքս Եկեղեցի 1099
11. Կաթողիկ Եկեղեցի 1102
12. Անդլիկան Եկեղեցի 1111

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻԱՆՆԻ

1902—ՌՅԾԱ.

Տարի 12. { ՆԱՅԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ } Համար ժԱ.-ժԲ.

Հ ր ա մ ա ն ա լ

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Ջ Ի Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ա մ ե ն ա յ ն Հ ա յ ո ց

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի

С. И. С. И. С.

С. И. С. И. С.

С. И. С. И. С.

С. И. С. И. С.

С. И. С. И. С.

Дозволено цензурою 29 Января 1903 г. г. Тифлисъ.

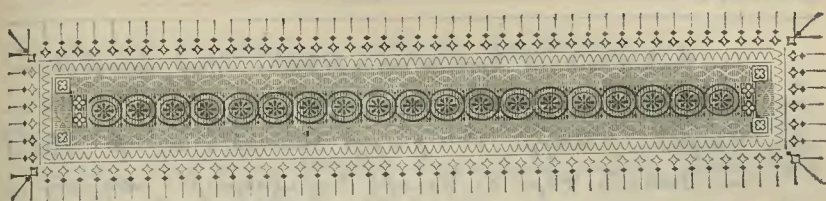
С. И. С. И. С.

С. И. С. И. С.

С. И. С. И. С.

С. И. С. И. С.

С. И. С. И. С.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ՔԱՂԱՌԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՀ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ.

Հայրապետական տնօրինութիւնք.

Կոնդակ յանուն Գեր. Տ. Անանիա եպս.-ի, առաջն. փոխանորդին Գանձակայ, որով արածնեցաւ թաղել ի դաւթի ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ Գանձակ քաղաքի զՄահտեսի Քերովրն Տ. Մարտիրոսեան. թ. 1553:

— Յանուն Ամեն. Պատրիարքին ս. Երուստղեմի Տ. Յարութիւն ս. Աբքեպիսկոպոսի, ընդ որում յղեցաւ երկերիւր բուբլի դրամ՝ տարպաս անուանեալ նուէր վանուցն ս. Յովքեանց, ի միարանէ Մ. Աթոռոյս Բարեշն. Տ. Անտոն վարդապետէ. թ. 1574:

— Յանուն Տ. Սիոն վարդ.-ի, որով կարգի ի փոխանորդ նուխաւոյ վիճակի. թ. 1582:

— Յանուն Գեր. Տ. Գրիգոր եպիսկոպոսի, թեմակալի վիճակին Արցախայ, զկարգմանէ Տ. Սիոն վարդ.-ի ի փոխանորդ նուխաւոյ. թ. 1583:

— Յանուն վիճ. Կոնսիստ. Արցախայ, որով հրամայեցաւ տալ փաստաբան պ. Ն. Փալանթարեանի երկերիւր բուբլի վան պաշտպանութեան վիճելի կալուածոց վանուցն ճալեթի. թ. 1609:

— Յանուն վանական Կառավարութեան Մ. Աթոռոյ, որով հրամայեցաւ տալ կենսաթոշակ բազմամեայ աշխատաւորի տպարանի Մ. Աթոռոյ Մկրտչի Պուլուղեան, ի տարին 60 բուբլի և մի խալվար ցորեան. թ. 1634:

— Յանուեն նոյն Կառավարութեան, որով հրամայեցաւ տալ նախկին կառավարչի ագարակին Մայր Աթոռոյ Սմատայ Մազեան ի տարին 100 բուբլի կենսաթոշակ. թ. 1635:

— Յանուեն Գեր. Տ. Յուսիկ եպիսկոպոսի, անդամոյ ա. Սինօղի, որով հրամայեցաւ ձեռնադրել յաստիճան կուսակրօն քահանայութեան և արեղայութեան զերկօսին աւագ սարկաւադունս զՂազար ԼըՅսայի. թ. 1650:

— Յանուեն Գեր. Տ. Գէորգ ա. Արքեպիսկոպոսի Սուրենեանց, որով հրաւիրեցաւ վերստին ստանձնել զպաշտօն առաջնորդութեան թեմին Վրաստ. և Իմէրեթի. թ. 1670:

— Յանուեն Տ. Գարեգին վարդապետի Յովսէփեան, միաբան Դալստի Տ. Մկրտչեան և պ. Ստեփաննոսի Մալխասեան, որով հրաւիրեցան ի խմբադրութիւն շարի պատմագրաց Հայոց, վասն յիշատակի 1500-րդ տարեդարձի «Գիւտոյ հայկական տառից». թ. 1700:

— Յանուեն Վիճ. Կոնսիստ. Վրաստանի, որով կարգեցաւ ի վանահայր Զարեքայ վանուց Տ. Վահան վարդ. Գլորեան. թ. 1730:

— Յանուեն Տ. Գիւտ ա. քահ. Աղանեան, որով հրամայեցաւ նմա կատարել երդմեական քննութիւն ի մէջ տաճկահայատակ գաղթական Մելքոնի Սերովրեանց և կնոջ նորա ի բաց գնացելոյ. թ. 1732:

— Յանուեն Հոգաբարձութեան Ներսիսեան դպրանոցի Տփխեաց, որով հրամայեցաւ տալ նպաստ երկուց որոցոց Շահվերդեանց թոշակ ի տոկոսեաց կտակին հանդուցեալ Տ. Նսայի Արքեպս. թ. 1737:

— Յանուեն Գեր. Տ. Սահակ ա. Արքեպս. թեմակալին Պարսկ. և Հնդկաստանի, որով յայանեցաւ թէ չիք պատճառ լուծանելոյ զպսակն Մարգարայ վարդանեան Նոր Զուղայեցւոյ. թ. 1738:

— Յանուեն Գեր. Տ. Գէորգ եպս. թեմակալին Հայոց Եւրոպիոյ, որով հաստատեցան նորընտիր Հոգաբարձութեան Մատրան Մարտիկոյ. թ. 1741:

— Յանուեն Գեր. Տ. Սուքիսա արքեպս. թեմակալին Երևանայ, որով հրամայեցաւ կարգել զԴաւիթ արեղայն

Բիւլբիւլեան ի վանահայր վանուցն Մաքինեաց. թ. 1747:

— Յանուէն Վիճ. Կոնսիստ. Քիչնէի, որով լուծեալ եղև պատին տաճկահայտակ Ամասիացի Կարապետի Քեապապչեան ընդ կնոջ նորա Աննայի և զրկեցաւ այրն յիրաւանց վերստին ամուսնութեան. թ. 1752:

— Յանուէն նոյն Կոնսիստ.-ի, որով յետս դարձուցաւ քննական զործ պսակալուծութեան տաճկահայտակ Յակոբայ Միրիպեան ընդ կնոջ նորա Մարիամու, հրամայելով լրացուցանել զթերիսն. թ. 1753:

— Յանուէն Կոնսիստ.-ին Շամախուոյ, որով հրամայեցաւ նշանակել ի տարին 300 բուրլի նպաստ ի վարձ ուսման որդւոյ ատենադպրի Ատենին Շամախուոյ Աբրահամու Շահվերդեան զ44 ամս կացելոյ, ի պաշտամանդ՝ մինչ ցաւարտել որդւոյն զբարձրագոյն ուսումն. թ. 1766:

— Յանուէն Տ. Մամբէ վարդապետի, որով հրամայեցաւ նմա յանձնել զամենայն հաշիւս վանահօր և կառավարչի կալուածոց Տ. Արսէն վարդ.-ի և մեկնել գալ ի Մայր Աթոռս. թ. 1835:

— Յանուէն Գեր. Տ. Դէորդ ս. Արքեպս.-ի, թեմակալին Վրաստ. և Խմէրեթի, որով յայտնեցաւ նմա զկարգմանէ Տ. Արսէն վարդ.-ի յանդամ վիճակային Ատենին Վրաստանի. թ. 1736:

— Յանուէն Հոգաբարձութեան Ներսիսեան զպրանոցին Տփլսեաց, որով յայտնեցաւ զվերադարձէ Գեր. Տ. Թեմակալի վիճակին և նախագահի միանգամայն Հոգաբարձական Ժողովոյ. թ. 1837:

— Յանուէն Արժ. Տ. Վառձապուհ քահ.-ի Փարիզու, որով հրամայեցաւ յետս պահանջել ի պրոֆս. Կ. Թումանեանէ զ13 հայ որբս, որպէս և զՀայրապետական կոնդակն և զկայականն Դիւանի. թ. 1739:

— Յանուէն Գեր. Տ. Սուքիաս Արքեպս.-ի, փոխ. թեմակալին Երևանայ, որով յայտնեցաւ զկարգմանէ Բարեշն. Տ. Իսահակ վարդ.-ի ի փոխանորդ վիճակին Հին Նախիջևանի. թ. 1741:

— Յանուեն Գեր. Տ. Անանիա եպոսի, առաջն. փոխանորդին Գանձակայ, որով հրամայեցաւ հաստատել զօժեալ վէմն յաղօթարանին հայոց ելենենդորֆի և թոյլատրել քահանայի տեղւոյն մատուցանել զս. պատարագ. թ. 1849:

— Յանուեն Տ. եղիշէ Ճ. վարդ.-ի, առաջնորդին. Ատրպատականի, որով լուծեալ եղև պսակն Սալմաստեյի Դրիդորի Կարայեան ընդ կնոջ նորա Դիլբարայ, տալով իրաւունս կնոջն մտանել ի նոր ամուսնութիւն, իսկ յանցաւոր առն յետ միամեայ ապաշխարանաց պսակել ընդ ապօրինի կենակցին իւրոյ. թ. 1862:

— Յանուեն նոյն առաջնորդի, որով սահմանեցան ժառանգական իրաւունք այրիացեալ հայ կանանց թեմին Ատրպատականի և որբոց նոցին. թ. 1853:

— Յանուեն նոյն առաջնորդի, որով թոյլատրեցաւ ի կիրարկանել զնոր կազմեալ «կանոն» վասն գործոց թեմին», իբրև փորձ ժամանակաւոր. թ. 1854:

— Յանուեն Տ. Կարապետ վարդապետի, որով կարգեցաւ ի խմբագիր «Արարատ» ամսագրոյ՝ օգնականութեամբ երկուց նորընծայ Արեղայից՝ Տ. Ներսիսի և Տ. Մեսրոպայ. թ. 1936:

Հայրապետական պարգևք.

Շնորհեցան իրաւունք կրելոյ զկամկտեալ զլիարիս Արժ. քահանայից՝ Տ. Աղէքսանդրի Արրահամեան Դիրք ղեղձ, Տ. Յովհաննիսի Նաջառեան Բագուայ և Տ. Գէորգայ Մելքիկեան Շուլալէր աւանի. թ. 1644. 1668 և 1813:

Շնորհեցաւ կոչումն աւագ քահանայութեան Արժ. Տ. Յովսէփ քահ.-ի Ամիրաղեան, կրօնուսուցի գպրոցաց Քուլթախ քաղաքի և օգնականի գործակալութեան Քուլթախայ և Սօխումեան շրջանի. թ. 1701:

Շնորհացան կոնդակք լանջախաչից Բարեկրօն քահանային՝
 Տ. Կարապետի Մալխասեան Բաթում քաղաքի, Տ. Աւետիսի
 Տ. Մկրտչեան Սօխում քաղաքի, Տ. Ներսիսի Տ. Պետրոսեան
 Սուրամու, Տ. Գեորգայ Սաղոյեան Տփլիսի, և սարկաւազու-
 չեաց Կուսաստանին Տփլիսեաց՝ կոյս Սովիայի Ամատունոյ, կոյս
 Շուշանկայ Խարաղեան, կոյս Յուստիանեայ Արէլեան և կոյս
 Յուստիանեայ Բերուզեան. թ. 1702. 1703. 1811. 1812.
 1806. 1807. 1808 և 1809:

Հայրապետական օրհնութիւնք եւ շնորհակալիք.

Կոնդակ օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն
 Տիկին Ոխտանայի Սարգսեան Պիատիգորսկ քաղաքի, յա-
 զազս Ջերմեռանդ զգացմանց նորա առ Մայր Աթոռն ս. Եջ-
 փածնի. թ. 1527:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Տիկին
 Եկատերինէի Արկաղեան Մարիոսեանց Տփլիսեցւոյ, յաղազս
 նուիրելոյ նորա զգրագարան Հանդուցեալ առն իւրոյ Յարու-
 թիւնի Մարիոսեան Մատենադարանի Մ. Աթոռոյ ս. Եջփած-
 նի. թ. 1552:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն եղբարց
 Բաղդասարեանց Յարութիւնի և Յովհաննիսի՝ բնակչաց Դիրք
 զեղջ Շամախուոյ, որոց ծախիւք կառուցաւ եկեղեցին զեղջ
 իւրեանց. թ. 1643:

Յաւակցական.

Կոնդակ յանուն Գերայնիւ Կարապետի Կ. Եղեանց ի
 Ս. Պետերբուրգ, յաղազս մահուան քեռ նորա օր. Աննայի.
 թ. 1561:

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ՀՐԱԽԻՐԱԿՆ

ՀՐԱԽԻՐԻ ՀԱՅՈՑ ՄԱՆԿՏԻՆ

Ի Ս. ԾՆՈՒՆԴ ԵՒ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Ելանեմք աստի, Մանկունք, արդ և ի ծնունդ Փրկչին
մերոյ՝

Բեթլեհէմ, տուն Եփրաթայ, քաղաք Դաւթի մեծ արքային,
Յերշանիկ այրըն հովուաց, սուրբ իջևանն աղքատ Կուսին:
Այլ զի՛նչ առցուք ընդ մեզ, որ ընդ Մոգուցն ընծայաբերս
Զօնեսցուք Յիսուս Մանկան, ալքայ ծնելոյն Իսրայելի:
Ընդ ոսկւոյն հողանիւթ՝ ըզկատարեալ ամբիժ հաւատս,
Ընդ կընդրկին և զըմբռսոյ՝ ըզհուր սիրոյն Քրիստոսի,
Բարձեալ ի սիրտ սուրբ և մաքուր իբր ի բուրվառ խըն-
կամատոյց,

Զօնեսցուք Մանկացելոյն՝ բարդեալ ի ծուլն անուշահոտ,
Որ բազմի անդ ի Մըսուր և գիրկ Կուսին քրովբէաթոռ.
Ո՛վ, անկեալ ի սուրբ Այրին՝ երկըրպագցուք Մօրն և Մանկան,
Երգեցից ես անդ ապա զԲանին ծընունդ անճառահրաչ:

Որ զողիս հանուր մարդկան թըւեալ ունէր իւր ի ձեռին,
Տէ՛ր տիեզերաց և թագաւոր միահեծան.

Ո՛վ, ինքն եւս ի կարգ մարդկան գայր ի համար աշխար-
հագրին.

Ել դիմեաց ի Բեթլեհէմ ի քաղաքէն իւր Նաղարէթ:
Այն ի՛նչ արեւն ի մայր իւր մուտս առնէր յերեկոյեայ,
Այսր եկեալ հասանէին վատտակեալ ծերն և Մարիամ,
Իջևանեալ ի տուն հովուաց, ո՛հ, օթէին ընդ անասունս.

Բաբէ, որ եկեալն էր հանել զմարդիկ յերկնից քաղաքն՝
Ինքն ի մէջ երկրի անիջևան եկաց արտաքս:

Վայելն էր իսկ հովուաց դու քաջ հովուն ասպընջական.
Եւ Եւային *) իւր շիրման, յորում հեծէր ինքըն ցաւօք,
Հիւրընկալ լինել այսպէս ամբիծ դըստեր իւր և Թոռան,
Որ զերկունքս Մօրն եբարձ անախտ ծննդեամբքն կուսական:
Աստ ի լըրումքն բոլորէր Լուսինըն մայր լուսոյն ծընող՝
Զիննամսեայ ժուժկալեալն ի յարդանդին ծնանէր հրաշիւք:
Որոյ զգեստն աննիւթական լոյսն էր երկնից արփեհարաշ,
Խանձարրօք նիւթականին պատեալ դընէր ի մէջ մըսրոյն
Զայն փափկիկ քընքուշ Մանկիկ ի ծղօտս յարդից քըս-
տըմնափուշ:

Անդ յերկինս յաջմէ Սրովբէք և յահեկէ հոյլք Քրովբէից,
Աստ յերկրի՝ ըստ Ամբակումայ զարմանալեօք տեսանողին,
Ի մէջ երկուց կենդանեաց, եղինն ասեմ ես և իշոյն,
Ընդ հասանել ժամանակին անճառ սիրովըն ծանուցաւ:
Որ ի դահ չորեքկերպեան փառօք ընդ Հօր բաղմէր յերկինս,
Լոյսն անմատչելի միշտ ըղնովաւ պարածածուկ,
Ի մատաղ Կուսին ի գիրկ գըզուեալ եղև որպէս Մանուկ.
Եւ որում չ'բաւէր տեղի երկնից տաճար լայնակամար,
Խոնարհեալ նուաստացաւ, բովանդակեալ ի փօքրիկ այր,
Զի նորին խոնարհելովըն բարձրացուք մինչ ի յերկինս
Եւ մարմնովըն նուաստացեալ մեծանայցեմք ի հօգիս:
Որ ցանկային թագաւորք ըզմի յաւուրց այս տեսանել,
Յառաջացեալ քան ըղնոսա հովիւք տեսին զօրն անդրանիկ
Եւ զուարթնոցըն զաւետիս նորին և եթ լուան յերկնուստ,
Որ հընչէր մեծաբարբառ, զն փութացէր ի Բեթլեհէմ,
Նորածին Աստուած որդւոյն դուք նախ եղէք խորհրդազգած:
Զի՛ յայնժամ մի ըզմիով վազվազէին ի տես հրաշիցս:
Այն ինչ մըտին այրին ի ներս, տեսին ըզլոյս մի նոր ծընեալ,
Նորահրաշ և ծիրանի լոյսն ըղնովաւ կամար կապէր.
Զունէր զոր մերձ մանկաբարձ, այլ միայնիկ զծերըն Յովսէփ:

*) Յաւանդութենէ ասեն թէ Եւայի շիրմ մանդ ի Բեթլեհէմ է, ուր պատահեցաւ ծնունդն Յիսուսի:

Ի չգոյէ դոյզն ինչ տեղի՝ եղեալ զՄանուկն ի չոր ի Մըսուր։
Աննճման էր գեղ գիմացն, երեսքըն ողջ լոյս փայլէին՝
Յայգւոյն բացեալ վարդինճման, շաղն ի վերայ մարգարիտ էր.
Կոյսըն հրճուէր ի սրտին և խելամուտ լինէր իրացն,
Զի ծնաւ Փրկիչ տշխարհի և ոչ ծնաւ մարդ յաշխարհ։
Որպէս յայնժամ երջանիկ հովուացն ի ծունկըս խոնարհեալ
Փափագմամբ հոգւով սըրտիւ երկըրպաղին Նորածնելոյն։

Զնոյն և ես որ հասեալ կամ արդ ի տաճար քս սուրբ
Ծննդեան,

Տենչանօք համբուրեմ զտեղին, յորում խանձարրապատ
Եդար իբրև յօրրան, լացեր աստէն դու տղայաբար.
Ո՛վ, հայրածին Բան, վասն իմ կըրկին ծնեալ ի Կուռէն,
Եւ որ Տէր և նոյնադոյ Աստուած գոլով հաւասար Հօրդ,
Բա՛րէ, այնչափ խոնարհեալ փոքըրկացար եղեր Մանուկ,
Զի մեղօք ըզմանկացեալս և ըզթերիս ի քս շնորհէդ
Ի կատար այրութեան դու հասուցես օրինակաւդ։

Այլ քեզ արդ աւետիս տամ, ո՛վ նախահայրդ մե-
ղապարտ,

Որ ի ձեռնն եւային կերեր զպըտուղըն մահառիթ.
Ո՛հ, այնու արտաքսելով յաստուածատունկ դարաստանէն,
Թափառեալ յերկիր փշոց, բերեր ծննդովդ ըզփուշ մեղաց.
Դու արդ ցընծա՛ս զուարճացեալ, քանզի զարմէ քոյդ զաւակոյ
Յայանեցա՛ւ առանց փըշոց Կոյս մի ամբիժ և անարատ,
Որ ծնող եղև Լուսոյն ծածկեալ ի ծոց Ծնողին անմայր,
Ա՛յն, որ ըզքեզ իւր Աստուածութեանն ի ճոխ պատկեր
Յօրինեաց ինքնին ձեռօք, փըշմամբ հոգւոյն կենդանաձիր,
Նոյն՝ ըզճառայիդ արդ ըզդեցաւ ըզկերպարան,
Որ զճառայիդ ճոխացուցեալ ի վեր անդրէն բարձրացուցէ
Տիրականին ի պատիւ, յոր պանծայիր անդ ի դրախտին.
Ուսայ՝ ի վոյր անկանելովդ դտար անտանոց դու հաւասար։

Աւետիս և եւայիդ, բերկրեալ ուրախ լեր բնդ Դըստերդ,
Որ ելոյժ ծըննդեամբըն իւր աըրամածին Մօրդ զերկունս
ցաւոց։

Պարտեցաւ ի բանսարկուէն անդ ի յեղեմի դու պատրանօք,
 Զձեռք ի ծանօն մահածին կարկառելով դառն ի պլտուղն.
 Յաղթեաց սակայն խաբիչ օձին ընտրեալքս դուստըր Մարիամ
 Զաղխելով ըզգլուի նորին խոնարհութեան գարշազարան.
 Զի չստաց Աստուած լինիմ, այլ աղախին եմ ես Տեառն.
 Զաւակս անիծապարտ ոչ եւ ծնցիս այսուհետեւ.
 Օրհնեցան քո զաւակունք Կոսիդ. Որդւով անախտածին:

Յընծառլիր, Դաւիթ արքայ, ընդ քո բողբոջ լուսածաղիկ՝
 Ընդ քընքսւշ գեղմն որսլիդ, յոր լուսոյ՝ անձրև ամպէն
 Է՛ջ ե ցօղեցաւ քաղցրածառալ Բանն ի վերուստ,
 Զբանեղէն բոյսըս մեռեալ կենդանացոյց ի նոր կեանս:
 Թաղաւորք ի Սաբայէ եւ յԱրարայ եկեալ տենչմամբ,
 Մատուցին ըղպատարողքս քո Մանկան արքայածին:
 Բարձրացաւ քան զԼիբանան պլտուղ ծառոյդ լուսաբողբոջ,
 Ի քաղաքիդ քո եւ Տեառն ծաղկեցաւ ծաղիկն Յիսուս:

Յընծառլիր ընդ Հօրք եւ դու, ով իմաստունըդ Սողոմոն,
 Խանդակաթ սիրով երգող ըզսէր հարսին եւ փեսային.
 Բացմա՛ւ անճառ կերպիւ, պարտիղին այն դուռն փակեալ,
 Ուստ ի դուրս բուրեաց անոյշ հոտ նարդոսի եւ շուշանի.
 Է՛ջ ի նմա Եղբօրորդին եւ ճեմեցաւ մարմնանալովն:
 Եւ ալն աղբեր կընքելոյ ըզլսեաց հրաշիւք ի Բեթլեհէմ,
 Կենդանի ջուր ի նմանէ ի բանաւոր երկիր խաղաց,
 Արեւեցոյց ըղպադալեալս, այլ յաւիտեան ոչ ծառաւիւք:

Արջանիկդ առ ի զարմէ Ամուսածին Եայիաս,
 Դուչակնդ յայտնաբարբառ զԼուսին ծնունդըն հրաշալի,
 Խընդա՛մ յաւէտ հոգւով ի լըրումըն քո բանիդ ըստոյդ.
 Աւաղիկ ի թագազարմ շառաւիղէ տանձն Դաւիթի
 Ընձիւղեալ ծիլ կուսական եւ փըթթեցոյց ըզնոր ծաղիկն,
 Ի հոտոյն անուշաբոյր ըզմայլեցաւ աշխարհ բոլոր,
 Թըմբեցեալ հոգիքն ի մեղս ըսթափեցան նորին հոտովն:
 Յանարօր անդաստանէն սուղեւոյ ցօղով հոգւոյն

Ե՛լ բուսաւ ցորեան ատօք՝ յերկնից իջեալ կենաց հացին.
 Կոյսըն հրաշիւ յըղացեալ ծընաւ զորդին Էմմանուէլ,
 Եւ ընդ մեզ փըրկողն Աստուած էջ շրջեցաւ իբրեւ ըղմարդ.
 Ժողովորդն ի խաւարի ետես ըզլոյսն եկեալ յաշխարհ:

Դու ես ո՛վ, լեր զուարճալից, հրեշտակացեալըդ Դանիէլ,
 Այն փոքրիկ վէմն ի լեռնէն բարձրացելոյ խոնարհութեամբն
 Խնքնի՛ն ի Կոյս մօրէն հատաւ ի դաշտ աշխարհիս այս,
 Ուր զկանգնեալ չարին պատկեր մանր փըշրեաց ուժդին
 հարմամբն,
 Զբարձրացեալս հըպարտութեամբ ըզթագաւորս խոնարհ
 հեցոյց,

Մեծութեամբն լեռնացեալ ելից համայն ըզտիեղերս:
 Եւ հին աւսուրց ալեւորն մատաղացաւ նոր մանկութեամբն.
 Որ յաթու բարձրութեան, աստ յանբանից ի Մսուր իջաւ
 Ընդ բիւրաւոր Հրեշտակացն, և երգեցին ըզնա հովիւքն:

Առաւել քան զամենայն դէս խրախացիր Կոյս լուսածին,
 Ըստ ողջունին Դաբրիէլի բերկրեալ ուրախ լեր, Տէր ընդ բեդ.
 Լոյսն անպարունակ, որ ի յերկրի մարմնոյդ ագաւ,
 Ծագելով ի քէն պայծառ ճառագայթեաց ըզտիեղերս.
 Յընծացի՛ն որ ընդ մահուն մըթով նըստեալ ոգիք մարդկան:
 Գեւ բարձան ծանրը երկունք ցաւածին մօրըդ Եւային,
 Որ միայնակ ի նմանէ նոր շառաւիղ անդատապարտ
 Ըստ երգոյն իմ՝ Մովսիսի դու յԱրմատոյն Յեսսեայ բուսար,
 Դո՛ւ զաւակ օրհնութեան մօրն Եւայի անիծելոյն
 Եւ յերկրի կարկամելոյն կանգնիչ եղեր Որդւոյդ ձեռօք.
 Կեանք ետուր նախածնողիդ, որ մայր կոչէր ողջ կենդանեաց,
 Այլ տիրապէս դու Մայր եղեր նոր Սիօնի ծնեալ մանկանց.
 Ո՛վ, ի քեզ մեծ էր խորհուրդն, որ դեր հրաշիւք աւարտեցաւ.
 Զանժակիդ ծնունդըն Հօր ծնանիլ մարմնով ժամանակաւ,
 Եւ ի դըրկիդ կաթ ջամբելով ի Կոյս ըստեանցըդ քաղցրաբուխ
 Մնուցանել դայեկապէս զտածիչ մարդկան բանին կաթամբ,
 Եւ երգով մայրական զօրօր ասել Աստուածորդւոյն,
 Եւ շըրթամբքդ շուշանագեղ յըպել ի համբոյր անմատչելոյն:

Եւ զմարմինն կուսագեղ քընքուշ ձեռքըդ շօշափել,
 Որ տըւաւ քեւ ի յերկնից համեղ ճաշակ մեղ քաղցելոցս.
 Այս անբաւ գանձու շնորհաց գտիչ և միայն արժանաւոր
 Դճւ եղեր, ո՞վ ի կանայս անհամեմատըդ Մարիամ,
 Սիրալի խոնարհութեամբդ և քո վարուքդ մաքրազարդ:
 Զանչափ ըզմեծութիւնդ եղեալ ի կշիռ Սողոմոնի՝
 Յոյց ըզքեղ առաւելեալ յոյժ ի դըստերս հրաշաւորս,
 Լի շնորհօքդ ամենազան անցեալ զանցեալ զամենեքումք:
 Ի քեզ ոչ նըշմարեցաւ սուտ հաճութիւն և դեղ պատրիչ.
 Դու վասն այն ազատ դըտար առ ի պարտեացն նախամօրդ
 Եւ տաճար անձեռագործ առ ի Հոգւոյն մաքրազարդիչ
 Յօրինեալ պատրաստեցար անճառելոյ Բընակողին,
 Եւ ասացեր՝ այսուհետեւ ինձ երանեն ազդ և աղինք:

Ընդ Կուսին և քեզ հըրճուիլ արդ վայելէ, ո՞վ Բեթ-
 լեհէմ,

Որ յերկրի երկին եղեր, Աստուած ի քեզ մարդ երևեալ.
 Այն քո այրիւքդ անձկութեան, հանգոյն մաքուր արդան-
 դին մօր,

Կըրկնակի տուն տաղաւոր վիճակեցար Անբաւելոյն.
 Եւ գըլխոյն անօթեան, ում ոչ ետուն մարդիկ տեղի,
 Դու սիրով ասպընջական լեալ հանգուցեր ի գող Մըսրիդ:
 Ուր ըզլալոյ ձայնիկ բարձեալ և արտասուեաց նա տղա-
 յապէս,

Սիրային յաշաց կաթիլըն կայլակեալ իջին ի քեզ,
 Որ զի հոգս և խանձարուրս իմ լացողիս սըրբեաց զարտօսր:
 Զի չէր մարդ մահկանացու ծընեալն ի քեզ ըսքանչելօք,
 Այլ անմահ Աստուած գողով՝ ծնաւ առ ի տալ կեանս մեռելոյս:
 Զայն առնէր քեզ Աւետեաց նախագուշակըն Միքիսո.
 Բեթլեհէմ, երկիր Յուդայ, չես դու կըրտսեր կամ աննըշտն,
 Ի քէն ելցէ ինձ նոր իշխան հըզօր Իսրայելի,
 Որ հովուէ զիւր ժողովուրդ Տեառն Աստուծոյ մեծ գօրու-
 թեամբ:

Տուր ուրեմն այժմ աւետիս մարդարէիդ քո խընդալից,
 Թէ յայրէս ել աւասիկ Մանուկ իշխան ըսքանչելի,

Ում եկեալ երկրպագին մեծ թագաւորք խոնարհելով:
 Երջանիկ ես, Բեթլէհէմ, լեալ արժանի դու նախագայն
 Բնդ Գառնն անարատի քոյդ ըղձաւինս տալ ի զենումն:
 Զի գայն ողջումբ պահեսցես, որ ի սեղան խաչին անպարտ
 Կամաւոր վասն աշխարհի զանձն ընծայեաց իւր յողակէդ:

Որ ընդ իս այսօր հառեալ հոգեւով ճեմիք, վերկեալ
 մանկունք,

Առաջի ձեր ներկարեմ զկոտորումն անմեղ մանկանց,
 Զորս Հերովդէս ետ խոխոզել ի դիրկս մարց աղիւղորմ՝
 Առ ի բառնալ զկեանքս մանկանն, որ ծնաւ արքայ Հրէաս-
 տանի.

Զերկեմեան տղայս ստնդեայս, ո՛հ, սուր դահճին անաղորոյն
 Ի բաց խըլեալ փողոտէր, ո՛վ աստ աղէտ պատմէր ըլմարցն.
 Իսկ որ պինդ գըգուեալ զորդեալին, և նա ըզմօր փա-
 փուկ զըստինս

Ի բերան առեալ ծըծէր զկաթըն քաղցրիկ մայրենի ծոց,
 Վերացեալ սուրն անարգել ընդ մէջ երկուցըն թափանցեալ՝
 Զգիւցիլին հարեալ կըտրէր և կամ գըրկին ընդ մէջ զենոյր,
 Ո՛հ, արիւն կաթմբ խառնեալ թանայր ըզմօր ծոցըն լընոյր.
 Ո՞ր սիրտ յայնժամ հանգուրժէր հայիլ ի տեսն այն ապաժոյժ:
 Թէ խուճաղէր սրտաբախ մայրըն մանկամբ զերծիլ ի դաշտ,
 Պարտառեալ կըթօտ ծընկովք անկեալ յերկիր ուշաթափէր,
 Ո՛հ, ոտիւք հարեալ անդէն, զերդ ըզողկոյզ ի յուռ որթոյն,
 Ժուռ ու մոռ ճըմլէր այնպէս ըղնոր մանկիլին ի հընձան մօր.
 Կամ նըռնենեայ հանգունակ, պըճնեալ գեղով կարմիր
 ծաղկանց,

Ճղակտոր ի կարկոէ վայր թօթափին ծիւք ընդ ծաղիկս,
 Նոյնակի սպիտակաթոյր փափկիկ մարմնը արիւն թաթաւ
 Ի վերայ գետնոյն թաւալ՝ թափեալ ծաղկանց նըմանէին:
 Քո բան աստէն կատարիւր, ո՛ մարդարէդ երեմիաս,
 Ի Հռամայ որդեկոտոր մարցըն գուժեալ ձայն լալականչ:

Այսպէս, ով Մանկունք, նախանքէր հոտանոյշ զոհ
 Յիսուսի ընծայեցան Բեթլէհէմեան մատաղ մանկունք,
 Ոյց ողկը լուսատեսիլ կացին թէպէտ փոքր ինչ մթան,
 Այլ ընդ ածիլ Մանկան Հօր և բարձրանալ խաչին ի թև՝
 Որպէս յայնժամ աղանանման և ձաղախառն երամովին
 Թռուցեալք ի վեր գնացին առ Հայրն, ըստ Եսայեայ բար~
 բառելոյն,

Դըգուիլ առ ի նմանէ, ոյր Միածնին փոխան դէնան:
 Իսկ մեք ապա զինչ տացուք ընդ մեր ի մահ գեղեկալ Գառինն.
 Թէ չունիմք արեամբ զանձինս այժըմ ձօնել նորին փոխան,
 Մի սակայն վերջացուք լինել հաճոյ զոհ անարիւն
 Ի սեղան սըրտից մերոց առ սէր նորին ճենճերելով.
 Կամ հոգւով խոնարհ ըզմեզ Հօր պատարագ նըւրեացուք,
 Որ հաճոյ եւս է նըմին բուրմամբն ի վեր հօտոյն անոյշ:

Ի Ծննդեան սուրբ Տաճարէս ելեալ իջցուք ի Յոր~
 դանան,

Որ ի լերանց Ահերմոնի և Սանիրայ սահի յօրդօր.
 Էր երբեմնն ոռոգիչ դրախտահանդոյն երկրին Սողոմ.
 Մինչ ոչ էր սուղեալ ի խորս երկնատեղաց հրոյն ծըծըմբով:

Այն ինչ բանն ի վերուստ ազգէր պայծառ արուսեկին,
 Զայն բարբառոյ յանապատի դայր Յորդանան, ձայն արկանէր.
 Մկրտիչն Աստուածորդւոյն նախ մկրտէր զժողովուրդն,
 Գարողէր դալ ի զըզջումն մարմնով ի ջուր մըկըրտելոյն:
 Կըշտամբող ձայնիւն իւր նա բարբառէր ըստ Եսայեայ՝
 Ընդ առաջ Հանդերձելոյն հարթ ճանապարհըս պատրաստել
 Եւ տալ արժանաւոր պըտուղ զըզման այսուհետեւ.
 Մի պարծիլ բանիւ յանձինս, թէ հայր ունիմք մեք ՂԱԲՐԱՀԱՄ,
 Զի կարող է Տէր Աստուած արդ ի քարանց հեթանոսաց
 Զօրդիւս Աբրահամու յարուցանել ըստ հաւատոյն:
 Խիստ բանիւք ըն որոտայր իբրեւ ըզջուրս Յորդանանու.
 Աւանիկ տապարըն սուր ահեղ հրաման Հօր մըշակին

Կայ պատրաստ յարմին ծառացի մօտակըտուր առնել ըզձեզ,
 Եթէ ոչ բերջիք այժմիկ դուք ըզպըտուզ պահանջողին՝
 Հաւատալ յՈրդին Աստուած, որ ի վերուստ գայ ի Հօրէն,
 Հատանիք իսպառ ի բաց ի ճըշմարտ յորթատունկէն,
 Անաչառ դատաստանօք դատեալ մատնիք հրոյ գեհննին։
 Սովին խիստ քարոզութեամբ և անձկագոյն վարուց շաւղօք
 Կարծեցաւ Հրէից ազգին դոյ Մեսիա ինքն Յովհաննէս.
 Ուստի բանին իւր խոնարհ զլոյս իւր ճրագին եցոյց նըւազ
 (Առ որով առ ժամանակ մի ցընծացին Իսրայէլեանքն),
 Ասէր թէ՛ ես մըկըտեմ ջրով նիւթեղէն առ ի զըզնումս,
 Այլ որ հուպ ըզկնի դայ իմ յոյժ զօրաւոր է իւր արդեամբքն,
 Որում չեմ ես արժանի լուծիչ լինել խրացից կօշկաց.
 Ահա նա հրով հօգեղէն մըկըրտեսցէ ըզձեզ ողջոյն.
 Որ ի ձեռին հեծանոց ունի զարդար ըզդատաստան,
 Կըրկնակի յիւր գալըստեանն, որ ի յերկնից իբր ըզհօր,
 Ժողովել զցորեան յամբար, զհաւատացեալ դասս արդարոց,
 Եւ ըզյարգն անշիջանուտ հրոյն տալ յայրուսն յաւիտենից։

Իսկ որ դեռ ի մէջ մարդկան թաղէք լուսօրն ի մարմն
 նոյ քօղ,

Որ աճեալ զվայելչութեան հասակն առցէ Ադամային,
 Գալով գայր և հասանէր ժամ յայտնելոյ զինքն աշխարհի.
 Ընդ յառաջել Կարապետին, փութայր և ինքն ըզկնի նօրա,
 Մարմնացեալ Բանն ի Կուսէն գայր մըկըրտիլ ի Յորդանան.
 Որ Հօգւոյն ակամբն ըզնա նախ նըկատեաց ի յարգանդին,
 Մինչ մարմնոյն աչօք ի հուպ տես կըրկնակի, ծանեաւ ըզՏէրն,
 Ուստի մատամբ տայր նշան աշակերտացն իւր Ամլորդին.
 Աւասիկ Գառն Աստուծոյ, տեսէք, ասէր, ում տենչայիք.
 Որ ի լերանց Գալիլիայի, ո՞վ, հետիոտս խոնարհաբար,
 Առ իս գայ, հեղ է թէպէտ, այլ ես ահիւ նորին լըցայ.
 Եւ յորժամ մերձեալ մօտէր Տէրն ի ծառայն իւր պակուցեալ,
 Սիրալիր բանիւ հայցէր առ ի նմանէ զմըկըտութիւն։
 Մկըտիչըն հրաժարեալ և դողալով աղերս ածէր.
 Մի դու գայդ հրամայեր, ո՞վ Տէր, ի քէն ինձ մըկըրտիլ
 Արժան է հօգոյս տնարդ, հիմ Աստուծոյդ է խոնարհիլ։

Ո՛վ սիրոյդ, նիւթականի ջրոյս մաքրութեան և անկարօտ
Սյրպէս դիմեալ դաս առ իս, իբրև ըղմարդ ոք մեղաւորս
Դո՛ւ, մաքրիչ աշխարհի, առ ի Հօրէդ եկիր յաշխարհ,
Ես կիղիչ հրովդ հոգեղէն հնացեալ մեղաց Աղամային.
Եւ կուսական յարգանդէ, ո՛վ անտխեղծ մարմին ծընեալ,
Ազնոտ ամենայնիւ ի նախահօրն յանցանաց,
Զմէ ապա զիս ըստիպես ըղմըլըրտողս ջրով անկատար:
Զիս հրեշտակ՝ Մաղաքիաս, և Նսայի՝ ձայն բարբառոյ,
Այլ ոչ Գառլնդ անմահի գուշակեցին դո՛ւ ինձ լուացող.
Միրով ըղծառայի և եթ պաշտօն տանիմ քեզ արդ՝
Կարապետ լեալ նախընթաց ըղքոյդ ոտից հորդեմ՝ շաւիղ,
Եւ տամ նշան ծագման Արփույդ՝ աղօտ լուսով արուսեկիս,
Որ սակաւիկ մի ևս ծածկիմ, և դու ծագիս լոյս աշխարհի:
Մի գալաշտօն տիրականիդ տար ծառայիս, ժըտեմ ո՛վ Տէր,
Զհանդուրժեմ, ձեռք իմ դողան և սասանի սիրտ իմ տըկար,
Հուպ մերձիլ յանմատչելի Հօրդ ի մարմնիդ աստուածախառն.
Յորմէ սրովբէն սարսելով և ունեւեօքն մերձենայր,
Ո՛րպէս կարեմ ջուր ածել ամփոփս գըլխոյդ բարձր և անհաս,
Առ որ հայել ոչ զօրեն թեւսքօղեալ հոյլք հրակերպիցն.
Քա՛ն, Տէր իմ, չառնեմ զայդ ես, դու մի ստիպեր զիս հե-
ղութեամբդ:

Թո՛ղ արա, ո՛վ Մըկըրտիչ, հեղաբանէր դառնն Յիսուս,
Ի բարձանց խոնարհելոյս, մի արգելիչ լինիր այդպէս,
Որչափ իջից ես ի վայր, այնչափ դանկեալագ հանեմ ի վեր.
Թող որ այսպէս լընու՛մ ես զնորոյ կրօնիս արդարութիւն.
Հայր իմ այսպէս պատուէր ետ ինձ, ես հընազանդ եմ
Հօր կամաց,

Որ զՈրդին պարտաւոր է տանել պաշտօն ըղծառայի,
Նո՞յն և զԿարապետդ իմ գոլ բանից կամակատար.
Լեր հապա հնազանդ հեղոյս և մնա ի ջուր, ո՛վ Մըկըրտիչ:

Զարհուրէր և Յորդանան ընդ Մըկըրտչին հրաժարելոյ,
Տեղի տային Տեառնն ոտից ալիքն ի վեր վէտ վէտ դարձեալ,
Եւ զի տես ճըշդրիտ ըղտիւն, ոչ ձեռագործ ի տապանակն,

Այլ ի մարմնի կուսական նոր երևեալ կերպիւ անճառ։
 Նա ոչ յսւս քահանայից բարձեալ պատուով Աստուածական,
 Կամ ի ծոց ոսկիապատ արկեղըն սուրբ ծածկեալ յաչաց,
 Ում Քրովբէք հոլաթեւան աստի ու անտի հովանաւոր՝
 Հապա ինքն, որ ի Սինէ գըրեաց ըզտաւան ի տախտակին,
 Կենդանի և նորահրաշ տապանակաւ մարմնոյն ծածկեալ,
 Ճըշգրիտ մարդ կերպանալով՝ առ ինքըն դայ և մըկըրտի.
 Ուստի խոյս տըւեալ փախչէր, Դաւիթն ըզկնի ձայնէր
 հարցմամբ.

Զի է քեզ, զո՞ տեսեր դու դառնաս անդրէն, ո՞վ Յորդանան,
 Միթէ ըզքոյդ Արարիչն եկեալն առ քեզ կերպիւ խոնարհ՝
 Դարձիր օն, ընկալ ի ծոցդ և ջուր լուացման տնւր Արարչիդ։

Մերկանայր անդէն Յիսուս, ընդ Մկրտչին իջեալ ի դետ,
 Վեհային ըզգլուխըն իւր առ ծառային տջով կալեալ՝
 Այնպէս խոնարհ, ակն ի կոր, յոտին լինէր և նուաստանայր.
 Յոր ածեալ ձեռնադրողին ջուր ըզմարմնովըն մաքրագոյն,
 Լըւանայր, և շոյտ անդէն ելեալ ի դուրս՝ կանգնէր յաղօթս.
 Բանային երկինք վերուստ և երևէր Հոգին Աստուած։
 Որպէս անդ ի սլըղբանէ չըրջէր ի ջուրս համատարած,
 Նոյն և աստ ի Յորդանան, այլ հրաշագոյն օրինակաւ
 Մաւառնեալ աղաւնակերպ յիւր փառակցին վերայ հանգչէր։
 Առ նըմին և հայրական բարբառ լըծիւր որոտագոչ,
 Ահա դա է սիրելի և անդրանիկ իմ միածին,
 Յառաջ քան զարուսեակ ծնունդ ի Հօրէ, որ չգլտէ մարդ.
 Եւ մինչ ես ի յոչնչէ զաիեղերս պատրաստէի,
 Դա յիս էր պատշաճեալ իմաստութեամբըն շարժագոյն,
 Զոր հայցէր Սողոմոն զայդ ընդունել յերկնից բարձանց,
 Աւասիկ արձակեցի ամենիշխան յիմ աթոռոյ,
 Որ եկեալ դադարեսցէ ի ձեզ կերպիւ այդ մարմնաղդեաց.
 Դիտէ և խելամուտ է դա համայն ճանապարհաց,
 Թէ զինչ կամիմ ես յերկինս և զինչ հաճոյ է իմ աչացս։
 Դարձ, Յակոբ, հայեանց ի դա և տես ըզլոյսըդ քո ծագեալ.
 Բուռն հար ըզդըմանէ, ո՞վ սիրեցեալդ իմ Իսրայէլ.
 Մի թողուր զփառս քո այլում և մի զօգուտդ օտարոտոյ,

Դու մի երկբայեր զխոնարհ դորին գալըստենէ,
Թէ իցէ դա ինքն անշուշտ Փըրկիչ եկեալ Իսրայէլիւ:
Ասեմ քեզ, ահա Որդւոյս վկայ լինիմ ես ի յերկնուստ,
Եւ ընդ իս Հոգին Աստուած՝ յիւր փառակիցըդ հանգչելով:

Այսպէս առ ի Հօրէն և ի Հոգւոյն՝ Բանըն մարմնով
Մըկրտեալ, վըկայեցաւ Աստուածորդի դու ճըշմարիտ.
Եւ ըզգլուխըն կամակոր վիշապ օձին բունեալ ի ջուր
Ձախճախեալ և խորտակեաց առեցելոյ գարշապարօքն.
Եւ օծեալ Քրիստոս արքայ, Յիսուս վըրկիչ՝ իւրով Հոգւոյն,
Ձօրացաւ քան ըզՅեսու և կործանեաց զհին Երկրով.
Եւ յերկիր այս Աւետեաց, որ օրինակ է վերնայնոյն,
Մոյծ ըզմեզ, և ժառանգորդ արար սըմա զնոր Իսրայէլ:
Նորագործ մեզ աւազան կազմեաց ըզծոց Յորդանանիս,
Ուր մըկըրտեալ մերկանամք զհին մարդ մեզաց ըսկըզը~
նածին,

Ձարգարիւք լուսազգեաց պատմութեան անմեղութեան,
Կըրկնակի արժանանամք ընդունելոյ զՀոգին շնորհաց:
Երանի է մեզ, Մանկունք, զի զփառս աղինըն Յակովբայ
Հաւատոյն զօրութեամբ յափշտակեալ մեզ գրաւեցաք,
Եւ զերկիրս, որ քաղցրութիւն կաթին մեզըր բըղխէ ըզ~
Բանին,

Ժառանգեալ և կըշտապինդ արդ վայելեմք ի բարութեանցն:
Այլ ըզդոյշ լինել պարտ է ըստ Պօղոսեան ըսպառնալեացն,
Մի դուցէ կոճոպիցեմք ի յարմատոյն նոր պատուաստեալըս:
Սիրելի էր աընկողին Իսրայէլեան ազգ ձեռատունկ,
Ո՛հ, անարգեալ մերժեցաւ, զի զհաւատոյն չեբեր պըտուղ~
Երկընչիլ արժան է մեզ, մի և ոստոցս անհարազատ
Դիպեացի այս, և յայնժամ ի բաց քանցեալ կոճոպիցեմք,
Լեալ շնորհազեղծ անպտուղ առ Պատուաստիչըն բարեխնամ:

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԻՍԿՈՒԹԻՒՆԸ.

2.

ԱԻՆՏԱՐԱՆՆ ՈՒ ԱՂՔԱՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Նոր չէ, որ աշխարհիս վերայ հարուստ ու աղքատ կայ: Բոլոր մարդիկ հաւասար հարուստ ու հաւասար աղքատ են այնտեղ միայն, ուր թռչունի պէս են ապրում՝ բնութեան, այդ հասարակաց մօր զգրկից անմիջապէս ստանում իրենց օրական սնունդը. թէպէտ այդտեղ էլ քիչ չի պատահում, որ զօրեղը թոյլին ճնշէ, նորա ժողովածը ձեռքից խլէ, բանեցնէ նորան իւր համար, ու ինքն աւելի փարթամ ու անաշխատ ապրէ: Բայց երբ մարդու իւր ձեռքի աշխատանքն է դառնում՝ ապրուստի միջոց, երբ հաղարաւոր ժողովուրդ խմբուում է մի փոքրիկ ասրածութեան վերայ՝ քաղաք ու հասարակութիւն կազմում, առեւտուր սկսում, — խտրութիւնը հարուստի և աղքատի միջ պէտք է անպատճառ զգալի լինի և գնալով մեծանայ: Մէկը շատ է աշխատում, միւսը քիչ, մէկը պահում ու բազմապատկում է իւր աշխատանքի պտուղները, միւսը վայելում է ու վատնում: մէկը միայն իւր երկու ձեռքն ունի աշխատելու համար, միւսն ունի հօրից ստացած ժառանգութիւն, որ արդիւնք և տոկոս է բերում, կամ՝ իւր մտքի ճարտարութիւնը կարող է գործ դնել՝ հաղարաւոր ներելի և աններելի միջոցներով: Եւ ահա հեղհեղեղ ստեղծուում է մի դրութիւն, ուր ումանք բաց են անում աչքը աղքատութեան միջ և չարքաշ կեանք վարում մինչև վերջին շունչը՝ ուրիշները հարուստ ծնուում են և հեշտ ու փարթամ ապրում: Եւ հարց է ծագում՝ ըստ ինքեան, ինչո՞ւ այդպէս պէտք է լինի ինչո՞վ են մեզաւոր առաջիններն ու արտօնեալ վերջիններս: Այդ հարցը շատ է զբաղեցրել մարդկութեանը, բայց ներկայումս

նա լոկ իմաստասիրութեան առարկայ չէ, այլ խիստ կենսական մի խնդիր՝ մանաւանդ քաղաքակրթութեամբ աշխարհի համար, կարելի է տեսլ, հասարակական խնդիրների մէջ ամէնից կենսականը, ամէնից ստիպողական լուծում պահանջողը: Եւ ահա բնականաբար շատերի հայեացքը դէպի նա է դառնում, որի կոչումն էր՝ «աւետարանել աղքատաց», և կիւմենային ստոյգն իմանալ, թէ ի՞նչ է պատասխանում նա այդ հարցին:

Այստեղ ևս իրարից շատ տարբեր, որոշ կէտերում արամագծօրէն հակառակ հայեացքների ենք հանդիպում: Ոմանց ասելով, Յիսուսի գործունէութեան և աւետարանի քարոզութեան իսկական նպատակն է եղել համայնական կեանքը յեղափոխել, աղքատների վիճակը բարւոյցել, և աւետարանն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ համայնական կեանքի մի ընդարձակ ծրագիր, որ բոլոր մարդոց հաւասարութիւն, անտեսական կարիքների և ուրիշ արտաքին պայմանների ճշնումից ազատութիւն է պահանջում: Սակայն այսպէս մտածողների մի մասը միայն բարեմիտ է՝ աւետարանի արժէքը բարձրացնել, ժամանակակից կեանքի մէջ նորան պատուաւոր դիրք և գործնական դեր ընծայել է կամենում. միւս մասն ընդհակառակը համարում է նորա ծրագիրը բոլորովին անիրագործելի և օդային: Իբր Յիսուս իրականութեան մասին մութ գաղափար ունէր, ինքն աղքատ դասի միջից ելած լինելով՝ այդ դասին յատուկ կասկածով և խորթութեամբ էր նայում հարուստների վերայ և արուեստների ծաղկումն ու վաճառաշահութիւնը չէր գնահատում, — նորա առաջնորդող գաղափարն ու ծրագիրը մի ողորմելի բան էր՝ ընդհանուր աղքատութիւն: — Ուրիշները թէ սկզբունքով և թէ հայեցակէտով բոլորովին տարբերում են այս երկու խմբից: Նոքա չեն ընդունում, թէ Յիսուս մասնակցութիւն է ունեցել իւր ժամանակի տնտեսական և հասարակական գործերում, և հերքում են նոյն իսկ այսպիսի խնդիրների վերաբերեալ որևէ սկզբունքի գոյութիւնը աւետարանի մէջ: Նոցա ասելով Փրկիչն աւօրեայ կեանքից միայն պատկերներ ու առակաւոր խօսքեր է վերցրել իւր քարոզութեան հա-

մար՝ անձամբ կարեկցել է ի սրտէ խեղճերի, աղքատների, ցաւազարների վիճակին, բայց ամենևին նպատակ չի ունեցել նոցա երկրաւոր կացութիւնը բարեփոխելու, այլ միայն երկնաւորից է խօսել, կրօնական զգացումներ ներշնչել, հոգեւոր վերելութիւն պատրաստել: Կան մինչև անգամ՝ այնպիսիները, որոնք ներկայացնում են Նորան իբրև մի ծայրահեղ պահպանողական, որ տիրող կարգերի մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չի կամեցել մտցնել՝ թողել է ամէն ինչ այնպէս, ինչպէս կայ:

Արդ, ո՞րն է ուղիղն այս տարուբեր կարծիքներից: — Ուղիղը որոշելու համար մենք պէտք է նախ մի դադար կազմենք այն հասարակութեան մասին, որի հետ գործ ունենք Փրկիչը: Աղքատների, խեղճերի, որբերի ու այրիների վիճակը գուցէ աւելի դառն չէր այստեղ, քան ուրիշ տեղերում՝ նոյն ժամանակ և առաջ եղել է. բայց մարդարէնների ու սաղմոսերգուների դպրոցից ելած մի ժողովրդի մէջ անշուշտ շատ աւելի խոր կերպով էր զգացուում նորա դառնութիւնը: Բոլոր ճշմարիտ մարգարէները թշուառների պաշտպան էին և իբրև Իսրայէլի Աստուծոյ առաջին ու ամենակարեւոր պահանջ ներկայացնում էին՝ արդարադատութիւն որբերի, գութ ու խնամք անանկների համար: Նոցա քարոյրը լսողներ սովորաբար քիչ էին լինում. նիւթական ոյժն ու մարդոց ստոր կրքերն իրենց գործը յառաջ էին տանում, և ամբօխը շարունակում էր գնալ այնպիսիների ետևից, որոնք արդարութեան զիւրին ճանապարհ էին ցոյց տալիս: Քահանան ասում էր. «ամէնից առաջ Աստուծուն պէտք է հատուցանես պարտքը»՝ զո՞հ բեր Նորա սեղանի վերայ, նուէրներ տո՛ւր Նորա սպասաւորներին, և կիակես Նորա աչքը, քաւութիւն կզանես քո մեղքերի համար: Օրէնսդէաներ եկան և հազար ու մի կարգեր սահմանեցին, որոնց ուղիղ գործադրութիւնն իրենցից պիտ սովորեկին, և գործադրելով, Աստուծոյ օրէնքը պահած՝ արդարութեան ճանապարհի վերայ օր աւուր յառաջադիմած լինէին, մինչև որ կկարողանային հպարտ հպարտ կանգնել Աստուծոյ առաջ, պարծանքով թուել իրենց արդարութիւններն ու հատուցում պահանջել: Բայց Իսրայէլի որդւոյ՝ յատկապէս խեղճ, հարստահարեալ,

օրական հացի կարօտ դասի մէջ, երբէք չսպառեցան մարդիկ, որոնք այրուած սրտով և բուռն ակնկալութեամբ սպասում էին, թէ երբ մարգարէների խօսքը կկատարուի, Աստուծոյ ողորմութեան դուռը կբացուի և կդայ մէկը՝ «արդարութիւն ածեալ ընդ մէջ իւր և ճշմարտութեամբ պատեալ զիոյս իւր» — պաշապանելու համար անանկների իրաւունքը: Ահա այսպիսի «հոգւով աղքատներ» ի նկատի ունի Փրկիչն ըստ մեծի մասին, երբ Նա խօսքն աղքատների վերայ է դարձնում: Պէտք է չմոռանանք ուրեմն, որ այստեղ իրար դէմ կանգնած են ո՛չ թէ Նւրոպայի խոշոր դրամատէրերն ու գործարանական բանուորները, ո՛չ թէ մեր անհոյի վաշխաւորներն ու արիւնաքամ զիւղացիները, այլ հրէից, պաղարդ, քահանայապետները, արդար օրէնսգէտ փարիսեցիներն ու այն այրիները, մեղաւորները, որոնց լուման նոքա գանձանակի մէջ էին ընդունում և իրենց արհամարհում՝ պաշաձ հեռաւորութեան վերայ պահում: Այդ է պատճառը, որ աւետարանի մէջ շատ տեղ հոգեւոր ու մարմնաւոր աղքատութիւնը նոյնանում են՝ աղքատ կոչուում են նոքա, որոնք ճշմարտութեան խօսքին կարօտում են ինչպէս երկնային մանանային, և ընդհակառակն մեծատուն նոքա, որոնց աշխարհային ցանկութիւններով յղփացած սիրաբ փակուել է ընդ միշտ այդ խօսքի համար: Ուստի աւետարանի այն բոլոր ասացուածները, որոնք վերաբերում են հոգւով աղքատներին՝ պէտք է մի կողմ թողնել, և ապա տեսնել, թէ ինչ վերաբերմունք է ցոյց տալիս Նա դէպի զուտ անտեսական կարիքի ներքոյ հեծողների վիճակը:

Նախընթաց գլխում յիշուած է արդէն, թէ ինչպիսի մեծ վտանգ էր համարում Յիսուս հարստութիւնը մարդոց բարոյական կեանքի համար. որովհետեւ հարստութիւնը նոցա սրտերը խտապնում, աշխարհային հոգսերի մէջ կաշկանդում, և զանազան վայելքների հրապոյրով հեռացնում է նոցանից՝ անմատչելի դարձնում երկնքի արքայութիւնը: Սակայն կատարեալ անմոռութիւն է ի հարկէ առարկել, թէ Նա կամենում էր, որ բոլորեքեան աղքատ ու թշուառ լինեն, և բոկոտների այդ բաղմութիւնից իւր արքայութիւնը կազմէ:

Կատարելապէս հակառակն է ճշմարիտ: Նա ամէն բանի իւր իսկական անուանն է տուել և երբեք կարիքը ձօնութիւն, թշուառութիւնը երջանկութիւն չի համարել: Ո՛չ միայն չի նպաստել դոցա զօրանալուն, այլ ամէն կերպ մաքաւել է դոցա դէմ և վերացնելու ձգտել: Նորա ամբողջ գործունէութիւնը փրկչական է նաև այն տեսակէտից, որ կոխ է եղել թշուառութեան դէմ: Կարելի էր մինչև իսկ առարկել, թէ Նա չափազանց մեծ ուշադրութիւն է զարձնում աղքատութեան չարիքի վերայ և աւելի նշանակութիւն տալիս նորա դէմ գործող առաքինութիւններին՝ ողորմածութեանը, քան պէտք է. սակայն Նա իրօք աղքատութիւնն ու թշուառութիւնը չի նկատում իբրև ամենամեծ չարիք, այլ մեղքը ուստի և ողորմածութիւնից աւելի բարձր է դնում անյիշաչարութիւնը.— Յամենայն դէպս աղքատութեան ջատագով Նա չի եղել, և այն միջնադարեան կրօնաւորները, որոնք ընդհանուր աղքատութիւն էին քարոզում և մուրացկանութիւնն իբրև առաքինութիւն ներկայացնում, իրաւունք չունէին Նորան իրենց քարոզութեան վկայ կոչելու: Յիրաւի Նա պարտք էր դնում այն աշակերտների վերայ, որոնք պէտք է իրենց ամբողջ կենանքն աւետարանի քարոզութեան նուիրէին՝ ձեռք վերցնել բոլոր ունեցուածքից կամ աշխարհային դոյքից՝ բայց չի կամեցել երբեք, որ նոքա մուրացկանութիւն անեն: Պօղոս առաքեալը մի տեղ (Ա. Կորնթ. Թ. 14) յիշում է, «Տէրը հրամանն է տուել, որ աւետարան քարոզողներն աւետարանից հոգան իրենց ապրուստը»: Այդ խօսքը չկայ մեր աւետարաններում, դուրսը պահուած սակաւութիւ տէրունական խօսքերից մէկն է, բայց նորա վաւերականութեան մասին կասկած չինել չի կարող ի հարկէ. նա պարզ ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս աւետարանի քարոզիչներն, ամէն հոգսից ազատ լինելու և ամբողջապէս իրենց կոչմանը նուիրուելու համար, ունեցուածքից զրկուելով՝ պէտք է վստահ լինէին, որ այդ նոր կոչումն ապրուստի անհրաժեշտ միջոցները կտար իրենց, և իրաւունք պէտք է ունենային վայելել այն, իբրև մշակ արժանի վարձուց:— Ուրիշ խնդիր է, թէ աւետարանի սպասաւորները ինչպէս են կատարել Տիրոջ պատուէրը և թէ

արգիօք կեանքի ներկայ պայմաններում այդ պատուէրն ամենայն ճշտութեամբ կատարել կարելի՞ է: Պէտք է չմոռանալ միայն, որ նա վերաբերում է զուտ աւետարանի քարոզը. տարածողներին՝ ոչ թէ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներին առհասարակ, և յամենայն դէպս միայն նա կարող է երկնային արժէքն ուրիշներին առաջ բարձրացնել, ով ոչ մի զին չի տալիս երկրաւոր բարիքներին և պատրաստ է ամէն բոպէ զրկուել նոյանից: Փրկիչը չի կամենում, ասացինք, որ իւր աշակերտները կարիքի և նեղութեան մէջ լինեն, բայց պահանջում է, որ զոյցա երկիւղով իրենց նուիրական կոչումը թողած մի կտոր հացի ետևից չընկնեն:

Հարկաւ համայնական կեանքի բարենորոգութեան մի ծրագիր, բառի բուն նշանակութեամբ՝ նա չի տուել, տնտեսական առօրեայ հարցերի նա չի խառնուել. և ի՞նչ օգուտ կունենայինք, եթէ խառնուած և իւր ժամանակի Պաղեստինի համար շատ էլ օգտակար օրէնքներ տուած լինէր: Ա՛հ, որ նոքա արգէն հին և անգործադրելի կլինէին, ի զուր կխճողէին ու կշփոթէին աւետարանի պարզ ըմբռնումը: Ինչպէս որ երկու իրենց գոյքի բաժանման համար վիճող եղբայրների մէջ դատաւոր լինել չկամեցաւ Փրկիչը, այդպէս և կհրաժարուէր անշուշտ ժամանակակից հասարակութեան դժգոհող հազար ու մի տնտեսական հարցերի պատասխանը տալուց, որովհետեւ Նորա հոգածութեան առարկան միայն բարոյական կեանքն էր իւր յաւիտենական սկզբունքներով, և նա վստահ էր, որ եթէ այդ հիմքը հաստատուն լինի՝ ժամանակաւորն ինքն իրեն կուղղուի և կյարմարուի դորան: Աւստի մեծ անտեղութիւն է իբրեւ տնտեսական մի նոր դրութեան օրէնք ընդունել Նորա այնպիսի խօսքերն, ինչպէս՝ «Քեզնից բան խնդրողին տուր», այդտեղ ինկատի են առնուած միայն երկու հարեաններ, որոնցից մէկը կարօտութեան մէջ է և միւսը կարող է մի պատառ հացով, մի կտոր շորով օգնել, — ոչ թէ մեր ժամանակի քաղաքակիրթ աշխարհի կեանքն իւր բարդ յարաբերութիւններով: Բայց այն, ինչ որ իբրեւ սկզբունք ուղիղ է ամենապարզ յարաբերութիւնների համար՝ պէտք է ուղիղ լինի յիրաւի և

գործադրութեան միջոց գտնէ ամենաբարդ պայմաններում: Այդ տեսակէտից ոչ մի կրօն այնպիսի մեծ յեղափոխութիւն չի ձգել հասարակական կեանքի մէջ, ինչպէս քրիստոնէութիւնը: «Սիրիւր ընկերիդ, ինչպէս ինքդ քեզ» — մի թուուցիկ խօսք չի եղել այդ Փրկչի բերանում, այլ լոյս է սփռել կեանքի բոլոր իրական հանգամանքների վերայ՝ սով, աղքատութիւն, թըշուառութիւն իրենց իսկական պատկերով ցոյց տուել և իբրև ճշմարիտ կրօնի անհրաժեշտ պահանջ ներկայացել: — Յիշել ենք արդէն վերջին դատաստանի նկարագիրը, ուր ընկերական սիրոյ գործադրութիւնից կախուած է երևում մարդոց վիճակի յաւիտենական որոշումը. յայտնի է այս նկատմամբ նաև Մեծատան ու Աղքատ Ղաղարոսի առակի միաբը: Իբրև լրացուցիչ, կրեւներ այստեղ Հարուստ երիտասարդի խօսակցութիւնը Փրկչի հետ այն ձևով, ինչպէս պահուել է ստեղծականոն Եբրայական աւետարանի մէջ: — «Հարուստի մէկն ասաց Տիրոջ. Վարդապետ, ի՞նչ բարիք գործեմ, որպէսզի կեանք ունենամ: Նա պատասխանեց. Մարդ. Աստուծոյ, օրէնքն ու մարգարէութիւնները պահիր: — Այդ արել եմ, վրայ բերաւ սա: — Գնա՛, ասաց Նա, վաճառիր բոլորն ինչ որ ունիս, բաժանիր աղքատներին, ապա արի՛ ու հետևիր ինձ: Հարուստն այդ ժամանակ սկսեց գլուխը քորել, ու լսածը նրան դուր չեկաւ: Իսկ Տէրն ասաց նրան. Ինչպէս կարող ես պնդել, թէ ես օրէնքն ու մարգարէութիւնը պահել եմ, մինչդեռ օրէնքի մէջ գրուած կայ, Սիրիւր ընկերիդ, ինչպէս ինքդ քեզ: Տես քո քանի՛ եղբայրները՝ Սրբահամբ որդիք, ցնցոտիներով են ծածկուած ու մեռնում են քաղցածութիւնից, իսկ քո տունը լիքն է բազմաթիւ բարիքներով և ոչինչ դուրս չի գնում նոցա համար»: — Այս խօսքերը շատ ճիշտ կերպով արտայտում են, թէ ինչ էր զգում Յիսուս աղքատների թշուառութիւնը տեսնելիս և ինչ հետևութիւն էր հանում ընկերական սիրոյ պատուէրից, որ նոցա զրութիւնը բարւոքուի: Սիրոյ մասին խօսելու իրաւունք չունի նա, ով թոյլ է տալիս իւր մերձաւորներին թշուառութեան մէջ խեղդուել:

Դժբաղդաբար շատ տխուր պատկեր է ներկայացնում այս

կողմից մեր կեանքը: Թէ որչափ պակաս է և անուանական քրիստոնէութիւնը մեր ժողովուրդի՝ բուն, հասարակ ժողովուրդի մէջ, — ամենից կենդանի արդացոյցը զիւղական «ցեցերի» այն քստմնեցուցիչ նկարագիրն է, որ մեր մի քանի շնորհալի գրողներ բերում են իրենց գրոյցներէ մէջ: Մենք փչաքաղուում ենք տեսնելով, թէ ինչպէս տանջուում է անօղնական գիւղացին ծայրահեղ անդթութեան և դազանաշին բռնութեան ճիրաններում, և կարծում ու քարոզում ենք անմտօրէն, թէ գորա իսկական պատճառը տգիտութիւնն է, թէ բաւական է գիւղացու աչքը բացուի, որ ամէն չարիք վերանայ մէջտեղից: Մնչդեռ ահա նորա ընկեր աչքը բացուած գիւղացին աւելի անհոգի կերպով է տանջում իւր նախկին վիճակակիցներին, և երբ նա ուսում է առնում ու ինժիներ դառնում՝ հետը մէկտեղ նրբանում ու կատարելութեան են հասնում ամենալատ հակումները: Բայց մենք փոխանակ զբաստանալու և դարման որոնելու այնտեղ, ուր պէտք է՝ շարունակում ենք որոնել նոյն լուսաւորութեան շաւղի վերայ, որ այդպիսի փառաւոր արդիւնք է յառաջ բերել: — Դարմանը եղբայրական սիրոյ այն անսպառ ոգին է դարձեալ, որով շնչում է Քրիստոսի աւետարանը և որ նորա համար խօսք ու քարոզ չէ միայն, այլ նորա իսկական բովանդակութիւնը՝ հիմքը: Նա ձգտում է յիրաւի այնպիսի մի համայնք կազմակերպել, որ իւր մէջն առնէր ամբողջ մարդկային կեանքը և նոյնքան խոր տարածէր իւր ազդեցութիւնը, որքան խոր է մարդոց թշուառութիւնը, — մի համայնք, որի առաջնորդող սկզբունքն իրար դէմ մաքառող շահերը չեն, այլ հոգեւոր միութեան զխոսկցութիւնը: Այդ տեսակէտից ոչ մի նոր տեսութիւն չի կարող լինել, որ նորա տուածին գերազանցէ: — Մարդոց հայեացքն արեալքին բարեկեցութեան մասին անդադար փոփոխուում է, և շատ բան, որ այսօր անհրաժեշտ պահանջ է համարուում, մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ անծանօթ շռայլութիւն էր: Բայց այն, ինչ որ իրօք կարեւոր է փոքր ի շատե՛ մարդավայել կեանք վարելու համար՝ բնակարան, ամենօրեայ հաց, մաքուր կենցաղ, — Փրկիչն ինքն ևս կարեւոր է նկատել և իբրեւ երկրա-

ւոր կացութեան արդարացի պահանջ ցոյց տուել: Եթէ մէկը հնարաւորութիւն չունի այդ պահանջին բաւականութիւն տալու՝ ուրիշները պէտք է օգնեն: Կասկած լինել չի կարող, որ Յիսուս այսօր նոցա կողմը կրճէր, որոնք ամէն ջանք գործ են դնում ժողովուրդի խեղճ դասի դառն վիճակը բարւոյցելու և աւելի յարմար պայմանների մէջ դնելու: Եւ նա կպահանջէր, որ իբրեւ ծառայի չօգնենք աղքատին, այլ իբրեւ եղբօր: Թէ ինչպէս պէտք է գործատրենք մեր ունեցուածքը՝ աւետարանն այդ մասին որոշ օրէնքներ չի սահմանում, բայց պահանջում է անկասկած, որ իբրեւ կատարեալ սեփականատէրեր չվերարերուենք, այլ իբրեւ անտեսներ՝ յօգուտ մերձաւորի գործադրելու պարտականութեամբ: Նա քարոզում է ամէնից վսեմ և ուժեղ համայնական սկզբունքը՝ մի եղբայրութիւն, որով կարողը պարտաւորուում է իւր տկար եղբօր կարօտութիւնը բաւանալու:

Կ. Վ.

ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԿԿԿ Գլուխ Դ.

ԵՂԻԱԶԱՐ ԵՒ ՆԱՀԱՊԵՏ ԿԱԹՈՒԴՈՍՆԵՐ

Նախընթաց շրջանի երեք նշանաւոր կաթողիկոսները, բարենորոգիչ դպրոցներից դուրս եկած, վերանորոգչական գաղափարներով ոգևորուած, յուսով և հաւատով լի, եռանդուն և անխոնջ գործիչներ էին՝ ազնիւ և անձնուրաց հայբապեաներ: Նաքա իրենց բարձր հեղինակութիւնը և աղփեսութիւնը ձեռք էին բերել իրենց ներքին բարոյական արժանիքներով, հայ եկեղեցու փառքին և Մայր Աթոռի

բարեգարդութեան նախանձախնդիր ոգւով, հայրագութեան և ազգութեան և սպարդ, ճգնական կենցաղի շնորհիւ: Այնպէս որ նոյն իսկ մեռնելուց յետոյ նոքա ժողովրդի աչքում սրբանում են. նոցա գերեզմանները մէկ մէկ ուխտատեղի են դառնում: Նոցա գերեզմանների փոշին բժշկող զօրութիւն է ստանում և տարուում մինչև Նահաստան:

Յակոբ կաթուղիկոսի մահուամբ դրութիւնը մի քիչ փոխուում է: Յաջորդ Նղիադար և Նահապետ կաթուղիկոսները գալիս են արևմուտքից. նոքա նոր բարեկրթողիչ դպրոցներում չեն մկրտուել, արևելեան վարդապետներին ոգևորութեան մասնակից չեն, այլ Տաճկաստանի այդ ժամանակուայ անվերջ խռովութիւնների և կրքերի ալեկոծուող ծովի մէջ էին զարդացել, ուր բռնութիւնը, կոպիտ ոյժը գործունէութեան միակ միջոց, իսկ ծայրայեղ փառասիրութիւնն այդ գործունէութեան միակ դրդիչ է նկատուում: Այս կաթուղիկոսները անշուշտ բոլորովին փչացած հոգևորականներ չէին, ոչ սոքա ևս մեր երջանկայիշատակ կաթուղիկոսների շարքի մէջ փոքր տեղ չեն բռնում: Միայն թէ սոցա գործունէութիւնը այլ ևս չի բղխում անսպասան բարենախանձ գիտակցութիւնից, այլ փառասիրութիւնից, սոցա կաթուղիկոսութիւնը ունի իւր մէջ իշխանական, բռնապետական բնաւորութիւն, որով ահաւոր են երևում շրջապատողներին: Սոքա այլ ևս սուրբ չեն, այլ շինարար կաթուղիկոսներ: Եւ հէնց այս կաթուղիկոսների շինարարութիւնն ու փառապանծ ճոխութիւնը նիւթ է տուել ժամանակի մի քանի յիշատակարան գրողների ոգևորութեանն ու գովեստին:

Այդպիսի գովասանքի և ոգևորութեան արժանացել է հէնց Նղիադարը իւր կաթուղիկոսութեան ընթացքում՝ այն Նղիադարը, որի անցեալն այնչափ տխրահասակ էր եղել:

Նախորդ գլխում՝ մենք առիթ ունեցանք յիշելու, որ Նղիադարը մի տաճկաստանցի վարդապետ էր, բնիկ Անթապեցի: Հայրը նորան յանձնում է մի վարդապետի, որը նորան բաւական ժամանակ ուսուցանելուց յետոյ տալիս է վարդապետական գաւազան: Նղիադար վարդապետը հարուստ

ընտանիքի զաւակ լինելով, պերճախօս լեզուով և փառահեղ դէմքով, շուտով նշանաւոր է դառնում: Այդ հանգամանքը նորա փառասիրութիւնը զրգուում է, որից մղուած նա առանց միջոցների մէջ խաբութիւն զնելու՝ դառնում է հետըզհետէ Կ. Պոլսոյ, Երուսաղէմի պատրիարք և ի վերջոյ, ինչպէս տեսանք, օծուում է Տաճկահայերի կաթողիկոս և նստում է Երուսաղէմում:

Երբ Յակոբ կաթողիկոսը վախճանուեց օտարութեան մէջ, Մայր Աթոռի միաբանութիւնը, որի գլուխն էր Եղիովջէ Ստեփաննոս վարդապետը, տարակուսանքի մէջ էր մնացել. նա չէր կարողանում որոշել, թէ ում պէտք էր ընտրել կաթողիկոս: Նշխարը շարունակում էր իւր ինքնակոչ կաթողիկոսութիւնը Տաճկաստանում: Եթէ սորան արհամարհելով՝ ընտրէին մի ուրիշի, ապա երկպառակութիւնը պիտի շարունակուէր և դուցէ աւելի վատ հետեանքներ ունենար. իսկ եթէ նորան ընտրէին, այն ժամանակ, հարց էր, թէ պարսիկ կառավարութիւնը կը հաստատէր այդ ընտրութիւնը, քանի որ նախկին կաթողիկոսները պարսկահօր պատակ հայերից էին եղել, և վերջապէս ինչպէս ընտրէին նորան, քանի որ նա ինքը Մայր Աթոռից ապստամբել էր և անարժան կացուցել իրեն այդ Աթոռին:

Այս և ուրիշ պատճառներով Մայր Աթոռի միաբանութիւնը, երկար ժամանակ երկուսի բաժանուած, մի վրձաւիան քայլ չէր անում: Բայց երբ Տաճկաստանից թղթեր ստացուեցան, որոնցով այդ կողմի լուրջ մարդիկ աշխատում էին համոզել ընտրելու Նղիադարին, եկեղեցու մէջ մի նոր պառակտում չձգելու համար, և երբ կարելի եղաւ Երեւանի խանի հաճութիւնը Նղիադարի կաթողիկոսութեան համար ձեռք բերել, Մայր Աթոռի միաբանութիւնը համաձայնութեան գալով, մի մեծ ժողով գումարեց Եջմիածնում, ուր ընտրում են Նղիադարին, խմբագրում են մի հրաւիրաթուղթ և յանձնելով Գոյթան զաւառի Պեարոս եպիսկոպոսին, ուղարկում են Նղիադարին բերելու: Նղիադարը ստանալով հրաւիրաթուղթը, Կ. Պոլսում Կարապետ վարդապետին եպիսկոպոս ձեռնադրելուց յետոյ, ձանապարհ է ընկնում և 1682

օգոստոս 14-ին «Նկեալ շքեղաշուք փառօք և մեծարգոյ ճոխութեամբ» նստում է հայրապետական աթոռ:

Զաքարիա պատմիչն այս խօսքերով է բնորոշում նորան. «Սա էր այր ճոռումաբան և ճարտար, բախտաւոր և պնակեւ և աստենախօս»: Այս նկարագրութիւնը ամենաճիշտ պիտի ընդունել, հակառակ № 548 ժամագրքի յիշատակարանի տեղեկութիւններին, որ գովում է այս խօսքերով. «Բարեմիտ ի շաբս երջանկագունից հայրապետաց զնդի, սըրբանուէր և հոգընկալ»: Նոյն պատմիչն ասում է, որ երբ սա կաթողիկոս նստաւ՝ «Նկին յամենայն կողմանց ի հաւղանդութիւն սմա, եկն և կաթողիկոսն Աղթամարայ և էառօրհնութիւն ի նմանէ և զնաց»:

Բայց պէտք է ասել, որ Մայր Աթոռը զրկաբաց ընդունեց իւր փառահեղ և ընչեղ հայրապետին, որովհետեւ ինչպէս առաջ յայտնել ենք, պարտքի տակ էր ընկել Ռնովրիոսի պատճառով. Յակոբ կաթողիկոսը չէր կարողացել վճարել այդ պարտքը, թէպէտ շատ նեղութիւններ էր կրել զօրահամար: Սակայն միայն այդ չէր ամբողջ գեղախառնութիւնը, այլ կար գեռ աւելի մեծը. 1679 թուի յունիսի չորսին մի ահեղ երկրաշարժ Արարատեան նահանգի բազմաթիւ շէնքեր տապալեց և մեծ աւերած գործեց: Այս շարժին փլան «Ամենայն շինուածք և զեղեցկայարկ բնակութիւնք և վանօրայք և եկեղեցիք»: Նշանաւոր վանքերից փլել էին Աղջոյ վանք, Դեղարդ, Խորվիրապ, Հաւուց-Փառ, Տրդատայ բերդ, Անանիա առաքելոյ վանքը երեւանում և այլ բազմաթիւ եկեղեցիներ. ո՛չ Զաքարիան և ո՛չ № 548 յիշատակարանը որոնք աղեխարշ կերպով նկարագրում են ընդհանուր աւերածութիւնը, չեն յիշում թէ այդ երկրաշարժը ինչ փնասներ տուաւ Եջմիածնում: այս լուրթիւնից և այն հանգամանքից, որ եղիազար կաթողիկոսը ոչ թէ նորոգութիւններ է անում, այլ նոր շինութիւններ է շինում, կարելի է եզրակացնել, որ երկրաշարժը Եջմիածնին մեծ փաստ չէ տուել:

Երևանի Զալ խանը (1679—1691), որ մի բարի մարդ էր և քրիստոնեայ ծնօղների զաւակ, շահից աւերակները

նորոգելու իրաւունք է բերել տալիս. նաև ինքն իւր յորդորով և նիւթական նպաստով օժանդակում էր, որ շէնքերը շուտ նորոգուին: Զաքարիան վկայում է, որ «Այս երկու (Եղիազար և Նահապետ) կաթուղիկոսացի ժամանակի շինեցան և նորոգեցան բազում վանօրայք»: Բայց թէ Եղիազար կաթուղիկոսը ինքն ինչքան է նպաստել այդ վանքերի վերաշինութեան գործին, այդ մասին ոչ Զաքարիան և ոչ այն յիշատակարանները, որոնք անվերջ դրվում են նորան, ոչինչ չեն ասում. դորան հակառակ Զաքարիան ունի մի շատ աննպաստ կտոր Եղիազարի և նորա աշակերտ Նահապետի մասին. նա ասում է. «Բայց զկարգ և զկանոն առաջին կաթուղիկոսաց քայքայեցաւ ի ս. Աթոռոյն և ամենայն վանօրէից, վասն թոյլ տալոյ նոցա, զի ամենայն առաջնորդը ըստ կամաց իւրեանց առնէին, և կաթուղիկոսացն ոչինչ լինէր փոյթ, զի ինքեանք՝ զոր ինչ յիւրեանց աշխարհին վարեալ էին՝ զնոյն և աստ առնէին» (էջ 107):

Եթէ այս տեղեկութիւնը ճիշտ է, ապա Եղիազար կաթուղիկոսին պիտի վերագրել մի մեծ թերութիւն, որ նա հայրապետութեան կոչումը չէ ըմբռնել, այլ աւելի շուտ մի վանահայր է եղել. բայց այդ կը լինէր մի խիստ դատաւճիռ, որը ստուգել դժուար է: Դժուարութիւնը առաջ է դալիս նորա համար, որ հակառակ փաստեր ևս կան. այն հանգամանքը, որ նա երէցների և արեղաների անկարգութիւնները խիստ պատժում էր, ցոյց է տալիս, որ նա հսկում և կարգապահութիւն էր պահանջում ամենքից: Դորանից դատ մնացել են նորա երկու կոնդակները (№ 745 ձեռագրի 149 և 249 էջերում), որոնցից երեւում է, որ նա ինքը կանոնապահ է ուզում լինել: Այսպէս՝ նա մի կոնդակով Յակոբ կաթուղիկոսի առաջնորդ նշանակած Բարսեղ եպիսկոպոսին կրկին հաստատելով Սանահնի թեմի վրայ, ասում է. «Զի հարկ է որդւոցս չքակել զցանկն հայրենի. տեսալ զթուղթս նախնեաց, ոչ կամեցաք ջրել և քայքայել զսահմանս յաւիտեականս, զի մի փոխարէն ժառանգեցուք զանէծս»: Այստեղից երեւում է, որ Եղիազար կաթուղիկոսը իրեն Յակոբ կաթուղիկոսի որդին համարելով՝ չի կամենում

քանդել կամ խանդարել նորա կարգադրութիւնները: Այս բոլորից յետոյ դարձեալ չի կարելի ասել, թէ Եղիազարի կաթողիկոսութիւնը ընդհանուր հայ եկեղեցւոյ վերաբերմամբ օգտաւէտ մի շրջան եղած լինի: Սորա ժամանակ կարծես աներևոյթացել են զպրոցները, հրապարակի վերայ նշանաւոր վարդապետներ չեն գործում:

Կորա փոխարէն Մայր Աթոռի արտաքին բարեղարդութիւնը կաթողիկոսի ամբողջ ուշադրութիւնը դրաւում է, և հէնց այդ էլ կազմել է նորա փառքը: Նա նախ, պարտքերը վճարելոց յետոյ, Իջման տեղի վերայ կանգնեցնում է մի կաթողիկէ չորս-սիւնների վրայ հաստատուած. ապա մի քարեայ պատով բաժանում է Մայր Տաճարի ժողովրդեան մասը միաբանների կանգնած տեղից: Վանքի ներսից հարաւային և հիւսիսային բուրգերի մէջ հաստատում է երկու խորաններ. հարաւայինը՝ ս. Կարապետի անուան նուիրում, իսկ հիւսիսայինը՝ ս. Ստեփաննոսի, և այդ բուրգերի զլսին, տանիքի վերայ կանգնեցնում առանձին առանձին երկու գմբէթներ, որոնցից նոր զանգեր է կախել տալիս. մի այդպիսի գմբէթ էլ շինում է մեծ կաթողիկէի արևելեան կողմը: Սոցանից դատ նա կարևոր և մեծածախս շինութիւններ է արել համաձայն № 548 ժամադրքի յիշատակարանի, Զաքարիա պատմչի և Զամբուի: Վանքի արևմտեան պարսպի մէջ նա մի պարտէզ տնկեց, որի միջով ջուր էր անցնում: հարաւային կողմում շինեց մոմատուն, բաղնիք իւր սարօք, նոր փուռ, ամբարներ և շիրախաններ. պարսպի հիւսիսային կողմում մի քարվանսարայ:

Աւելի կարևոր ձեռնարկութիւններ է արել նա Հոփօսիմէում և Գայիանէում: Զաքարիա պատմչի համաձայն (էջ 106) «Սա արար շինուածս ի ս. Հովսիսիմէս, սունս գեղեցկաշէնս, հրուանդանս և հովանոցս, և հաստատեաց միաբանս. նոյնպէս և ի սուրբ Մայր Գայիանէ շրջապատեալ պարսպեաց և յարևմտեան դրան արապոց կողմանէ շինեաց խորանս (այդ խորանները երկուս են՝ մէկը ս. Պողոսի, միւս ս. Պետրոսի անուան նուիրած), և ի նոյն տեղին հիւսիսոց կողմն շինեաց զգերեզմանն իւր, զանտեսատունսն և զխուց-

սրն, և հաստատեաց միաբանս, զի ժամ և պատարագ մատ-
չի հանապաղ»: Նինուծիւնների այս ամբողջ պատմութիւնը,
աւելի զեղեցիկ և բանաստեղծական լեզուով, գրուած է № 175
Նահապետ կաթողիկոսի զարդարուն աստուածաշունչի յի-
շատակարանում: Յիշատակարան գրողը ինքը Նահապետ կա-
թողիկոսն է և իւր ուսուցչին անվերջ գովասանք է նուիր-
ում: Հենց այդ պատճառով Նղիազարի պատմութիւնն ա-
նելիս և նորա գործերը թուելիս, առաւելութիւն պէտք է
տալ Զաքարիա պատմիչին, որն աւելի անաչառ է, քան Նա-
հապետ և ուրիշ յիշատակարան գրողներին: Այս վեր-
ջինների մէջ աչքի է ընկնում № 1493 Յայսմաուրքի յի-
շատակարանը, որ ծայրից ծայր բանաստեղծական լեզուով
գրուած մի ներբող է, նուիրուած Նղիազար և Նահապետ
կաթողիկոսներին: Թէ՛ այս և թէ՛ բոլոր մնացած յիշատակա-
րաններում՝ գովուում է Նղիազարի շինարարութիւնը մի-
այն, որից պէտք է եզրակացնել, որ նա ուրիշ կարեւոր գոր-
ծերով աչքի չէ ընկել: Միայն մի յիշատակարանում, գրուած
1687-ին, կայ հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Տ. Աստուած տա-
ցէ ամս, երկար կեանս, որ վայելչազարդ վայելչացոյց և գե-
ղեցկազարդ պայծառացոյց Ս. Աթոռս Դաւթաշէմ մինչև աւելի
քան 150 այր մեծ և փոքր սեւազլուխք, եկեղեցւոյ ման-
կունք»: Բայց միաբանների թուով Աթոռը պայծառացնելը
մի առանձին առաւելութիւն չի տալիս Նղիազար կաթողի-
կոսին, որովհետև դեռ ևս Յակոբ Զուղայեցու ժամանակ
(№ 159-ի յիշատակարանում), յիշուած է, որ վարդա-
պետների և եպիսկոպոսների թիւը 130 էր, իսկ բոլոր հաց
ուտողներին 300, որոնք գործակալ կամ վարձկան անուն
են կրել:

Նղիազար կաթողիկոսի միակ աչքի ընկնող գործը, որի
մասին պատմած է Զամբուի 80 բլ. էջում, Գանձասարի եր-
կու հակաթոռ կաթողիկոսների խռովութիւնների վերջ
տալն է: Նախապէս յիշել ենք արդէն, որ Յակոբ կաթողի-
կոսը Աղուանից խակական կաթողիկոսը ճանաչելով Նրեմիա-
յին, հակաթոռ Սիմէոնին մերժում է: Սակայն վերջինս օ-
գուտ քաղելով Յակոբ կաթողիկոսի անընդհատ բացակա-

յուլթիւնից և նորա այլ դբադմունքներից, մանաւանդ Աթոռի երկամեայ թափուէր զրութիւնից, նորից գլուխ է բարձրացնում և խռովութիւններ հանում Երեմիայի դէմ: Եղիազարը ձանձրացած իրեն հասած գանդասներից, կանչում է երկուսին էլ Մայր Աթոռը և «Առաջի սրբոյ Եջման տեղւոյն բաղմաժողով սինհոտոսիւ և սոսկալի երգմամբ հաշտեցուցանէ զերկուս ընդ միմեանս»: Հաշտութիւնը լինում է այն պայմանով, որ երկուսը միասին վարեն կաթուղիկոսութիւնը և միմեանց հակառակ ոչինչ չանեն: Սակայն երբ ժամանակի ընթացքում Սիմէոն զրժում է իւր երգմանը, Եղիազարը մի թղթով մերժում է նորան աթոռից և այս անգամ այդ թղթի առթիւ Աղուանքում ժողով է գումարուում, որը նոյնպէս Սիմէոնին հեռացնում է:

Սորան հակառակ Եղիազար կաթուղիկոսը մի ազդու միջամտութիւն չարաւ արեւմտեան հայերի անվերջ և միշտ բորբոքուող խռովութիւնները խաղաղացնելու համար: Նորա ծաղկաստան ուղարկած նուիրակ Նփրեմ վարդապետը աթոռապատկան գումարները վառնելով՝ դառնում է այնտեղի պատրիարք, բայց շուտով հակառակորդները հեռացնում են նորան, որովհետեւ կաշառքով էր լինում ամեն բան: Կ. Պոլսի և Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռները հարուստ հոգևորականների և աշխարհականների ձեռքին խաղալիք էին: Այս զրութիւնից օգտուելով կաթուղիկ քարոզիչները և շատերին իրենց եկեղեցուց սառեցնելով՝ մի նոր տեսակի աշմուկ են ձգում: Երեմիա Չալապի անունով մի հարուստ աշխարհական այս խռովութիւնների մասին անդադար տեղեկացնում էր կաթուղիկոսին: Նորա վերջին նամակը, որ մի յուսահատ նկարագրութիւն է անտանելի զրութեան (Չամչեան Գ. հատոր, 722 էջ), հասնելով Եղիազար կաթուղիկոսին, մեծապէս յուզում է նորան, և նա մտածում է ազդեցիկ մարդիկ ուղարկել այնտեղ խռովութիւններին վերջ տալու, բայց դեռ մտադրութիւնը չկատարած մեռնում է 1691 թուի օգոստոս 8-ին և թաղուում է Դպրխանէի մօտ իր ձեռքով շինած գերեզմանում: Նորան յաջորդում է իւր աշակերտ Նահապետ վարդապետը:

Սա Ուսուցիչի էր ծննդեամբ. հայրը քահանայ է եղել Դաւիթ անունով, իսկ մօր անունը Նաղութ է: Նորա հաւրուստ ծնօղները յանձնում են իրենց որդուն Նղիազարին, որի ձեռքի աակ ուսանելուց յետոյ, նա ստանում է վարդապետական դաւադան, և ապա կարգուում է Ամիգի առաջնորդ: Երբ իւր ուսուցիչը ընտրուեց կոթուղիկոս Եջմիածնի, ինքն ևս գալիս է Եջմիածին և մասնակցում է ուսուցչի բոլոր գործերին. դորա համար և շատ յիշատակարաններ և Զաքարիան Նղիազարի և Նահապետի գործերը միասին են պատմում: Եւ արդարեւ մի ուրիշ յիշատակարան ասում է, որ Նղիազարի խորհրդական և ամենամօտիկ անձնաւորութիւնն եղել է Նահապետը, Մահտեսի Պօղոս Բաբայ անունով մէկի հետ: Ուսուցչի մահուանից յետոյ ականում ենք նորան հայրապետական աթոռի վերայ: Յայտնի չէ թէ երբ է ընտրուում և երբ օծուում: միայն Աւետիք վարդապետի մի յիշատակարանում, որը անհարազատ ձեռքերից եղծուած է (և որը տպուած է 1874 թուի «Արարատի» 112 էջում), գտնում ենք, որ Նղիազարը մահուանից առաջ օծում է Նահապետին կաթուղիկոս:

«Եւ սա էր նման Նղիազարու, ասուած է Զամբուի մէջ, (էջ 26) այդ ճոռումախօս և փռապերճ իշխան և ահարկու, յորմէ կասկածէին ամենեքեան»: Այս վկայութիւնն ամենաճիշդ նկարագրին է Նահապետ կաթուղիկոսի բնաւորութեան: Սա նման է Նղիազարին, այսինքն՝ գործունէութեան և հասկացողութեան մէջ նոյն ուղղութիւնն ունէր, միայն այն տարբերութեամբ, որ սա աւելի խիստ էր, և «կարգալոյ և յօրինաց թոյլ էր», — գրում է Աւետիքը յիշեալ յիշատակարանում:

Նղիազարի պէս, սա էլ իւր կաթուղիկոսութիւնն անց է կացնում շինութիւնների վերայ: № 1493 Յայտնաւորքի յիշատակարանի երկրորդ մասը այդ շինութիւններն է թւում: Այսպէս, նա նախ սալայատակում է տաճարի արեւելեան կողմն, ուր դնում է խաչքարեր, շինել է տալիս այգիներ, և բաղմամբիւ հասոյթաբեր կալուածներ է դնում, որոնց եկամուտներով շինում է Վաղարշապատի Ս. Աստուա-

Ծածին եկեղեցին, հիմքից կառուցանում է Երևանի Անանիա առաքելայի վանքը՝ որ երկրաշարժին քանդուած էր, նաև այնտեղի Երկու-երես կոչուած եկեղեցին: Այլ և շինում է Օշականի կամուրջը և, որ գլխաւորն է, Աղամալ անունով մի հարստի օժանդակութեամբ կանգնեցնում է Շողակաթի վանքը իւր զանգակաանով, «և կարգեալ հաստատեաց ի նմա միաբանս ի փառաբանութիւն Աստուծոյ և այլ բաղում աշխատանս և արդիւնս հոգեորս արար սրբոյ Աթոռոյս և ամենայն եկեղեցիս Քրիստոսի, զոր ոչ երբէք ոք արար առաջնոց հայրապետացս սրբոյ Աթոռոյս», ասում է նոյն յիշատակարանը: Անշուշտ սորա մեծագործութիւններից մէկը պէտք է հաշուել և այն, որ Սալվանլար գիւղի մօտով, Հրազդանի ափի ժայռերից մէկը ծակելով՝ այդ գետից ջուր է հանում և խոր առուններով բերում հասցնում է Էջմիածնի սահմանները: Այդ ձեռնարկութեան համար թէև շատ փող է ծախսուում, սակայն գործը յաջողութեամբ պսակուում է և Էջմիածնի արտօրայք առատութեամբ ջրուում են:

Սիմէոն կաթողիկոսը իւր Ջամբուի մէջ (81 էջ) պատմում է, թէ Նահապետ ինչպիսի յարարերութիւն պահպանեց Գանձասարի Աթոռի հետ: Նորա ժամանակ մեռնում են Աղուանից Երեմիա և Սիմէոն կաթողիկոսները, իսկ նոյա տեղ, առանց Էջմիածնի գիտութեան, օծուում է Եսայի անունով մէկ կաթողիկոս: Նահապետը մի թղթով ստիպում է նորան գալ Էջմիածին. Եսային խոնարհուելով՝ դալիս է և իւր հպատակութիւնն է յայտնում այդ Աթոռին. ապա Նահապետի յանձնարարական կոնդակներով գնում է Աղուանք և խաղաղութեամբ վարում է իւր կաթողիկոսութիւնը: Սիմէոն կաթողիկոսն աշխատում է ցոյց տալ, որ Աղուանից Աթոռը սկզբից հնազանդ է եղել Էջմիածնին, և դորա համար նա խիստ միտումաւոր է այդ պատմութեան մէջ: Բայց հէնց այն հանգամանքը, որ Էջմիածնի իւրաքանչիւր կաթողիկոս ստիպուած է հրաւիրել նորան ի հնազանդութիւն, ցոյց է տալիս, որ այդ Աթոռի Էջմիածնին ենթարկուած լինելու գիտակցութիւնը երկարատե

աշխատանքներից և Եջմիածնի Աթոռի հետզհետե՝ աճող բարոյական հեղինակութեան տարածումից յետոյ միայն ղօրանում, աճում և հաստատուում է Աղուանից ժողովրդի մէջ:

Տաճկահայերի խռովութիւնների մէջ Նահապետ կաթողիկոսը միջամուխ չի լինում: Բայց նորա անտեղի յարգանքը դէպի կաթողիկ միսիոնարները, որոնք սորա ժամանակ առանձին եռանդով դործում էին թէ՛ արեւմուտքում և թէ՛ արեւելքում, այդ խռովութիւններն աւելի ևս բորբոքում է:

Յայտնի է որ Կիլիկիայից ելած ունիթոութիւնը հաստատուն հող գտաւ արեւելեան Հայաստանի Նախիջևանի և Երնջակի գաւառներում, ուր և հաստատուեց մի եպիսկոպոսական աթոռ. այդ աթոռը իր գոյութիւնը պահպանեց շատ երկար: Նահաբասի արշաւանքների ժամանակ այդ աթոռի հայ կաթողիկ համայնքը ազատ մնաց գերութիւնից և հալածանքներից, որովհետեւ վայելում էր պապի և այլ քրիստոնեայ թագաւորների հովանաւորութիւնը: 17-րդ դարում կաթողիկ միսիոնարութիւնը նոր եռանդով սկսում է դործել թէ՛ արեւմտեան և թէ՛ արեւելեան հայերի մէջ: Գերվինուս պատմագրի ասելով՝ պապական աթոռը երբեք նոր հպատակներ ձեռք բերելու տենդով այնպէս խիստ չէ բռնուել, որչափ 17-րդ դարում: Այդ նպատակի համար պապերը 16-րդ դարի վերջերից դեռ մտածում էին հայ միսիոնի համար մի դպրոց հիմնել Հռովմում, բայց այդ մրտադրութիւնը մասամբ միայն գլուխ է գալիս, երբ Պօղոս Բոլոնիացի մի միսիոնար փոզ է կտակում այդ նպատակով: Այդ փոզի տոկոսով Ուրբանեան դպրոցում քարոզչութեան համար պատրաստում են հայ կաթողիկների զաւակները: Այսպիսով սկիզբ է դրուում կաթողիկ դպրոցին, որի աշակերտները միացած Գոմինիկեան, Յիսուսեան և այլ քարոզիչների հետ հայ եկեղեցու մէջ աշխատում էին սերմանել կաթողիկ մօքեր և խախտել այդ եկեղեցւոյ ինքնուրոյնութիւնը:

Յիշել ենք արդէն, որ Մելքիսէթի կաթողիկոսութեան

ժամանակ կաթոլիկ քարոզիչները ընդհանուր աւերածութիւնից օգուտ քաղելով, եկել արեւելեան Հայաստան, քարոզելով չըջում էին և վանքերի նշանաւոր մասունքները գողանում: Անշուշտ այս քարոզութիւնների միջոցին է, որ նոյն իսկ Վաղարշապատում կազմուեալ է հայ կաթոլիկների մի համայնք: Այդ տեղեկութիւնը մենք քաղում ենք № 1712 ձեռագրի մի թղթից, որը կրում է հետեւեալ խորագիրը. «Թուղթ ինչ (թերի) ի Գրիգոր վարդապետէ առ բնակիչս յԵջմիածնին ընդդէմ Քաղքեղոնի և նորմուծութեանց»: Այս թղթից իմանում ենք, որ Գրիգոր Աեսարացին համուղում է յետ կենալ քաղկեդոնիկութիւնից, նա խոստովանում է, որ Ձահուկք խիստ խորամանկ են, բայց նոքա չը պիտի խաբուին: Յետոյ յայտնում է, որ այդ շփոթման պատճառը Կիրաթոս Տրապիզոնցին է եղել, որը երուսաղէմում և Ստում նոյն խռովութիւնն է ձգել: Այս բոլորից յետոյ նա իմացել է, որ նոքա մի ուրիշ վատ նորմուծութիւն են մտցրել եկեղեցւոյ մէջ. «Մի աւելի եկամուտ բան առնէք, կանանց իշխանութիւն էք տուեալ, որ յեկեղեցիս համալսս կանգնեն ընդ քահանայս և յատեան աւետարան ընթեռնուն և ի բեմն ելանեն և խնկարկութիւն առնեն ի մենաստանս իւրեանց. — յայտնի հերձուած Պիպղիկոնացւոց»: Ի վերջոյ յորդորում է նոցա չհետեւել անիծեալ Նիկոլին և շնծեր Յովհաննէս Կ. Պոլսեցուն:

Թէ իսկապէս այս ինչ աղանդ է, ստուգել չենք կարող, բայց կարելի է համարել կաթոլիկ քարոզիչների ցանած մոլորութիւնների արդիւնք: Այսպիսի հիւանդական երևոյթներ անշուշտ շատ կը յաճախէին եկեղեցւո մէջ, եթէ բարենորոգիչ շարժումը իսկոյն իւր ոյժը ցոյց չտար:

Չամչեան Գ. հատոր, 611 էջ, և Վիենայի ձեռագրատան № 161 «Թուղթ յիշատակարան» անունով ձեռագրում յիշուած է, որ իբր թէ Մովսէս կաթ. 12 եպիսկոպոսների ստորագրութեամբ մի հպատակութեան թուղթ է գրել Ուրբանոս պապին: Այս կեղծիքի հեղինակը Պօղոս Սիտերնացի քարոզիչն է, որը օգտուելով Մովսէս կաթողիկոսի բարեւորութիւնից և պատիւ գտնելով նորանից, ս. հայրապետի

անունը աշխատում էր շահագործել յօգուտ պապական աթոռի: Նոյն այդ քարոզիչը Փիլիպպոս կաթողիկոսի համակրութիւնն ևս գրաւում է, որը և նորան կարգում է Երեւանի Անանիա առաքեալի վանքի դպրոցի ուսուցիչ: Բայց Փիլոմալին հայրապետի վստահութիւնը ի չարն է դործ դնում և սկսում է քաղկեդոնիկութիւն քարոզել. Փիլիպպոս իմանալով այդ, արգելում է նորան դաւանական խնդիրները մէջ մտնել, բայց դարձեալ բարեկամ է մնում նորա հետ, Դավրիժեցու համաձայն. «Վասն օգտի ժողովրդին մերոյ և փրկութեան եկեղեցւոյն Իլովայ»: Առաջ էլ ասել ենք, որ այս ճարպիկ քարոզիչը յաջողում է Փիլիպպոսի կողմից իբր միջնորդ և հաշտարար ուղարկուել Լեհաստան. բայց այնտեղ նա իւր բոլոր ճարպիկութիւնը գործ է դրել լեհահայերին իրենց Մայր Աթոռից բաժանելու համար: Յայտնի է, որ, երբ 1644 թուին, Փիլիպպոս մի թուղթ է գրում լեհաց Վլադիսլաւ թագաւորին և յանձնում է Տ. Գրիգոր եպիսկոպոսին, որ տանէ Լեհաստան (Տես Ճռաքաղ 1860 թ. Բ. հատոր, էջ 91, Վլադիսլաւին ուղղած թուղթը), միևնոյն ժամանակ խմբադրում է մի դաւանական թուղթ և յանձնում Պօղոս աստուածաբան վարդապետին (Փիլոմալուն), որպէս զի տանելով լեհաց թագաւորին յանձնի: Այդ դաւանական թուղթը, որ տպուած է նոյն Ճռաքաղի վերոյիշեալ թուի 102 էջում, կրում է հետևեալ վերնագիրը. «Դաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց, ըստ կաթողիկէ եկեղեցւոյ, զոր խնդրեաց Պօղոս աստուածաբան տորգորն (Փիլոմալի) եկեալ դեսպան ի մեծափառ պապէն»: Այդ դաւանագրի մէջ Փիլիպպոսը պարզորոշ և համառօտ կերպով բերում է հայ եկեղեցու դաւանութիւնը, առանձնապէս կանգ առնելով բնութեան խնդրի վերայ, ցոյց է տալիս, որ պէտք է ընդունել Քրիստոս յերկուց բնութեանց և ոչ յերկուս բնութիւնս, մերժում է Եւտիքեան աղանդը, և այդ նորա համար, որ «Չարսէրք ոմանք ըստ իւրեանց չարութեան հրատարակեն զմեզ Եւտիքեանս դու»: Նա ցանկանում է որ ուրիշներն իմանան, որ հայերս սուրբ Կիւրեղի և ուրիշ սուրբ վարդապետներ

համաձայն «գաւանեմք և հաւատամք մինչև ցելս շնչոյ մերոյ, և որ որ քան զնորայն իմացուած այլ իմն կերպով իմասցի և գաւանեսցի, նզովեալ եղիցի յերկից սուրբ ժողովոցն և յամենայն սրբոց հարց»:

Զարմանքն այն է, որ մեր եկեղեցու գաւանական հասկացողութեան մասին այսպիսի պարզ ըմբռնում ունեցող մի մեծ հայրապետ այդ քարոզիչներին և Զամէնանի կողմից կաթողիկէ է համարուում: Զամէնան և Վիեննայի վերոյիշեալ ձեռագիրը պնդում են, որ Փիլիպպոս կաթողիկոսը 32 եպիսկոպոսներից և վարդապետներից ստորագրած մի հպատակութեան թուղթ է գրում պապին: Սա դարձեալ մի կեղծիք է պարզապէս և մի շահագործում մեծ հայրապետի անուան: Նոյն իսկ եթէ վերևի գաւանութեան թուղթն ևս ի նկատի չունենանք, Փիլիպպոս հայրապետի ջանքերը լիհաս հայերին Մայր Աթոռի հետ կապելու ապացուցանում են, որ ս. հայրապետի մասին այդ լուրը մի անամօթ զրպարտութիւն է:

Այսպէս թէ այնպէս Պօղոս Փիլոմալլին, որ իբր աստուածաբանութեան դոքտոր մեծ պատուի էր արժանացել Փիլիպպոս կաթողիկոսի մօտ, պէտք է ամենախարզախ և ճարպիկ քարոզիչ համարել: Նա իւր կեանքի վերջին օրերում Ապրակունիսի եպիսկոպոսական աթոռը նստաւ 1654—1664 ս. Կարապետի վանքում, որ ունէր 100 կրօնաւոր միաբան՝ 57 քահանայ և մնացածները դպիր: Սորա մահուանից յետոյ Ուրբանոս Բ. պապը մի դպրոց է բաց անել տալիս այդ վանքում:

Այս դարու նշանաւոր քարոզիչներից է Կղեմէս Գալանոսը, որը Թէոալեան կարգից էր և կարգուած էր քարոզիչ հայոց և վրաց. բայց սորա գործունէսութեան կենտրոնը Վ. Պոլիսը եղաւ, ուր նա կարճ միջոցում մի այնպիսի երկպառակութիւն ու խռովութիւն ձգեց, որից հազիւ հէնց ինքը իւր քչուսը աղատել կարողացաւ:

1680 թուին Յիսուսեանների Կարինում հաստատուելով՝ կաթողիկ պրոպագանդան մեծ ոյժ է ստանում նաև արևելեան հայերի մեջ: Լուդովիկոս XIV-ը քանիցս թղթեր

գրեց Շահաբաս Փոքրին, որպէս զի սա պաշտպանութիւն ցոյց տայ կաթոլիկ համայնքներին և քարոզիչներին: Շահաբասը լսում է Լուդովիկոսի խնդրքը և հրամանագրում է իւր խաներին նոյն իմաստով: 1684—1687 թ. Եղիազար կաթողիկոսի ժամանակ Յիսուսեանք հաստատուում են Երեւանում: Սոցանից Լօն-Փօ և Ռու կրօնաւորները ընդունելութիւն են դառնում Եղիազարից, բայց երբ նոցա յաջորդ Դաբրիէլ Շինօն Երեւանցի մի հարուստ Ազարիա Զէլէպի անունով մարդու ծախսով կանգնեցնում է մի կաթոլիկ եկեղեցի, Էջմիածնի միաբանները միացած Եղիազար կաթողիկոսի հետ գիմում են Երեւանի խանին, քանդել են տալիս եկեղեցին և Ազարիային ու Շինօյին խիստ ծեծել տալուց յետոյ բանտարկում են: Շինօն այդ բանտի մէջ մեռնում է և թաղուում Երեւանի հայոց գերեզմանատան: Աւետիք պատրիարքի վերոյիշեալ յիշատակարանում ասուած է, որ Եղիազարը (քանի գեռ չէր հալածել քարոզիչներին) պապից ստանում է իբր նուէր մի ականակուռ և մարգարտադարձ թագ, մի դաւադան և մի խաչ: Եթէ այս տեղեկութիւնը ճիշտ է, կը նշանակի պապերը աշխատում էին կաշառել մեր կաթողիկոսներին, որպէս զի իրենց քարոզիչներին չհալածեն. բայց արդէն տեսանք, որ Եղիազարն ևս 1686 թուից սկսած հալածում է Յիսուսեաններին, որոնք կենտրոնանում են Ասպահանում:

Շահապետ կաթողիկոսի ժամանակ Յիսուսեան կրօնաւորները նորից համարձակութիւն են ստանում: Նոր-Ջուղայում նոքա հիմնում են հայ կաթոլիկ համայնքի համար մի եկեղեցի և մի դպրոց հայ կաթոլիկ Շահրիմանեան ընտանիքի ծախքերով: Նոքա յաջողում են խափանել Ամենափրկիչ վանքի Ստեփաննոս Ջուղայեցու տպարանը, որը հայ եկեղեցին ջատագովող գրքեր տպելով՝ մրցում էր նոցա հետ: Ստեփաննոս խիստ վշտացած այդ անագինը վարժունքից, եկեղեցական մի թափօրով դուրս դալով հրապարակ, նշովում է կաթոլիկների պաշտպան Շահրիմանեան ամբողջ առունը: Ստեփաննոսին հակառակ Շահապետ կաթողիկոսն ամէն աշատութիւն տալիս է Յիսուսեաններին, ու

րոնք նորից են հաստատուում Երևանում: Այս հանգամանքը և մանաւանդ Նահապետի խրոխտ կաթուղիկոսութիւնը հայ եկեղեցու նախանձախնդիր հայրերից շատերի վայրոյթն է գրգռում և կաթուղիկոսի վարկը ձգում: Զաքարիա պատմիչը, որ անաչառ կերպով գովում է Նահապետի շինարարութիւնը, նորա խստութեան մասին հետեւեալն է գրում. «Բայց կարի սաստիկ էր ի վերայ յանցաւորաց և եթէ ոք պակասութիւն ինչ գործէր, սա կալեալ հրապարակաւ կախէր և դանալից առնէր և տուգանէր մարմնաւոր իշխանութեամբ»: Հատէր զմօրուսն և գանդուրն, և արկանէր ի բանս և շղթայէր»: Մայր Աթոռի միաբաններից շատերը վիրաւորուած, Նախիջևանի և Գողթան դաւառի եպիսկոպոսների հետ գրում են Զուղայի Ստեփաննոս վարդապետին գալ և Նահապետի փոխարէն հայրապետական աթոռը բազմել: Ստեփաննոսը, որը Զուղայի զբարոցի վերջին նշանաւոր վարժապետն էր և հայ եկեղեցւոյ անկախութեան նախանձախնդիր, ամէնից աւելի աչքի ընկնող հոգեւորականը, դժգոհ էր Նահապետից նորա Յիսուսեան քարոզիչների հետ ունեցած մտերմութեան պատճառով, մանաւանդ որ դժգոհ էր եկեղեցականներն ամէն կողմ տարածում էին թէ՛ Նահապետը կաթուղիկոսութեան հակամէտ է: Առանձնապէս այս վերջին պատճառով Ստեփաննոս ընդունում է այդ հրաւերը և շահ Հիւսէինից հրովարտակ հանելով՝ պատրաստուում է ուղևորուել Եջմիածին, օծուելու համար: Իրենից առաջ նա ուղարկում է իւր աշակերտներից Աղէքսանդր Զուղայեցուն (յետոյ կաթուղիկոս), յանձնարարելով նորան Նահապետին ծաթե ուղարկել: Նահապետ կաթուղիկոսը սակայն փոխանակ ծաթե դրնալու փախչում է Դավրէժ: Այդ միջոցին Ստեփաննոսը գնալով Եջմիածին, օծուում է կաթուղիկոս 1695 թուին: Մի տարի չանցած Նահապետը կաթուղի քարոզիչների և Աւետիս ոմն ուրացող հարուստ հայի ձեռնտուութեամբ ձեռք է բերում շահի մի նոր հրովարտակ, որի ուժով ինքը նորից կաթուղիկոս է հաստատուում, իրանից դժգոհ հոգեւորականներին տուգանքի ենթարկում, իսկ Ստեփաննոսին

դնում է մթին և դարչահոտ բանտ։ Նորա ոտքին կոծդ են դնում, իոկ թիկունքներից քարեր կախում, և այդպէս թողնում են անտանելի նեղութեան մէջ։ Շատ չի տևում այս դրութիւնը. դժբախտ կաթողիկոսը որդնոտում է և անշափ վշտից մեռնում է 1698 թուի յունուարի 4 ին։ Նորան թաղում են Խորվիրապում, իւր կտակի համաձայն։

Դորան հակառակ 1696 թուին Նահապետը ստանում է պապից ընծաներ։ «Մեծ պապն Հռովմայ ընծայ առաքեաց Նահապետ կաթողիկոսին զարմանալի ամոռ մի և պատուական խալիչայ մի և ազնիւ գաւազան, որք էին յոյժ մեծագնի և անտես մարդկան», դրում է մի յիշատակարան, տպուած Մանանայի մէջ։ Զամչեան, որ այս ընծայի պատմութիւնն անում է, յիշում է նաև մի կարգ թղթակցութիւններ կաթողիկոսի և պապի միջև։ Թէ ինչքան ճիշտ է այդ և թէ ինչ բովանդակութիւն ունին գրութիւնները, միջոց չունինք ստուգելու. բայց այն հանգամանքը, որ Նահապետ կաթողիկոսը նուէրներ է ստանում, որ նորան շրջապատել են կաթողիկ քարոզիչները, և որ հայ հոգևորականութեան աչքի ընկնող մասը դժգոհ է եղել կաթողիկոսից՝ կասկած չի թողնում, թէ արդարև Նահապետը այդ քարոզիչների աղդեցութեան տակ էր ընկել։ Նա չճանաչելով իւր և հայ եկեղեցու իսկական թշնամիներին, նոցա ազատ ասպարէզ էր տուել, և միւս կողմից հալածում էր Զուղայի դպրոցի և Ստեփաննոսի աշակերտներին։

Նահապետ կաթողիկոսը մեռնում է 1705 թուին. նորան թաղում են Շողակաթի գաւթի հիւսիսային կողմում։

Կաթողիկ պրոպագանդան սակայն, որ առաջ բերաւ այսչափ մեծ աղմուկ, ոչինչ չհասցեց։ Նահապետի յաջորդը, Աղէքսանդր Զուղայեցին՝ բողոքեց պապին կաթողիկ քարոզիչների անկարգութեան դէմ և հալածեց նրանց։ Դարավերջի եւրոպացի ճանապարհորդները ցաւօք սրտիւ խոստովանում են, որ հայերը յամառ են և հաւատարիմ են մնացել իրենց եկեղեցուն. նոքա օգտուում են այդ քարոզիչների գիտական պաշարից և յետոյ այդ զէնքը դործ են դնում ի պաշտպանութիւն իրենց եկեղեցւոյ։ Այս տեսա-

կէտից կաթուղիի դպրոցը միայն վառ հետեւանքներ չունեցաւ, այլ ունեցաւ և լաւերը: Հայ եկեղեցականները զգալով իրենց աղիւսութիւնը, կարիք են տեսնում աւելին ուսանելու. այսպէս օրինակ Սաչատուր Կեսարեցին: Նոյն այդ մարդիկ, իրենց եկեղեցին պաշտպանելու և կրօնական գիտութիւնները հայերի մէջ ծաւալելու համար, նոցանից օրինակ վերցնելով՝ սովորում են տպագրութեան արուեստը. մի խօսքով առիթ են ունենում ծանօթանալու եւրոպայի հետ և այնտեղից գիտութիւն ու լոյս ընդունելու:

Յիշենք ի վերջոյ, որ Նզիալար և Նահապետ կաթուղիկոսների ժամանակ ծաղկում է մանրանկարչութեան արուեստը, որի ընտիր օրինակները՝ այս դարից մնացած, գրանդում են մեր ձեռագրատան մէջ:

Միսաք Թ. Խաւսիկեան

Աւանդութիւն ի հրէիցն. առնել ողորմութիւն եւ գտանել զողորմութիւն յԱստուծոյ*:

Այր ոմն մեծատուն, յազգէն Իսրայելի՝ ի բազում յղիւթներէն մոռացեալ էր զյոյսն որ առ Աստուած: Եւ յաւուր միում մատուցեալ առ քահանայապետն՝ առէ. Աղաչեմ զքեզ, տէր իմ, զի միտք իմ ի գերութեան եղև յերազխտութիւն հաւատ յԱստուծոյ, որով կարիցեմ՝ զմիտս իմ դարձուցանել յերկիւղն Աստուծոյ, զի կեցից և գտայց արժանի Աստուծոյ:

Եւ նա ետ նմա զիմաստութիւնն Սողոմոնի, որ առէ թէ՛ Որ ողորմի աղքատին, փոխ տայ Աստուծոյ: Եւ նորա խփեալ

* Քաղուած է հ. 935 ձեռագրից, էջ 62, թողնելով շարունակութեան քաջանայապետական աղի մասին:

զգիրսն՝ ետ ցբահանայն ասելով. Ո՞հ հաւատարմագոյն է ինձ քան զԱստուած իմ, որ տայ ինձ գրովանդակն հանդերձ վաշխիւք իմ, ողորմելով անանկին:

Եւ գնաց վաճառեաց զամենայն ինչս իւր և ետ աղբատաց, մինչև զինքն իսկ աղբատացոյց. և ոչ մնաց նորա այլ ինչ, բայց միայն չորս զահեկան, զոր եթող յանուն պատանաց իւրոց: Եւ ոչ ոք ողորմեցաւ նմա: Վասնզի ոչ ոք ողորմի աղբատին, բայց որ աղբատն է հոգւով: Երբև կարի աղբատացաւ, ասաց ի միտս իւր, թէ երթամ՝ յերուսաղէմ և դատիմ ընդ Տեառն իմում: Ղի ուսոյց ինձ ցրուել զինչս իմ, և ահա ես մեռանիմ ի սովոյ: Եւ յարուցեալ գնաց: Եւ մինչդեռ երթայր, ետես արս երկու, որ կռուէին ընդ միմեանս, որոց գտեալ ակն մի որ էր անկեալ ի պատմուճանէն Ահարոնի, զոր զդենոյր քահանայապետն: Եւ նոքա ոչ գիտէին, թէ որպիսի իցէ ակն: Եւ նա եկեալ ասէ ցնոսա. Զի՞ կռուիք ընդ միմեանս: Եւ նոքա ասեն. Ակն մի դտաք և ոչ դիտեմք, թէ որպիսի իցէ: Ասէ ցնոսա. Առէ՛ք յինէն չորս զահեկան և տուք ինձ զակնս զայս: Եւ նոքա ետուն ի նա զակն զայն ուրախութեամբ և առեալ զչորս զահեկանն՝ բաժանեցին յինքեանս և գնացին խաղաղութեամբ:

Եւ փոխատուն Աստուծոյ տարաւ զակն յերուսաղէմ և եցոյց ոսկերչի միջ: Եւ ասէ ցնա ոսկերչին. Ասա՛, եղբայր, թէ ո՞ւր գտեր զակնս զայս. զի այս երրորդ տարի է, որ ամենայն երուսաղէմ ի սուգ է վասն սորա, և ոչ պատարագք մատեան ի նմա վասն կորստեան սորա: Արդ, տա՛ր և տուր զգա ի քահանայապետն, և նա յոյժ մեծացուցանէ զքեզ: Եւ մինչդեռ երթայր այրն ի տաճարն, ասէ հրեշտակ տեառն ցքահանայապետն. Ահա գայ այր մի և բերէ զկորուսեալ ակն պատուական և տայ ի քեզ, և դու լից զդոգ նորա ոսկով և արծաթով և ակամբք պատուականօք: Բայց զան հար զնա և ասա թէ՛ այլ մի թերահաւատիւր յԱստուծոյ ի սրտի քում, զի որ ողորմի աղբատին, փոխ տայ Աստուծոյ: Զի ահա ետ քեզ Աստուած յայսմ աշխարհիս հարիւրապատիկ և ի հանդերձեալն տալոց է զկեանսն յաւիտենից:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ԱՌԱՊԱՐԻ ԿԱՄ ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ*

Դ.

Պեղումները Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներում եւ այլ
ընդ այլոյ զրոյցները:

Խաչիկ Հայր-սուրբը 1900 թուի յունիս ամսին սկսեց
պեղումն Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներում: Որքան ա-
ռաջ էր գնում պեղումն, այնքան բազմանում էին այլ ընդ
այլոյ զրոյցներն ու առասպելները այդ եկեղեցու մասին, ո-
րոնք դժբաղդաբար արձագանք գտան հայ և օտարագրի լը-
բագրերի ու օրագրերի մէջ էլ: Թիֆլիզի „Новое Обозрение“
լրագրի 1901 թուականի 5670 համարում տպուած է „Рас-
копки древняго храма близъ Эчмиадзина“ վերնագրով մի յօ-
դուած, ուր շփոթուել են պատմական գէպերը, յատուկ
անուանները, աշխարհագրական դիրքը և այլն, և այս խառնաշփո-
թութեան մէջ յօդուածագիրը տքնում է ցոյց տալ Ա. որ Վա-
ղարշապաաւ եղել է Խանդարած կամ Զուարթնոց եկեղեցու
շուրջը. Բ. որ Երազմոյն և այլ աստուածներն մեհեանք եղել է
Զուարթնոց եկեղեցու տեղը Վաղարշապատում, ուր տեղի է
ունեցել և Լուսաւորչի յայտնի տեսիլը և ուր, այսինքն Երազ-
մոյն մեհեանի տեղում՝ ս. Լուսաւորչի կառուցած Վաղարշապա-
տի Վաթուղիկէն կամ ս. Էջմիածինն է Զուարթնոց եկեղեցին. Դ.
որ ս. Լուսաւորչի մասունքները ամփոփուած են Խանդարած եկե-
ղեցու չորս սաների տակ և Հ. Խաչիկը, աներից մէկը մինչև հիմքը
քանդելով՝ գտել է այնտեղ մի մասը. Դ. որ Խանդարած
եկեղեցին ծածկուած է եղել հողի թանձր շերտերի տակ և
Հ. Խաչիկը, մի միայն պատմական ցուցումները հիմք ունենա-
լով՝ պեղել և յայտնագործել է մի, արդէն վաղուց, անհետա-
շաւ և մոռացուած հնութիւն: Յաւի սիրտ պէտք է ասենք՝
որ այդ զրոյցները շարունակուում են կրկնուել լրագիրներում:

* Շար. «Արարատ», սեպտ. հոկտ. էջ. 876:

մինչև անգամ հեղինակաւոր անձինքներից—Кавказъ 1902. (№ 304):

Մշակի խմբագրութիւնը Новое Обозрѣніе-ի այս յօդուածի առիթով «Մամուլ» բաժնի մէջ մի զիտողութեամբ համառօտակի ցոյց տուեց վերև յիշուած ենթադրութիւններէ անհեթեթութիւնները և դատապարտեց շահասիրութեան համար հասարակութեանը մոլորեցնելու ձգտումն: Բարդուղիմէոս Սրբազանը Նոր-դարի 1901 թուի 72 համարում Новое обозрѣніе-ի վարկումներն անհիմն համարելով՝ խոստանում է մի առանձին շարադրութեամբ արժանաւոր պատասխան տալ: Նորին Սրբաղնութիւնը «Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ» իւր երկասիրութեան Բ. հատորի յաւելուածի մէջ շօշափում է այս խնդիրը (եր. 165—174), իբրև ծանօթութիւն բուն գրքի ԻԲ. զլխի:

Ինչ աղբիւրներից են առաջանում այս այլանդակ զրոյցները՝ այդ չէ մեզ հետաքրքրողը, որովհետև ի յարգանս Խաչիկ Հայրսուրբի պէտք է խոստովանենք, որ նա իւր ստորագրութեամբ ոչ մի յօդուած չէ հրատարակել վերև յիշուած ենթադրութիւնները հաստատող. չենք էլ կարող տարածուած զրոյցներն ու առասպելները համարել զանազան մարդոց տպաւորութիւնների արտայայտութիւն: Ուրախութեամբ պէտք է ասենք, որ Խաչիկ Հայրսուրբը, իբրև ս. Էջմիածնի միաբան՝ ս. Էջմիածնի պատմական նշանակութիւնը զիւրահաւան ռամկի աջքին նսեմացնող զրոյցների մի մասը, որ իբր թէ Խանգարած եկեղեցին է ս. Լուսաւորչի հիմնարկած Կաթողիկէն, կամ Էջմիածինը՝ հերքեց հրապարակաւ (Մշակ, 1902 № 285): Նա զրոյցների միւս անհեթեթութիւններն էլ պէտք է հերքէ, բայց ոչ միայն մինչև այսօր չէ արել այդ, այլ «Եկեղեցի Հայաստանեայց» կրօնական ամսաթերթում իւր մի փոքրիկ յօդուածը ստորագրել է «Վանահայր Զուարթնոց Մայր եկեղեցւոյ» աիտղոսով:

Զուարթնոց եկեղեցին Մայր չէ կարող կոչուել, որովհետև Մայր եկեղեցի միայն ս. Էջմիածինն է, իբրև Աթոռ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, և իւր հարադատ փանահայրն ունի յանձին Վահափառ Կաթողիկոսի: Զուարթնոց եկեղեցին մեր պատմիչներից ամենին Մայր եկեղեցի չի կոչուել, և այդ պէս կոչելու

էլ հիմք չըկայ: Խաչիկ Հայր-սուրբը չի կարող վանահայր կոչուել Զուարթնոց եկեղեցու, որ աւերակ է և հիմնովին կործանուած. աւերակի վերահսկող կոչումն թերևս յարմար զայ իրան, բայց վանահայր կոչումն՝ բնաւ երբէք. մանաւանդ որ ինքը՝ Խաչիկ Հայր-սուրբը, Եջմիածնի միաբան է և միաբանները շարքում բնակարան ունի ու հանդերձադին է ստանում: Մեզ թւում է, թէ Խաչիկ Հայր-սուրբը ոգևորութեան բողոքին անխորհրդաբար է վարուել, ստորագրելով «Վանահայր Զուարթնոց Մայր եկեղեցւոյ»:

Ա.

Վաղարշապատ եղել է իւր այժմեան տեղում եւ ոչ
Զուարթնոց եկեղեցու տուրք.
(Զուարթնոց եկեղեցու տեղը եւ նրա կառուցման
ժամանակը:)

Վաղարշապատի ճիշդ տեղադրութիւնը և նրա կենտրոնում եղող ս. Եջմիածնի տեղը ստուգուած է Աղաթանդեղոսով (տպուած Կ. Պօլիս 1822 թուին):

Վաղարշապատը կենտրոն ընդունելով՝ Աղաթանդեղոսը ասում է, որ Հնձանքը (այժմեան ս. Շողակաթի վանքից դէպ արևմուտք փոքրիկ եկեղեցու մնացորդը) քաղաքի Արեգ դռնից դուրս՝ արևելեան կողմն էր գտնւում, իսկ ս. Հռիփսիմէ կոյսը նոյն Արեգ դռնից դուրս գալով և դէպի հիւսիս ուղղուելով՝ Արտաշատի ծանապարհին մօտ, մի սարաւանդակ բարձրաւանդակ տեղում աղօթելիս՝ նահատակուեց (եր. 66—73): Ուրեմն, թէ՛ Հնձանքը և թէ՛ ս. Հռիփսիմէի նահատակութեան տեղը Վաղարշապատի պարսպից և Արեգ դռնից դուրս՝ քաղաքի արևելեան կողմն էին գտնւում, իսկ Վաղարշապատը Հնձանքից և ս. Հռիփսիմէի նահատակութեան տեղից դէպի արևմուտք էր. մինչդեռ Զուարթնոց եկեղեցին Հնձանքից էլ ս. Հռիփսիմէի նահատակութեան տեղից էլ չորս վերստաչափ հեռի՝ դէպի արևելք է, Հնձանքի և ս. Հռիփսիմէի վանքի նկատմամբ Վաղարշապատի բոլորովին հակադիր կողմը: Որպէսզի հնարաւոր լինի ասել, թէ Վաղարշապատը Զուարթնոց եկե-

վեցու շուրջն էր, պէտք է Զուարթնոց եկեղեցին տեղափոխել
ս. Հռիփսիմէի և ս. Նողակաթի վանքերից դէպ արեւմուտք:

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Վաղարշապատը շրջապատուած
էր պարկէն փոսով: Ս. Գայիանէ կուսին քաղաքի հարա-
ւային դռնից դուրս քաշ տալով՝ այն ճանապարհի վերայ, որ
տանում էր դէպի Մեծամօրի (Սև ջուր) կամուրջը, պարկէն
փոսի մօտ նահատակում են: Այդ տեղ է ս. Գայիանէի վանքը:
Ուրեմն քաղաքի հարաւային սահմանն էլ յայտնի է: Այդ
սահմանները ստուգում են կանդուն մնացած և ս. կոյսերի
անունով՝ նրանց նահատակութեան տեղը, կառուցուած
շէն վանքերը, իսկ թէ, յիշաւի, վանքերը շինուած են այն
տեղերում, ուր նահատակուած են ս. կոյսերը՝ հաւաստիա-
ցնում է Ագաթանգեղոսը: Նա ասում է (եր. 76), որ ս. Լու-
սաւորչը Խոր-Վիրապից դուրս գալուց յետոյ, ս. կոյսերի
նահատակութեան իններորդ օրը, նրանց մարմինները
առ ժամանակ մի ամփոփելով Հնձանքում՝ վաթսնօ-
րեայ քարոզութիւնից յետոյ հաւատացեալ թագաւորի և
ժողովրդի գործակցութեամբ թաղում է նրանց նահա-
տակութեան տեղերում, քաղաքից դուրս, և նրանց դե-
րեզմանների վերայ վկայարաններ շինում — մէկը քաղաքի
հիւսիս արեւելեան կողմը, ուր նահատակուեց ս. Հռիփսիմէն
երեսուն երկու ընկերներով, մէկը Արեգ դռնից դուրս՝ այգու
մէջ, Հնձանքի տեղը, որ ս. կոյսերի օթեանն էր, և մէկն էլ
հարաւային կողմը, ուր ս. Գայիանէն երկու ընկերներով նա-
հատակուեց (եր. 279): Այսպէս ուրեմն Վաղարշապատն
ընկնում է Հնձանքից և ս. Հռիփսիմէի վկայարանից դէպ
հարաւարեւմուտք և ս. Գայիանէի վկայարանից դէպի հիւսիս
ճիշդ այն տեղը, ուր այժմ կայ:

Այս բոլոր վկայարաններն էլ այժմ՝ շէն են և յաւիտե-
նական արձան Վաղարշապատի արեւելեան և հարաւային
սահմաններին. իսկ Մայր Աթոռի կամ, ինչպէս հնումն էր
կոչուում, Կաթուղիկէի տեղը քաղաքի կենտրոնումն էր, արքունի
ապարանքին մօտ, այնտեղ, ուր տեղի ունեցաւ ս. Լուսաւորչի
յայտնի տեսիլքը (Ագաթ. 272 երես):

Ինչպէս տեսանք, Զուարթնոց եկեղեցին ա. Ագաթան-

գեղոսի ցոյց տուած Վաղարշապատի արևելեան սահմանից, Երեզ դռնից, դեռ էլի չորս վերստ հեռավորութեամբ դէպի արևելք է գտնուում, ուրեմն չէ կարող Վաղարշապատի կենտրոնում լինել. բ. չը լինելով Վաղարշապատի կենտրոնում, չի էլ կարող լինել ս. Լուսավորչի յայտնի տեսիլքի տեղը. հետևաբար և չէ այն եկեղեցին, որ ս. Լուսավորչի շինեց իւր տեսիլքի տեղը, արքունի ապարանքին մօտ, որ կոչւում էր Կաթոլիկէ, իսկ այժմ կոչւում է Եջմիածին. և դ. Զուարթնոց եկեղեցին քաղաքամիջից, այսինքն ս. Եջմիածնից չորս վերստ հեռու. Յ դար յետոյ շինուած է Առապարում, որ նշանակում է անմարդաբնակ, բուսականութիւնից զուրկ աւաղոտ և անջրդի տեղ (Սեր. եր. 118—119): Հէնց այսօր էլ Զուարթնոց եկեղեցու աւերակները գտնոււմ են մի այդպիսի սարաւանդակի վերայ: Այդ տեղը անշէն, անմարդաբնակ է եղել մինչև Ներսէս Գ: Որպէս զի կարելի լինի հնարել այնպիսի առասպել, թէ Վաղարշապատը Զուարթնոց եկեղեցու շուրջն և Զուարթնոց եկեղեցին էլ Եջմիածինն է, պէտք է նախ և առաջ Հնձանքն ու ս. Հռիփսիմի շէն վկայարանը տեղափոխել Զուարթնոց եկեղեցու արևմտեան կողմից նրա հիւսիս—արևելեան կողմը, Փարաբար գիւղի մօտ. որովհետև այդ անկարելի է, ուստի և Խաչիկ Հայր-սուրբը խոհականութիւն ունեցաւ Մշակի 1902 թ. 285 համարում տպել հետևեալը. «Եջմիածին, գեկտեմբերի 20-ին. «Որովհետև վերջերս Կովկասի զանազան թերթերում լոյս տեսած թղթակցութիւնների մէջ ինձ վերագրեցին, որ ես իբր թէ իմ գտած եկեղեցիների աւերակներն եմ ընդունում և հրատարակում որպէս ս. Եջմիածին, ուստի սրանով պատիւ ունիմ հրապարակով յայտնելու, որ յիշեալ կարծիքը անհեթեթութիւն է և հնարովի, որպիսին ես երբէք ինձ թոյլ չեմ տուել և հիմք էլ չունէի թոյլ տալու»:

«Խնդրում եմ բոլոր խմբագրութիւններից արտառպել սոյն երկտող հերքումն ի միամտութիւն ընթերցողների»:

Հերքումն թէև առաջական է, բայց այնուամենայնիւ կարելի է եղրակացնել, թէ ինքն Հ. Խաչիկը չէ թելադրողը, որ Խանդարած եկեղեցին են համարում ս. Եջմիածին: Այսպիսի

սով, օրհնեալ է Աստուած, Վաղարշապատն էլ, Վաթուղիկէն կամ ս. Էջմիածինն էլ, ս. կոյսերի վկայարաններն էլ մնում են իրանց յաւիտենական տեղում, իրանց մեծակառոյց շինութեամբ և երկնաբերձ զմբէթներով: Դրանք մեր պատմիչներից կոչւում էին Եկեղեցիք Վաղարշապատայ:

Յայտնի է պատմութիւնից, որ Զուարթնոց եկեղեցու տեղը անմարդարնակ առապար էր, և Ներսէս Գ. ը Է. դարում առաջին անգամ ջուր բերեց ու շէնցրեց այդ վայրը: Այս բանը վկայում է Ներսէս Գ. Շինողի ժամանակակից Սերեոս եպիսկոպոսը իւր «Ի Հերակլն» պատմութեան մէջ: Ահա նրա խօսքերը. «Յայնմ ժամանակի արկ ի միտս իւր կաթուղիկոսն Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ ս. եկեղեցեացն՝ որ ի Վաղարշապատ քաղաքին, ի վերայ ճանապարհին՝ յորում, ասեն, ընդ առաջ եղև թագաւորն Տրդատ Սրբոյն Գրիգորի: Շինեաց անդ եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր զուարթնոց, որոց երևեալ ի տեսեան Սրբոյն Գրիգորի երկնաւոր զաւրացն. և շինեաց զեկեղեցին բարձր շինուածովք և չքնաղ զարմանալեալք, արժանի աստուածային պատուոյն՝ որում նուիրեացն: Ած ջուր և երեւ զգետոյն և արկ ի զործ զամենայն վայրսն առապար. տնկեաց այգիս և ծառատունկս և շուրջանակի պատուարեաց զբնակութեամբ զեղեցիկադիր յաւրինուածով, բարձր պարսպաւ, ի փառս Աստուծոյ» (Սեր. հրատ. Բ. Պատկանեան 1879 թ. եր. 118—119):

Այս հատուածից երևում է ա. որ Ներսէս Գ. շինում է եկեղեցին ոչ թէ Վաղարշապատում, այլ ճանապարհի վերայ, այնտեղ՝ ուր Տրդատը ընդ առաջ էր գնացել Արտաշատի Վիրապից ելած և Վաղարշապատ վերադարձող ս. Գրիգորին. ընդառաջումն, ինչպէս յայտնի է Ագաթանգեղոսից, եղել է քաղաքի պարսպից դուրս. բ. Ներսէս Շինողը կառուցանում է եկեղեցին՝ Վաղարշապատում արդէն գոյութիւն ունեցող եկեղեցիներին մերձ բնակութիւն ունենալու համար. ուրեմն Վաղարշապատն ու իւր եկեղեցիքն, որք են՝ Վաթուղիկէն, քաղաքի կենտրոնում արքունի ապարանքին մօտ, և ս. կոյսերի վկայարանները, քաղաքի պարսպից դուրս (ըստ Ագաթանգեղոսի), արդէն առա-

Զուց կային. Գ. Ներսէս Գ. շինում է եկեղեցին ո՛չ թէ տեսլիւան տեղը, այլ Տրդատի ընդառաջ ելած տեղը, միայն՝ ի պատիւ տեսիլքի մէջ երեցած երկնաւոր զօրքերի, կոչելով Զուարթնոց եկեղեցի: Զուարթնոց կոչումն ապացոյց չէ, թէ ս. Գրիգոր այնտեղ տեսած լինի երկնաւոր զօրաց բազմութիւն, ինչպէս Դուինի եկեղեցու ս. Գրիգոր կոչուելը ապացոյց չէ, թէ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը այնտեղ եղած, որ և է դորձ կատարած, կամ նահատակուած լինի:—Տագանրօգում ս. Յակովբ ՄԺԺնայ հայրապետի անունով Հայոց եկեղեցի է կառուցուում, դրանից չի կարելի հետեցնել՝ թէ ս. Յակովբ հայրապետը Տագանրօգում եղել կամ այնտեղ նահատակուել է:—Դ. Եթէ Զուարթնոց եկեղեցու շուրջը բնակութիւն եղած լինէր երբ և իցէ, անշուշտ, մարդկային քաղաքակրթութեան հետքեր մնացած կը լինէին: Բայց պատմութիւնից երևում է, որ Ներսէս Գ. գետից նոր է ջուր բերում և բոլոր առապար վայրը մշակում, այգի և ծառատուն անկում: Ուրեմն առաջ տեղը անշէն և անմարդաբնակ է եղել, զուրկ բնականութիւնից:

Զուարթնոց եկեղեցին կառուցանող Ներսէս Գ. հայրապետական իշխանութիւն վարում էր 640 — 661 թուականը (Պ. Եղեան. 1887 թ. հրատ. Ղևոնդ պատմ. ծանօթութիւն 14): Յունաց Կոստանդին կայսրին հաճոյանալու համար 648 թուին Ներսէսը հաղորդուելով յունածէս պատարագին՝ ատելի եղաւ Հայոց, պարտաւորուեց հեռանալ Դուինի հայրապետանոցից դէպի Կ. Պօլիս և, այնտեղից յետ դռնայիս՝ դարար առաւ իւր հայրենի Տայք գաւառում: «զի իշխանն Ռշտունեաց և այլ իշխանքն որ ընդ նմա անհնարին ցասմամբ փքացեալ էին ի վերայ նորա» (Սեբեոս եր. 143): Ներսէսը, Թէոփորոս Ռշտունու մահից յետոյ, 654 թուին, վեցամեայ բացակայութիւնից վերադառնալով հայրապետական աթոռը՝ շարունակեց իւր ընդհատուած իշխանութիւնն ու եկեղեցու շինութեան գործը:

Պ. Բասմաճեանն էլ (Բանասէր հատ. Գ. պրակ ա. 1901 թուի, եր. 33—34) Ներսէսի հայրապետութիւնը դնում է 641—661 թուին և շեշտում է Ներսէսի յունամոլութիւն

նր, ահա «Տափաւին արձանադրութեան մասին չքսոսած կարժէ որ քանի մը տողերով անցողակի յայտնեմ թէ Զուարթնոց կամ Առապարի ս. Գրիգոր եկեղեցին կառուցուած է հրամանով Ներսէս Գ. «Շինող» կաթողիկոսի (641—661): Եւ իրօք գտնուած խոյեակներէ ոմանց վրայ յունարէն տառերով գրուած է «Ներսիսի» եւ «կաթողիկոսի» մենադրութիւնները, որ կը յայտնեն Ներսիսի յունասիրութիւնը, իսկ Ժ. Գ. դարու ժամանակագիր Սամուէլ Անեցին կը գրէ թէ 654 թուին հաստատուած է այս եկեղեցին. — Ո՞՞Գ. Հայրապետն Ներսէս շինէ զսուրբ Գրիգոր զղարմացուցիչն տեսողաց»:

Ըստ Սեբեոսի՝ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնն ու կառուցումն տեղի է ունեցել նախ քան Ներսէսի գժտուելը Քէոքորոս Ռշտունու հետ ու աքսորուելը (Սեբեոս եր. 118—119), ուրեմն իւր հայրապետութեան առաջին տարիներում, այսինքն 640—648 թ.: Սամուէլ Անեցու առաջ բերած թիւը վերաբերում է Ներսէսի՝ աքսորից վերադառնալուց յետոյ, եկեղեցու թերին լրացնելուն, որի համար Սեբեոս ասում է (եր. 150—151). «Փութայր կատարել զշինուած եկեղեցւոյն, զոր շինեաց ի վերայ պողոտային Վաղարշապատ քաղաքի»: Եւ արդարեւ, Ներսէսի աքսորը ընդունելով 648 թուին, վեցամեայ տարադրութիւնից յետոյ վերադարձը ընկնում է 654 թուին, երբ արդէն վերջացնում է իւրակառոյց եկեղեցու շինուածքն ամբողջապէս:

Տեսնենք այժմ, թէ Վաղարշապատու Կաթողիկէն եւ Կոյսերի վիայարանները մինչև Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնը որպիսի դրութեան մէջ էին եւ քանի անգամ էին վերանորոգուել: Պատմութիւնից յայտնի է, որ հայերս աղգովին քրիստոնեայ դարձանք 301 թուին: Կոյսերի վիայարանների եւ Վաղարշապատու ս. Կաթողիկէի կառուցումն, որ մեր դարձի հետ սերտ կապ ունի, ըստ Ագաթանգեղոսի՝ 303 թուից յետոյ պէտք է որ չլինի: Սեբեոսի պատմութիւնից զիտենք (եր. 88-89), որ ս. Կոստանորջի ու Տրդատի շինած ս. Հռիփսիմէի վանքը վերանորոգուել է Ն. դարի սկզբին՝ ս. Սահակ պարթևի օրով, եւ վերաշինուել ու ընդարձակուել է Կոսմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով (617—

625 թ.): Նոյն Կուժիասը, ըստ Սերետսի, վերանորոգել է ս. Կաթուղիկէն (Լջմիածինը), կարկատելով որմերի խրամատները, փայտայարկ տանիքը փոխել է քարայարկի և շինել է ալպյատակը: Շահխաթունեան կարծում է (Ստոր. ա. հատ. եր. 18), որ Մեհրուժանը 380 թուին աւերել էր Վաղարշապատայ Կաթուղիկէն էլ, որը Պապի թագաւորելուց յետոյ նորոգեցին Վահան Մամիկոնեանի նախնիքը. այս առաջին նորոգութիւնն է. երկրորդ նորոգութիւնը եղել է Վահան Մամիկոնեանի ձեռքով, Վարդանանց պատերազմի աւերմունքից յետոյ, Ե. դարի երկրորդ կէսին, 483 թ. (Վաղար Փարպեցի 22. Սերետս զլ. ա. եր. 25. Ասողիկ Բ. հանդէս, եր. 81-82), երրորդ նորոգութիւնը՝ արդէն Կոմիտասի օրով 618 թ. էր. նոյն ինքն Ներսէս Գ. ևս նորոգութիւններ է արել Կաթուղիկէում, որ համարելի է չորրորդ նորոգութիւն: Եզր կաթուղիկոսը (630 թ.) վերաշինում է ս. Գայիանէի վկայարանը (Շահխաթունեան հատ. ա. եր. 237):

Արդ, երբ Ներսէսի մերձաւոր նախորդները եռանդով նորոգում ու վերաշինում էին Վաղարշապատի Կաթուղիկէն ու ս. կոյսերի վկայարանները, Ներսէս Շինողը փոխանակ արդէն վերաշինուած ու նորոգուած Կաթուղիկէում բնակութիւն հաստատելու, Կաթուղիկէից չորս վերստ հեռու, մի առաւար տեղում հոյակապ եկեղեցի է կառուցանում, բնակարան հաստատում, որ Վաղարշապատի եկեղեցիների մօտ լինի: Մի պատճառ, որ շատ թոյլ է և Յովհաննէս պատմաբանից շատ լաւ բնորոշուել է «զեղեցիկ իմն մոլութիւն» կոչուելով: Նւայս թոյլ պատճառով կառուցուած եկեղեցին մի անգամ այրուելով ամայանալուց յետոյ էլ չըվերաշինուեց:

Այս ամենից երևում է, որ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնից շատ առաջ Վաղարշապատի եկեղեցիքը կային և երեք-չորս անգամ նորոգուել էին: Ընդունելով Վաղարշապատի եկեղեցիների շինութիւնը 303 թուին, իսկ Զուարթնոց եկեղեցունը 641—648 թ., ուրեմն Վաղարշապատի եկեղեցիքը Զուարթնոց եկեղեցուց մօտ 340 տարի առաջ են, և այդքան ժամանակ էլ առաջ, այսինքն ս. Լուսաւորչի օրից սկսած, յայտնի էին Կաթուղիկէն՝ շինուած Վաղարշապատի

կենտրոնում: Արքունի ապարանքին մօտ, ս. Լուսաւորչի տես-
լեան տեղը՝ վկայարանները շինուած Վաղարշապատի արե-
ւելեան և հարաւային պարսպից դուրս, ս. կոյսերի նահա-
տակութեան տեղը: Անհնարին է յեղաշրջել իրողութիւնը,
երբ մանաւանդ նրան հաւաստիացնող յիշատակարանները
կանգուն են:

Բ.

Զուարթնոց եկեղեցին Երազմոյն եւ այլ աստուածների
մեհեանը չէ եղել, եւ այդ մեհեանը քրիստոնէական
սաճաթի չէ փոխուել ի դէմս Զուարթնոց եկեղեցու:

Ըստ մեզ՝ Երազմոյն մեհեանը Վաղարշապատից հեռու,
Արտաշատի մօտ պէտք է լինի, եթէ չասենք Արտաշատի մջ.
ուրիմն ոչ մի առնչութիւն չըկայ Երազմոյն մեհեանի, Վա-
ղարշապատի արքունի ապարանքի (որի մօտ տեղի ունեցաւ
ս. Լուսաւորչի յայտնի տեսիլքը) և ս. Էջմիածնի մջ: Ագա-
թանդեղոս ասում է, որ Տրդատը Վաղարշապատում՝ նահա-
տակուած կոյսերի վերայ, նրանց նահատակուած տեղը, երեք
վկայարաններ շինելուց և ս. Լուսաւորչի տեսիլքի տեղը
որմնափակ անելուց յետոյ՝ ս. Լուսաւորչի հեռ գնում է
Արտաշատ քաղաքը, այնտեղ եղած Անահտի քաղինը, որ
Երազմոյն էր կոչուում, քանդելու համար: Ճանապարհի վե-
րայ (երևի քաղաք մոնեխս) առաջին պատահած Երազմոյց,
Երազմոյնի մեհեանն է քանդում, որից դեերը հեծեւագործի
կերպարանքով Անահտի քաղինն են ապաւինում: (Ագաթ. եր.
282—287):

Ըստ Ագաթանդեղոսի՝ Երազմոյն մեհեանը նոյն Անահտի
քաղինն է, որ Արտաշատումն էր. իսկ Երազմոյց, Երազմոյնի
մեհեանը եթէ նոյն Երազմոյն մեհեանը չէ, այնու ամե-
նայնիւ աւելի Արտաշատին էր մօտ քան Վաղարշապատին.
որովհետեւ դեերը այնտեղից դուրս գալով մօտակայ Անահտի
քաղինն են ապաւինում: Բաց յայսմանէ, եթէ Երազմոյն
մեհեանը Վաղարշապատի մջ տեղում լինէր, էլ ի՞նչ հարկ
կար Ագաթանդեղոսին ասելու, թէ Տրդատը ս. Լուսաւորչի

Հետ գնաց Արտաշատ, այնտեղ Անահատի մեհեանը՝ քանդելու և ճանապարհին նախ—դիպեալ՝ քանդեցին Երազմոյն մեհեանը. այլ կասեր. Տրդատ և ս. Լուսաուորիչ քանդեցին Վաղարշապատի մէջ՝ ապարանքին մօտ եղած, Երազմոյն մեհեանը և ապա գնացին Արտաշատ: Ապարանքին մօտ, ուր տեղի ունեցաւ Կաթուղիկէն կերպարանող լուսոյ կամարների տեսիլքը՝ Երազմոյն մեհեանի անուն յիշատակուած չըկայ, որովհետեւ Երազմոյն մեհեանը Արտաշատին մօտ էր, և Զուարթնոց եկեղեցու տեղը քաղաքից չորս վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արևելք առապար անապատում՝ դանուելով՝ չէր կարող Լուսաուորչի յայտնի տեսիլքի տեղը լինել. ուրեմն բոլորովին մտացածին և անհեթեթութիւն է հաւատալն ու հաւատացնելը, թէ Խանգարած եկեղեցին Երազմոյն մեհեանն է, ս. Լուսաուորչի ձեռքով, իւր տեսիլքի համեմատ, քրիստոնէական տաճարի վերածուած՝ քահանայապետութեան Աթոռ և Հայոց բոլոր Մայր եկեղեցիների լինելու համար:

Զուարթնոց եկեղեցու տեղը Երազմոյն մեհեանը լինելուն իբրեւ ապացոյց համարում են Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներում դանուած սեպագիր արձանագրութիւնը:

Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների պեղման ժամանակ, յիշաւի, դանուել է այնտեղ հիւսիսային դրան մօտ 47 տողից բաղկացած սեպագիր մի արձանագրութիւն, որ կոթողի ձեւ ունի: Հ. Խաչիկը (1900 թ. Օգոստոս-Սեպտ. Արարատում, երես 381) այսպէս է նկարագրում այդ կոթող արձանագրութիւնը. «Քարը՝ որձաքար, մեծութիւնը-երկայնութիւնը 3 արշ. 14 վերշոկ, լայնութիւնը 14 վերշոկ, հաստութիւնը 8 վերշոկ. 23-24 տողերի մէջ տեղից կոտրուած:»

Մինչև այսօր սեպագիր արձանագրութիւններ դանուել են փորագրուած կամ ժայռերի և կամ պարիսպների շարքի քառանկիւնի քարերի վերայ. դանուել է և սանդաձև փորուած մի քարի շրթան շուրջը պատող մի արձանագրութիւն. բայց ոչ երբէք այն դիրքով, ինչպէս դանուել է Զուարթնոց եկեղեցում: Այդ կոթողը, որ իւր նախկին տեղում խաչքարի պէս իւր պատուանդանի վերայ կանգնած պէտք է լինէր, Զուարթնոց եկեղեցում որպէս հասարակ քար դրուած է եղել հիւսիսային

գրան վերայ՝ իբրև բարաւոր, երեսն ի վայր. ապացոյց— կոթողի երկու ծայրերի վերայ մնացած կրպանդի հետքը:

Այս սեպագնէ արձանագրի պատուանդանը չի գտնուել եկեղեցում, կամ նրա շուրջը՝ որպէս զի հնար լինի ասել, թէ արձանագրութիւնը կապ ունի եկեղեցու տեղի հետ: Պ. Բասմաճեանը ասում է. «Հակառակ բոլոր ջանքերուս և խուզարկութիւններուս՝ կարելի չեղաւ գտնել կոթողի պատուանդանը...: Բայց կարող եմ՝ քացարձակ կերպով յայտնել թէ կոթողը տարուած է հոն Կուտուրլի գաւառէն, եթէ նոյն իսկ այնտեղ էլ այս անձանթ գաւառի տեղը» (Բանասէր հատ. երրորդ, պրակ ա. եր. 34): Սեպագիր արձանագրութիւնը վերծանող պ. Բասմաճեանը զրում է. «Այս արձանագրութեան մէջ յիշուած երկիրը— Կուտուրլի— կարծիքով պէտք է լինի Մասիսի ստորոտում լեռնային Խութուրլու գիւղը և Իլդարունի գետը պէտք է լինի Սև ջուր»:... (Արարատ, Ապրիլ 1901 թ. եր. 225—226):

Պ. Բասմաճեանի ենթադրած Մասիսի ստորոտի Կուտուրլի — Խութուրլու գիւղը և Իլդարունի կամ Սև ջուր գետը Երասխի աջ կողմումն են, Սուրմալուի գաւառում, Զուարթնոց եկեղեցին Երասխի ձախ կողմում՝ Էջմիածնի գաւառում: առաջինքը՝ հին Մասեացոտն, և երկրորդը Արադածոտն գաւառներում, ուղիղ գծով իրարից մօտ 40 վերստ հեռի, մէկը Երասխից հարաւ, միւսը՝ Երասխից հիւսիս:

Յովսէփ վ. Սանտալճեան Բաղմազէպի մէջ (Յունվար 1901 թ.) այդ սեպագիր արձանագրութեան հետ իւր վերլուծութիւնը դնելով՝ Պ. Բասմաճեանի «Կուտուրլու»-ն «Քուիրդա» է կարգում (տող 6), իսկ Իլդարունի-ն «Գանանխասու»: Ինչ որ պ. Բասմաճեանը գետի անուն է համարում, Յ. վ. Սանտալճեանը «Գանանխասու» ծանօթութեան մէջ «արքայիկ մը» է կոչում: Պ. Բասմաճեանը «Կուտուրլին» որպէս վայր և Իլդարունին որպէս գետ ենթադրում է Երասխի աջ կողմը, Մասիսի ստորոտում: Իսկ Յ. վ. Սանտալճեանը ենթադրում է, որ Քուիրդա-ն Գեղամայ ծովի հարաւ-արեւմտեան կողմն է, և եղրակացնում է. «Թերևս Կոտայք գաւառին նախնաւոր անունն Քուիրդա էր»:

Ի դէպ ասեմք, երկու սեպագրագէտների ընթերցուածներն իրար համեմատելով՝ տեսնում ենք որ միայն առաջին չորս տողերն են նման. այնուհետեւ թէ՛ ընթերցմունքը և թէ՛ թարգմանութիւնները տարբերւում են, պահելով միայն բովանդակութեան ընդհանուր իմաստը: Երկու սեպագրագէտների ընթերցմունքից և թարգմանութիւններից ո՞րն է ուղիղ և ո՞րը սխալ՝ մենք ձեռնհաս չենք դատելու, բայց հակամէտ ենք ընդունելու, որ սեպագիր արձանագրութեան սկզբնական տեղը Զուարթնոց եկեղեցին չէ. այդ սեպագիր կոթողը ուրիշ տեղից է բերուել ու Զուարթնոց եկեղեցում դրուել: Այդ ուրիշ տեղը ո՞ւր է՝ Մասսի ստորոտում, թէ Գեղամայ լեռներէ հարաւային արեւմտեան լանջերի՞ն, այդ խնդիրը թող լուծեն բեւեռագրադէտները:

Հայ բանասէրներից ու հնախօսներից ոմանք առհասարակ ձգտում են առնչութիւն տեսնել հին և նոր անունների մէջ. մեր կարծիքն է՝ չըհրապուրուել. հին և նոր անունների պատահական նմանութիւնը երբէք հիմք չէ կարող ծառայել նոյնացնելու նոյն անունները խնդրելի առարկայի նկատմամբ: Քուիրդան, որ կարող էր զոյութիւն ունենալ Քրիստոսից առաջ Բ. դարում, կարելի է ոչ մի առնչութիւն չունի Կոտայքի հետ և ոչ Կուտուրլին այժմեան Խութուրլիի հետ:

Պ. Բասմաճեանը «Բանասէրի» յիշուած տետրակի մէջ, խօսելով Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներում գտնուած սեպագիր կոթողի երեւալու մասին՝ գրում է. «Անկէ յետոյ բոլոր թերթերն հրատարակեցին այս լուրը, զանազան տեղեկութիւններ տուին պեղումներու վերայ, և մինչև իսկ չափազանցեցին ամեն բան ու կամայական—չասեմ՝ երեւալայական—մեկնութիւններ տուին գտնուած բեւեռագրի մասին: Ես այսօր չը պիտի դրադիմ՝ այն հարցերով թէ իրօք գտնուած են ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նշխարները Զուարթնոց եկեղեցւոյ հիմերուն տակէն և թէ այնտեղ եղած է նախկին Եջմիածինը և կամ՝ Ագաթանգեղոսի (ՃԲ) երազացոյց երազընդհան պաշտաման Տիւր դից դպրի մեհեանը: Այս հարցերու մասին պիտի գրեմ «Բանասէրի» յաջորդ պրակներէն միոյն մէջ»:

— Մենք չը դիտենք՝ պ. Բասմաճեանը կատարեց իւր խոստումը թէ ոչ, որովհետեւ Բանասէրի յաջորդ պրակները ձեռքի տակ չունինք. բայց սոյն ընդօրինակութիւնից ևս յայտնի երևում է, որ նա կասկածով է վերաբերւում, և տարածուած ու հրատակուածները չափազանցեցրած, կամայական և երևակայական մեկնութիւններ է համարում:

Գեր. Տ. Մեծորդ արքեպիսկոպոսը զանազան տեղերից տասնեակ սեպագիր արձանագրութեք է բերել ս. Էջմիածին: Այժմ այդ քարերը ս. Էջմիածնում տեսնելով՝ ինչպէս չենք կարող ասել, թէ դրանք հէնց իրանց սկզբնաւորութեան առաջին օրից Էջմիածնումն են դրուել, և ինչպէս անհնարին է ս. Էջմիածնին վերագրել արձանագրութիւնների մէջ յիշուած դէպքերը, այսպէս և չենք կարող ասել, թէ Զուարթնոց եկեղեցու մօտ գտնուած սեպագիր արձանագրութիւնը սկսւում այնտեղ է կանգնած եղել և այդ տեղը որ և է առնչութիւն ունի մեր հեթանոսական ժամանակի Տիւր դից, Երազմոյն, Երազմոյնի հան և Երազմոյնի չաստուածների մեհանների հետ, որովհետեւ այդ չաստուածների մասին արձանագրութեան մէջ յիշատակութիւն չըկայ և, ինչպէս ասացուցուեց, Խանգարած կամ Զուարթնոց եկեղեցում գտնուած սեպագիր արձանագրութիւնը ուրիշ տեղից է ընդունել այնտեղ:

Գ.

Զուարթնոց եկեղեցու սիւների քակ չէր կարող դրուել
Ս. Լուսաւորչի մարմինը եւ չէ դրուել:

Խաչիկ Հայր-սուրբը հիմք ունենալով Դրասխանակերտցի Յովհաննէս կաթ. պատմաբանի աւանդածը, սկսեց Զուարթնոց եկեղեցու չորս հաստահեղոյս սիւներից մէկը քանդել մինչև հիմքը՝ ս. Լուսաւորչի մարմնի մասն այնտեղ գտնելու նպատակով: Քանի անգամ առիթ ունեցանք ասելու, որ նա զուր աշխատանք դործ չըգնի, որովհետեւ սիւնների հիմքի տակ ս. Լուսաւորչի մասունք չըկայ: Սակայն Խաչիկ Հայր-սուրբը յամառութեամբ շարունակում էր իւր դործը, կրկնելով. «Հնասէր»

ներին հեաքըբրութեան բաւական նիւթ տալուց յետոյ կամենում եմ հաւատացեալներին էլ պաշտամունքի առարկայ տալ: Սիւնը փորուեց մինչև հիմքը. սակայն չըգտնուեց այնտեղ ս. Լուսաւորչի նշխարն ամփոփող և նրա նուիրականութեան պատշաճ մի տապանակ քարից կամ մետաղից. յետոյ լուր տարածուեց, որ հողի մէջ ոսկրներ են գտնուած. ուրիշների հետ Մայր Աթոռիս միաբան ծերունազարդ Եղիա վարդապետ Հասան-Ջալալեանն էլ, որի ուղղամտութեան, կրօնասիրութեան և անաչառութեան մասին ոչ որ կարող է կասկածել, գնում է քանդուած սիւնի հիմքը տեսնելու, և տեսնում է հիմքում մանրամաղ աւաղախառն հող. նա քրքրել է տալիս այդ հողը և այնտեղից դուրս է գալիս ոսկրների հետ և թռչունի կմախք:

Ահագին սիւնի տակ մայր գետինը ինչո՞ւ պէտք է մազած հող լինի, եթէ նոր լցրած չէր. և Հ. Եղիան, իրան յատուկ պարզախօսութեամբ, ասում է. «Եթէ հողը նոր լցուած չէ և ոսկրները նոր դրուած չեն հողի մէջ՝ թռչունի կմախքն ի՞նչ դործ ունի այստեղ»: Խաչիկ Հայրսուրբը այլայլւում է, բայց և պատասխանում. «Դրանք էլ ս. Լուսաւորչի արծուի ոսկերոտիքն են»: Թռչունի ոսկրներից մի կտոր վեր է առնում Հ. Եղիան, իսկ գլուխը պահում է Հ. Խաչիկը:

Մենք միայն Հ. Եղիայի աշունն ենք տալիս. որովհետև ուրիշների տեսածն ու նկատածը անձամբ չենք լսել, հետեւաբար և իրաւունք չենք համարում նրանց անունները տալ: Յանկալի էր, որ ուրիշներն էլ իրանց տեսածը հրատարակեն՝ որով և ճշմարտութիւնը վերականգնած կըլինին:

Մենք, ի նկատի ունենալով Հ. Խաչիկի կոչումն՝ յանցանք կըհամարենք կարծելն անգամ, թէ նա ուրիշ տեղից ոսկրներ բերած ու լցրած լինի սեան հիմքի խորութեան մէջ. եթէ ենթադրենք, թէ նա արել է այդ բանը, գոնեա այնքան հեռատես կըլինէր, որ թռչունի ոսկրները կը ջոկէր նախապէս և միայն մարդկային ոսկրներ կը դնէր: Ուստի և հակառակ ենք կարծել ու հաստատ համոզուած ենք, որ մի նենգաւոր և չարածձի մարդ, տեսնելով Հ. Խաչիկի անզուսպ ցանկութիւնը

գտնելու ս. Լուսաւորչի մասունքը սիւնի հիմքում խաղ է խաղացել նրա գլխին՝ հիմքի տակ մաղած հող լցնելով և հեան էլ մարդու ու թռչունի ոսկրների, որ լաւ ևս ծաղրէ նրան։ Անշուշտ, հաղարաւոր տարիների ընթացքում ահագին մեծութեան սիւնի և նրա վերայ ծանրացող մեծամարմին եկեղեցու տանիքի ու գմբէթի ճնշման տակ գետինը փուխը չէր մնայ՝ տոգորուած լինելով նաեւ շինութեան ժամանակ սուղուած կրախառն ջրով։ Յիրաւի, հաստահեղոյս սիւնի հիմքում ի՞նչպէս կարող է մանրամաղ փուխը փոշի լինել. ո՞վ աւաղի վերայ հիմք կը դնէ։ Ս. Լուսաւորչի մարմինը առանց կարեւոր նախահոգութեան հէնց հողի մէջ շաղ տրուած կարող էր լինել. ս. Լուսաւորչի ոսկրների հետ խըռչունի ոսկրներ ինչո՞ւ կը լինէին. ս. Լուսաւորչի ի՞նչ արծիւ կարող էր ունենալ։ Անշուշտ խաղ է խաղացուած. անյայտ չարազործը մեծ սրբապղծութիւն է կատարել։ Մենք իջել ենք սիւնի բացուած հիմքի խորութեան մէջ. հողը թաց կոշուեւելու չափ խոնաւ է. այդ թացութեան և խոնաւութեան մէջ չէին կարող 1260 տարի առանց կարեւոր նախահոգութեան ոսկրներ դիմանալ։ Եթէ ընդունենք, որ սրբոց մասունքներին ապականութիւն չէ մերձենում, թռչունի ոսկրներն էլ սրբի մասունք հօ չէին, որ նրանք էլ չըփռէին։— Ի յարգանս Խաչիկ Հայր-սուրբի պէտք է խոստովանենք, որ ինքը Հ. Խաչիկն ևս համոզուելով՝ որ սիւնի հիմքի տակ ս. Լուսաւորչի մասունք չէ եղել, իւր ստորագրութեամբ այս մասին ոչ մի յօդուած չունի, և պաշտօնապէս Աինօղին չէ յայտնել։— Այժմ՝ դառնանք ս. Լուսաւորչի մարմնի դիւաի և տեղափոխութեանց պատմութեանը։

Ս. Լուսաւորչիը առանձնանալով՝ անյայտութեան մէջ Մանիա պրբում վախճանւում է։ Հովիւները այրի մէջ գտնելով ս. Լուսաւորչի մարմինը, առանց իմանալու թէ ո՞ւմ է, թաղում են։ Շատ տարիներ յետոյ, աստուածային յայտնութեամբ Գառնիի ձգնաւորը ս. Լուսաւորչի մարմինը հանում է Մանիա պրբից, բերում Քորդան ու թաղում այնտեղ (Քորեն. գիրք բ. գլ. զա)։ Հանգ. Քորէն եպիս. Ստեփանէն Քորենացու աշխարհաբար թարգմանութեանը կցած

536 ծանօթութեան մէջ բաւական ընդարձակօրէն դնում է ս. Լուսաւորչի մարմնի գիւտի և տեղափոխութեան մանրամասնութիւնները: Նա ասում է, որ Զենոն կայսրը ե. դարում ս. Լուսաւորչի նշխարներէց մի մասը թողնելով Հայաստանում՝ մնացածը տեղափոխել է Կ. Պօլիս: Հայաստանում մնացած մասը կտոր կտոր է արուել, և թանկագին քարերով ընդելուզուած տփերի մէջ դրուել ու բաժանուել է. իսկ Կ. Պօլիս տարուած մասը տեղափոխուել է Խալկիս և դրուել Նապօլի քաղաքի Բենեդիկտեան կրօնաւորների եկեղեցում: Հանգուցեալ Ալիշանը իւր «Արշալոյս և Արևելք լուսաւորութեան Հայոց» յօդուածում (Բաղմալէպ նոյեմբ. 1901 թ. եր. 351) առանց աղբիւր յիշելու, որպէս մի հասարակեալ ճշմարտութիւն՝ ասում է, որ Զենոն կայսրը ս. Լուսաւորչի մարմինը տանել է տուել իւր մայրաքաղաքը: Պ. Կարապետ Կոստանեանցը «Ս. Լուսաւորչի Աջը» Արարատից (18)6 թ. հմբ. 5—6) արատապուած իւր գրութեան մէջ աւելի ևս մանրամասնաբար է գրում ս. Լուսաւորչի նշխարների գիւտի և տեղափոխութեան մասին: Պ. Կ. Կոստանեանցը յիշեալ գրութեան մէջ ասում է. «Դեռ ե. դարում ս. Լուսաւորչի նշխարները Հայոց եկեղեցու սրբութիւնների մէջ նշանաւոր տեղ էին գրաւում: Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ ս. Վարդանանց ժամանակ, երբ Հայոց նախարարները պարսից դռնից վերադարձան Հայաստան, նոյա զինաւորեցին «Դասք պաշտօնէիցն, բերելով ընդ ինքեանս զնշան կենսատու Խաչին և զնշխարս սրբոյ առաքելանման նահատակին Գրիգորի»: Նմանապէս պատմում է, որ երբ Վահան Մամիկոնեանը իբրև Հայոց սպարապետ Պարսկաստանից Դուին եկաւ, Յովհաննէս Մանդակունի հայրապետը զինաւորեց նրան «պատուական նշանաւ Խաչին և ս. Նշխարօք ճգնաղբեաց նահատակին Գրիգորի» (երես 20—30.):

Պ. Կ. Կոստանեանցը այսպէս ապացուցանելով, որ ե. դարում Վարդանանց ժամանակ (450 թ.), ս. Լուսաւորչի նշխարքը որպէս նշանաւոր սրբութիւն ս. Խաչի հետ արդէն յարգւում էր, կարծում է, թէ Զենոնի Կ. Պօլիս տարածը ս. Լուսաւորչի նշխարի մի մասն կըլինէր, յայտնուած յունական բաժ-

նում և յաւելացնում է. «Անբացատրելի կըմնան այն աւանդութիւնները, որոնցից երևում է, թէ Բիւզանդիայից բերուած են Հայաստան ս. Լուսաւորչի նշխարները Թ. դարում Աշոտ Ա. թագաւորի ժամանակ: Այսու ամենայնիւ մեղ համար հաւաստին այն է, որ Ե. դարում կային Վաղարշապատում և ապա Դուինում ս. Լուսաւորչի նշխարներ»:

Այնուհետև պ. Կոստանեանցը մէջ բերելով Կաղանկատուացու աւանդածը ս. Լուսաւորչի նշխարների վերաբերութեամբ՝ զրում է. «Այս եղաւ Ներսէս Գ. Շինողի ժամանակ (632—671 թ.), որն և կանգնեց ս. Լուսաւորչի յիշատակի համար մի հոյակապ եկեղեցի. նրա աւերակներն այսօր էլ կան Վաղարշապատի արեւելեան կողմը երևանու ճանապարհի վերայ և կոչւում են Խանգարած եկեղեցի»:

Պ. Կ. Կոստանեանցը ամեն զգուշաւորութեամբ մէջ բերելով ս. Լուսաւորչի մարմնի տեղափոխութեան մասին աւանդուածը՝ երկու տեղ վրիպում է. Ա. նա ապացուցանելով, որ ս. Լուսաւորչի նշխարները Ե. դարից սկսած յայտնի էին և Հայրապետանոցի ուրիշ սրբութիւնների կարգում ս. Խաչի նշանի հետ առաջին տեղն էին բռնում՝ միանգամայն հաւատում է և Մովսէս Կաղանկատուացուն, որ ասում է. «Բերեալ էր իշխանն և մեծ զօրավարն (Գրիգոր Մամիկոնեան) Հայոց ի Թորդանայ, ի Դարանաղեաց գաւառէն զպատուական նշխարս սրբոյն Գրիգորի ընդոռովին ամեն ոսկերօքն հանդերձ...» Իսկ Իսրայէլ եպիսկոպոսի թախանձանքին, ըստ նոյն Կաղանկատուացու պատմութեան ու զօրավարը պատասխանում են. «Եթէ ոչ ուրեք երբէք քաշխեալ են նշխարք սրբոյն Գրիգորի, եւ ոչ մնք ունիմք իշխանութիւն հանել ի նմանէ մասն եւ տալ քեզ» (հատ. բ. գլ. ԼԲ), որից հետևում է, թէ ս. Լուսաւորչի նշխարները դեռ մաս մաս բաժանուած չէին. որ ի հարկէ յայտնի հակասութիւն է Զեհունի Լուսաւորչի նշխարները Կ. Պօլիս տանելու աւանդութեանը և Ղազար Փարպեցու պատմութեան իսկութեանը, թէ հայրապետանոցում կար ս. Լուսաւորչի նշխարը: Բ. պ. Կ. Կոստանեանը ընդունում է ս. նշխարների Վաղարշապատ տեղափոխուելը Ներսէս Գ. ի օրով և նոյն Ներսէսի ձեռքով էլ սների տակ դրուեն:

լը. մինչդեռ Կաղանկատուացին, ինչպէս ցոյց է տալիս ս. նըշխարների մասին գլխակարգութիւնը (հատ. բ. գլ. 1Ը.), ս. նշխարների տեղափոխութիւնը դնում է Սահակ Զորափորեցու օրով, որ դահակաւեց 677—703. իսկ Ներսէս Գ., ինչպէս տեսանք՝ 641—661 վարելով իշխանութիւնը, վաղուց վախճանուած էր, ուրեմն և չէր կարող իւր մահից մօտ 20 տարի յետոյ բերուած նշխարը իւր մահից մօտ 20 տարի առաջ հիմնարկուած եկեղեցու հիմքի տակ դնել:

Որովհետեւ ս. Լուսաւորչի նշխարներն ըստ Փարպեցու արդէն Ե. դարից գտնւում էին հայրապետանոցում, ուրեմն Կաղանկատուացու զրելը, թէ «բերեալ էր զպատուական նըշխարս սրբոյն Գրիգորի ըղլորովին ամեն ոսկերօքն հանդերձ» և թէ «ոչ ուրեք երդէք ըաշխեալ են եւայլն»՝ հակառակ է պատմութեան և կասկածելի: Որովհետեւ Կաղանկատուացին նշխարների Թորդանից բերուելը դնում է Գրիգոր Մամիկոնեանի միջոցով՝ Սահակ Զորափորեցու օրով, որ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնից մօտ 35 տարի յետոյ հայրապ. աթոռ բարձրացաւ, ուրեմն և Յովհաննէս կաթողիկոսի զրոյցը, թէ Ներսէս Շինողը ս. Լուսաւորչի մարմինը չորսի բաժանելով դրեց եկեղեցու չորս հաստահեղոյս սիւնների հիմքում՝ բոլորովին հերքւում է. վասն զի, անհնարին ինչ է 40 տարի յետոյ բերուած ս. նշխարները դնել 40 տարի առաջ կառուցուած եկեղեցու սնների հիմքի տակ և այս գործողութիւնը կատարուած համարել հիմնարկութեան ժամանակ:

Ս. Լուսաւորչի նշխարների Է. դարում Վաղարշապատ բերուելն ու Զուարթնոց եկեղեցում դրուելը յիշուում է Ժ. դարից սկսած, այսինքն Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնից մօտ 250 տարի և աւերուելուց մօտ 150 տարի յետոյ. և յիշողներն են ա. Յովհաննէս պատմաբան, որ վարում էր իւր հայրապետական իշխանութիւնը 897—924 թիւը. բ. Մովսէս Կաղանկատուացին, որ ըստ մեզ՝ Ժ. դարի, իսկ ըստ հանդ. Գ. Զարբանալեանցի (Պատմ. Հայ Դպր. Դ. ԺԳ դար) Է. դարի պատմիչ է*): գ. Վարդան վարդապետ

*) Ծանօթ: Զարբանալեանը կարծում է, որ Կաղանկատուացու նվերադրուած պատմութեան բ. հատ. ԽԵ. գլխից յետոյ շորա-Նոյնիքեր-Դեկտեմբեր

(Հատուած կից Սեբեոսի, հրատ. Բ. Պատկանեանի գ. յաւելուած եր. 56): Պատմիչների ժամանակագրութեան կարգով զնենք նրանց աւանդածը ս. Լուսաւորչի նշխարները Զուարթնոց եկեղեցում՝ դրուելու մասին:

Ա. Մովսէս Կաղանկատուացի (ենթադրենք Է. դարի պատմիչ) ասում է. «Ի ժամանակս այնոսիկ (Խարայէլ եպիսկոպոսի Այրարատ գալու ժամանակ Սահակ Զորափորեցու և Գրիգոր Մամիկոնեանի օրով) բերեալ էր իշխանն մեծ և զօրավարն Հայոց ի Թորդանայ ի Դարանաղեաց դաւառէն զպատուական նշխարս սրբոյն Գրիգորի քոլորովին ամենայն ոսկերոքն հանդերձ յաշխարհս Հայոց յԱյրարատեան գաւառն ի Վաղարշապատ քաղաք և հանգուցեալ ի նորաշէն յարկս եկեղեցոյն, զոր մեծին Ներսիսի շինեալ էր յանուն սրբոյն Գրիգորի» (հատ. բ. գլ. ԼԸ. եր. 187. Մոսկվ. 1860): Այս հատուածից երևում է, որ նշխարները Թորդանից բերուելով, — թէ երբեք այդ բանը տեղի է ունեցել, — դրուել են ի յարկս եկեղեցոյն, և ոչ սիւնների աակ, և եկեղեցու այրուելու կամ ամայանալու ժամանակ կարող էին այրուել կամ տարուել ուրիշ տեղ ու անհետանալ: Կրկնում ենք, Կաղանկատուացու աւանդածից երևում է, որ ս. նշխարները դրուել են արդէն շինած եկեղեցու յարկում և ոչ շինուելիք եկեղեցու հիմքի մէջ:

Բ. Յովհաննէս կաթողիկոսը չը յիշելով թէ որտեղից բերուեցին ս. Լուսաւորչի նշխարները, գրում է. «Իսկ ի հիմնարկել զպատուածակերտ փարախն բանաւոր հօտին Քրիստոսի ի ներքոյ չորից սեանցն հաստահեղուսիցն բաժանեալ զնէ զնշխարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի, առ ի յանշուշտ մնայականութեամբ պահիլ գանձոյն երկնաւորի ի գերեաց ապականչաց, և ի պարծանս հաւատոյ քրիստոնէական կարգաց: Իսկ զքրիստոսագրոշմ և զպատուական գլուխն ոչ ի խորոջ,

յարել է Ժ. դարում Մովսէս Դատիսուբանցի: Գեր. Տ. Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարեանցը իւր Պատմ. Աղուանից գրքի ա. հատորում երկրորդելով Հ. Զարբանալեանի կարծիքը, ասում է, որ երկու Մովսէսների անուան նոյնութիւնից շփոթութիւն է առաջացել և Դատիսուբանցու շարունակութիւնն էլ վերագրուել է Կաղանկատուացուն:

այլ արտաքոյ ի գլորցի եղեալ՝ զնէ ի դանձարանս աստուածութեան ի յոյս բարեաց փափաղողաց նմա և ի բժշկութիւն ախտացելոց» (Յովհ. կթղ. Երուս. 1843 թ. եր. 59)։ Այս հատուածից երևում է, որ Ներսէս Շինողը ս. Գրիգորի նշխարքը չորսի բաժանելով եկեղեցու հիմնարկութեան ժամանակ զրել է չորս հաստահողոյս սների հիմքի տակ իսկ գլուխը՝ գլորցի մէջ դուրսը, ուխտի համար։ Արդ, եթէ ըստ Կաղանկատուացու Գրիգոր Մամիկոնեանը Սահակ Զորափորեցու օրով, 677 թուից յետոյ, Թորգանից բերեց ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նշխարքը, Ներսէս Գ. 641—648 թ. եկեղեցին հիմնարկելիս՝ նշխարների տեղափոխութիւնից մօտ 40 տարի առաջ, ինչպէս կարող էր եկեղեցու հիմքում զնել, ակներև անհեթեթութիւն է։ Ի նկատի ունենալով, որ Յովհաննէս պատմաբանը իրանից առաջ եղած անցքերը պատմագրերից ընդօրինակում է քան շարադրում, և Ներսէս Գ. ի անցքերը զրելիս նրա աղբիւրն էր Սեբեոսը, ուր այդպիսի բան չըկայ, Մայր Աթոռոյս միաբան՝ ձեռագրերի և հայ գրականութեան բազմահմուտ Սահակ վարդապետ Ամատունին կարծում է, որ այդ յաւելումածը յետին ժամանակի գործ է։ Այդ տեսակ յաւելումներ գրիչները թոյլ էին տալիս իրանց, օրինակ, Երուսաղէմում սպաժի «Այս եղև սկիզբն ժամատան շինելոյ, մինչև ցայս վայր ոչ երևիւր ի հայս» ձեռագրերում և ուրիշ ապագրութիւնների մէջ չըկայ։ Եւ յիրաւի. Յովհաննէս պատմաբանը համարեա բառացի կերպով կրկնում է Սեբեոսի աւանդածը ս. Հռիփսիմէի տապանի երևման մասին (Յովհ. կթղ. Երուս. եր. 52)։ չի շեղում նա Սեբեոսի աւանդած կարգից Զուարթնոց եկեղեցու պատմութիւնն անելիս՝ թէ՛ հիմնարկութեան և թէ՛ Շինողի վեցամեայ տարագրութիւնից յետոյ շարունակութեան վերաբերութեամբ (եր. 59 և 62)։ Եթէ Յովհաննէս պատմաբանի աղբիւրն էր Սեբեոսը՝ Սեբեոսում հիմնարկութեան ժամանակ ս. նշխարների սների տակ զրուելու մասին խօսք չըկայ։ Արդ, Յովհաննէս կաթողիկոսը ո՞ր տեղից հնարեց այդ, քանի որ իրանից առաջ եղող Ղևոնդ պատմագրի մէջ ևս այդ հատուածը չըկայ։ Պարզ երեւում է, որ արգարև այդ ամբողջ հատուածը յետին ժամանակի

գործ է. իսկ եթէ իւր իսկ զբաժն էլ է, անհիմն է, որովհետեւ հակասում է պատմական ցուցմունքներին և ժամանակագրութեանը:

Գ. Ստեփաննոս Ասողիկ (բ. հանդէս, բ. գլ. եր. 82) գրում է. «Իսկ յաւուրս Վահանայ յայտնեցաւ նշխարք ս. Առաքելոյն Թադէոսի և Սանդիստոյ և սրբոյն Գրիգորի Հոռաւորչին մերոյ»: Վահանը Գրիգոր Մամիկոնեանից 200 տարուց աւելի առաջ էր. եթէ Վահանի ժամանակ յայտնուեց ս. Լուսաւորչի նշխարքը՝ Գրիգոր Մամիկոնեանը 200 տարի յետոյ Թորդանից էլ ի՞նչ բերեց, որ ինչ գրուէր Զուարթնոց եկեղեցու յարկում կամ նրա սիւների տակ:

Դ. Սամուէլ Անեցին գրում է. «ՆՂԸ. Եգիտ Դառնիկ երանելի զնշխարս ս. Գրիգորի ի Մանեայ այրն, և հանգուցին ի Թորդան»:—Վաղուց արդէն գանուած էր:

Ե. Վարդան վարդապետ (Սեբեոսի յաւելուած հրատ. Բ. Պատկանեանցի եր. 56) կրկնելով ս. նշխարների՝ սիւնների հիմքում գրուելու մասին, զրոյցը՝ ասում է. «Եւ զսուրբ Գրիգորի նշխարն ասեն բերեալ ի Հայս Գրիգորոյ Մամիկոնենոյ ի գնալն նորա դեսպան ի Կ. Պօլիս՝ տուեալ յնա կին ոմն յաւագաց, որ ունէր առ իւր: Եւ նորա գաղտ հանեալ ի ծով և անցեալ դայ բերէ անդիստի քաղաքին զգանձն անանց մեծութեան: Եւ զծնօտն տայ Աղուանից ի խնդրոյ Զիւանշիրի և քեռ իւրոյ, որ էր կին Գրիգորի»: Մնօտի պատմութիւնը առնուած է Կաղանկատուացուց: Բայց Կաղանկատուացու հակառակ՝ ս. նշխարների փոխադրութիւնը փոխանակ Թորդանից գնելու, Կոստանդնուպօլսից է գնում: Հակասութիւնները միմիանց հերքելով՝ հաստատում են Ղազար Փարպեցու ասածը, թէ ս. Լուսաւորչի նշխարը հայրապետանոցի սրբութիւններից առաջինն էր, որ մնացել էր Հայաստանում Ե. դարից սկսած. այդ նշխարը ս. Լուսաւորչի Աջն է, որ անկապտելի գանձն է հայրապետանոցի, և բացի այդ գանձից նշխարների մասին մնացեալ զրոյցները անհեթեթ առեղծոածներ են: Այդ առեղծուածը ճշմարտութիւն են համարել յետին պատմիչները և առանց քննելու՝ կրկնել են Յովհաննէս պատմաբանի գրքում եղածը, թէ ս. Լուս-

սաւորչի նշխարները Ներսէս Գ. դրել է իւր կառուցած Զուարթնոց եկեղեցու սիւների հիմքի տակ՝ հիմնարկութեան ժամանակ: Այդպէս է վարուել Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահաթունեան, Արէլ եպիսկոպոս, վարուել ենք մենք (Եկեղ. պատմ. տպ. ս. Էջմ. 1884 թ.) և այլք: Այժմ խելամոեղով և պատմութեան զանազան պարագաները աչքի առաջ ունենալով՝ տեսնում ենք որ սխալուել ենք. ուստի այս յօդուածով ուղղում ենք մեր սխալը:

Զ. Հանգուցեալ Ալիշանը Զուարթնոց եկեղեցու պեղումներից դեռ 11 տարի առաջ 1890 թուին հրատարակած իւր «Այրարատ» տեղագրութեան մէջ, առանց կանխադէպ կարծիքների, իրան յատուկ զգուշաւորութեամբ գրում է. «Կարծես մի սխալ կայ այս խօսքերի (Յովհաննէս պատմադրի) մէջ. նախ՝ որ առաջին և ժամանակակից պատմիչը (Նւսերեսոս) երկնաւոր Զուարթունների անուանով է կոչում եկեղեցին, և երկրորդ, Ներսէսի ժամանակ դեռ եւս չէին քերուել Այրարատ ս. Լուսաւորչի նշխարքը» (եր. 245. էջ բ.): Մենք դիտամք աշխարհաբար թարգմանուած մէջ բերինք Հ. Ալիշանի խօսքերը, որ ամենքին հասկանալի լինեն:

Է. Պ. Կ. Կոստանեանցը ս. Լուսաւորչի նշխարների բիւզանդիայից տեղափոխութիւնը ըստ աւանդութեան՝ դնում է Թ. դարում, Աշոտ ա. թագաւորի օրով:—Նթէ Թ. դարում տեղափոխուեց Բիւզանդիայից ս. Լուսաւորչի նշխարը, ուրեմն սխալ է Կաղանկատուացու ասելը, թէ Գրիգոր Մամիկոնեանը Ռորդանից բոլոր նշխարները ոսկերոտեօք հանդերձ բերեց Վաղարշապատ, որովհետեւ ս. նշխարները պէտք է որ Ե. դարի վերջերին Զենոն կայսրի օրով Կ. Պօլիս տարուած լինէին. սխալ է և Յովհաննէս կաթողիկոսին վերագրած խօսքը, թէ նշխարները չորսի բաժանելով՝ Ներսէս Շինողը Է. դարում դրեց իւրակառոյց եկեղեցում հիմքի տակ:

Բ. Բարձր. Կարապետ վարդապետ Տէր-Մկրտչեանն ևս Արարատում (Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1901 թ.) «Մի հարեանցի նկատողութիւն» յօդուածի մէջ ընդունում է ս. Լուսաւորչի նշխարների Ե. դարում յայտնի լինելը, ուստի և ասում է. «Անհաւանական չէ, որ արդէն սուրբերի կարգն անցած Լուս-

սաւորչի հետ գաղափարական կապ պահպանելու համար Գիւտի ժամանակից սկսեցին Հայոց կաթողիկոսներն իրենց մօտ պահել ս. Լուսաւորչի նշխարները, և այդ նշխարները զրուեցան առաջին անգամ այն եկեղեցու հիմքում, որ ս. Գրիգոր կոչուելով պէտք է այնուհետեւ հայրապետական Մայր եկեղեցի՝ «Կաթողիկէ» լինէր: Յամենայն դէպս, կրկնում ենք, այս ս. Գրիգորն էր Դուինի եկեղեցին...» և, շարունակելով խօսքը Դուինի ս. Գրիգորի եկեղեցու շինութեան մասին՝ Հայր Կարապետն ասում է. «Ամենայն հաւանականութեամբ այս և ոչ Վաղարշապատի «Զուարթնոց» եկեղեցուն է վերաբերում նաև պ. Կոստանեանցի յառաջ բերած յիշատակաւորանի այն տեղեկութիւնը, թէ Ներսէս Գ. Բիւզանդիոյ Կոստանդ կայսեր ծախքով շինեց «զբաղմասպայծառ փարախն բանաւոր հօտից ի Քաղաքուղաշտի ի սուրբն Գրիգոր»: Հ. Կարապետը պնդում է, որ Քաղաքուղաշտը այստեղ պէտք է Դուին հասկանալ: Մի խօսքով Հ. Կարապետն էլ ընդունելով, որ Ե. դարում ս. Լուսաւորչի նշխարները յայտնի էին, լռելեայն հերքում է Կաղանկատուացու և Վարդանի աւանդութիւնները ս. Լուսաւորչի մարմնի տեղափոխութեան մասին, և, չուղենալով հերքել Յովհաննէս կաթողիկոս պատմաբանի զբքում եղածը, թէ ս. Լուսաւորչի նշխարները զրուել են Քաղաքուղաշտի ս. Գրիգորի եկեղեցու սների տակ, Քաղաքուղաշտ համարում է Դուինը և ս. Գրիգոր համարում է Դուինի ս. Գրիգորը: Սակայն Դուինի ս. Գրիգորը, ինչպէս աւանդում է պատմութիւնը, (Յովհ. պատմ. կթղ. եր. 41) շինուած է Ե. դարում Վարդան Մամիկոնեանի ձեռքով, Ներսէս Շինողից աւելի քան երկու հարիւր տարի առաջ, ուրեմն Ներսէս Գ. չը լինելով կառուցանողը այդ եկեղեցու՝ չէր էլ կարող նրա հիմքի տակ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նշխարները դնել: Ճշմարիտ է, Դուինի ս. Գրիգորը այրուեց պարսիկներից Կաւառի որդի Խոսրով թագաւորի օրով (Սեբ. զլ. ա.), բայց Խոսրովը թագաւորում էր ըստ Ասողկի՝ (զլ. բ. եր. 83) Փրկչի 527—575 թ., ըստ Նէօլդէքէի (պ. Եղեան Ասողկի 85 Ճանթութիւն) 531—579 թ.: Սեբեոսը Դուինի ս. Գրիգորի այրուելը դնում է Խոսրովի թագաւորութեան 41-րդ

տարում, այսինքն Փրկչի 572 թ.: Դուինի ս. Գրիգորի վերաշինութիւնը Աբրահամ Կաթողիկոսը (Սեբ. Ժ. Ե.) իւր հայրապետութեան վերջին տարիներին սկսեց և աւարտեց Եզրը (Սեբ. ԻԳ. եր. 78): Այսպէս Դուինի ս. Գրիգորը վերաշինուել սկսուելով Ներսէսից 37 տարի առաջ, նրա նախորդի օրով արդէն աւարտուած էր: Այդ եկեղեցում եղաւ 648 թ. Դուինի ժողովը ընդդէմ Յունաց (Սեբ. զԼ. եր. 119): Այդ եկեղեցում Բիւզանդիոյ կայսր Կոստանդինի ներկայութեամբ Ներսէսը հաղորդուեց յունածէս պատարագին և զահրէնկեց եղաւ (Սեբ. ԼԵ. եր. 141): Արդ, եթէ Դուինի ս. Գրիգորը, որ Ներսէս Գ-ի նախորդ Եզրի օրով արդէն վերանորոգուած վերջացած էր, էլ ինչպէս կարող է Ներսէսի ձեռքով և Կոստանդինի ծախքով ի հիմանէ շինուել. էր էլ կարելի նրա դարերով առաջ դրուած հիմքի տակ զնել ս. Լուսաւորչի նշխարները, որ, ըստ Կաղանկատուացու թորգանից բերուել էր Սահակ Զորավորեցու օրով 677 թուից յետոյ, այն ժամանակ՝ երբ Ներսէս Գ. մօտ 20 տարի առաջ վախճանուած էր:

Մեր կարծիքով Հ. Կարապետը մի սխալ ուղղել կամենալով ուրիշ սխալի մէջ է ընկել:—Ս. Լուսաւորչի նշխարը Դիւտ կաթողիկոսից էլ առաջ յայտնի էր. Բաղաբուզաշար միշտ Վաղարշապատն է եղել և ոչ Դուինը. Ներսէս Գ-ի շինած ս. Գրիգորը (Կոստանդինի ծախքով) Վաղարշապատինն է և ոչ Դուինինը:

Հետաքրքիր է և ս. Լուսաւորչի մարմնի տեղափոխութեան պատմութիւնը. —Մովսէս Կաղանկատուացին ասում է (Բ. հատ. զԼ. ԼԲ.), որ Վարադ-Տրդատ իշխանը Գլխոյ վանքի Խարայէլ եպիսկոպոսին ուղարկում է Այրարատ Մեծ Հայրապետի (Սահակ Զորավորեցու) մօտ: Այն ժամանակ Հայոց մեծ զօրավարը (Գրիգոր Մամիկոնեան) Գարանաղեաց դաւառի թորգան զիւղից Վաղարշապատ է բերած լինում ս. Գրիգորի նշխարները բոլոր ոսկրներով եւ հանգուցած Ներսէս Ծննդոյ կառուցած նորաշէն եկեղեցում: Խարայէլ եպիսկոպոսը կաթողիկոսից և Հայոց զօրավարից թախանձելով խնդրում է ս. Գրիգորի նշխարներից մասն: Հուսկ ուրեմն Հեղինէ զշխոյի

(որ Աղուանից աշխարհիցն էր) միջնորդութեանը զիջանելով կաթողիկոսն ու զօրավարը տալիս են Իսրայէլին ս. Լուսաւորչի ծնօտի մասը: Իսրայէլ եպիսկոպոսը ուրախութեամբ վերադառնում է Աղուանք և ս. մասունքը հաղուցանում իւր մենաստանում — Գլխոյ վանքում:

Ըստ Մովսէս Կաղանկատուացու՝ Վարազ-Տրդատի օրով Իսրայէլ եպիսկոպոսը եկաւ Այրարատ և Սահակ Զորավորեցուց ստացաւ ս. Լուսաւորչի ծնօտը Հեղինէ դշտոյի միջնորդութեամբ, որ Աղուանցի էր: Վարդան վարդապետը զէպքը պատահած է համարում Զուանշիրի օրով՝ որ Վարազ-Տրդատի հօր եղբայրն էր, և Հեղինէ դշտոն ոչ այլ ոք էր, եթէ ոչ նոյն Զուանշիրի քոյրը և Գրիգոր Մամիկոնեանի կինը:

Մեր կարծիքով՝ Մովսէս Կաղանկատուացին Է. զարի պատմիչ չէ, այլ Փ. և միևնոյն Մովսէս Դասխուրանցին է, որ Աղուանից պատմութիւնը հասցնում է մինչև Ք. զարի վերջը (հատ. գ. զլ. ԻԲ.), իսկ կաթողիկոսների ցանկը մինչև Փ. զարի վերջը (998):

Այդ Մովսէս Դասխուրանցին կամ Կաղանկատուացին Գլխոյ վանքում եղած ս. Լուսաւորչի անունը կրող մասունքին պատմական նշանակութիւն տալու համար՝ յերկրում է ս. Լուսաւորչի մարմնի բոլոր ոսկերօքն հանդերձ տեղափոխութիւնը Դարանաղէքից, որպէս զի կարողանայասել, թէ Գլխոյ վանքի մասունքն էլ ս. Լուսաւորչի ծնօտն է, այնտեղ բերուած Իսրայէլ եպիսկոպոսի ձեռքով, Աղուանից Վարազ-Տրդատ և Հայոց Գրիգոր Մամիկոնեան զօրապետների օրով, Սահակ Զորավորեցու ժամանակ:

Կաղանկատուացին՝ լինի նա Է. թէ Փ. զարի պատմիչ, ս. Լուսաւորչի նշխարների տեղափոխութեան մասին չի կարող արժանահաւատ աղբիւր համարուել, որովհետև նա (Ս. հատ. ԻԱ. գլխում երես 50) առաջ էլ ասել է. «Դտանէր (Վաչագան) և զամենասուրբ նշխարս Գրիգորի և զյոյժ հաչակելոյն Հովսիսիմեայ և Դայիանեայ՝ ի Դարահոջ զեօղն՝ որ է ի նահանգին Արցախայ, զոր էր բերեալ երկցուն Մատթէ անուն, ի Յովհաննէ Հայոց կաթողիկոսէ, զոր ունէր նորին մատանեաւն կնքեալ. առաքեալ անդ երկցունս, առնոյր առ իւր»: Իսկ Վաչա-

կան Գ. Թադաւորի իշխանութիւնը և Շուփհալիշէի հայրապետութիւնը ընկնում է Ե. դարի վերջին քառորդին: Այստեղ ակնարկուած Յովհան կաթողիկոսը կարող էր լինել Յովհան Մանգակունին: Եւ նշխարքը կնքուած է հայրապետի մասանիով:—Արդ, եթէ ըստ Կաղանկատուացու Ե. դարի վերջին արդէն Վաչական Թադաւորը ստացել էր՝ ս. Գրիգորի, նաև ս. Հովսիսիմեանց, նշխարները, ուրեմն ս. Լուսաւորչի նշխարները վաղուց, մօտ 200 տարի առաջ հանուած էին արդէն Թորդանի հանգստարանից և դնւում էին Աղուանքում: Գրիգոր Մամիկոնեանը էլ ինչ հանեց այդ հանգստարանից և Իսրայէլ եպիսկոպոսը ինչ տարաւ:

Մենք ասացինք, որ ս. Լուսաւորչի մասունքները չեն ամփոփուած Խանգարած եկեղեցու հաստահեղոյս սիւնների տակ և ցոյց տուինք յետին պատմիչների այն հակասութիւնները, որոնք ապացուցանում էին մեր ասածը: Այժմ տեսնենք ժամանակակից պատմիչ Աբեհոսը Զուարթնոց կամ Խանգարած եկեղեցու հիմնարկութեան համար ինչ է ասում: «Յայտ՝ ժամանակի արկի միտս իւր կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ եկեղեցեացն՝ որ ի Վաղարշապատ քաղաքին, ի վերայ ճանապարհին, յորում, ասին, ընդ առաջ եղև Թադաւորն Տրդատ՝ սրբոյն Գրիգորի: Շինեաց անդ եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր Զուարթնոց, որոց երևեալ ի տեսլեան սրբոյն Գրիգորի բաղմութիւն երկնաւոր զաւրացն. և շինեաց եկեղեցին բարձր շինուածովք և չքնաղ զարմանալեալք, արժանի աստուածային պատուոյն՝ որում նուիրեացն» (Երես 118—119): Այստեղ ամենեւին յիշատակութիւն չըկայ հիմնարկութեան ժամանակ ս. նշխարների սների հիմքում գրուելու մասին: Ժամանակով ամենամօտ Ղևոնդ պատմիչը (Ք. դար) նոյնպէս ոչինչ չէ գրում նշխարների մասին. ոչինչ չեն գրում Ստեփաննոս Ասողկի, Սամուէլ Անեցի և այլն:

Եթէ այդ ժամանակ ս. Լուսաւորչի նշխարների տեղափոխութիւն լինէր, և տեղափոխուած նշխարները գրուած լինէին Զուարթնոց եկեղեցու սների հիմքի տակ, մի՞թէ ահանատես Աբեհոսը կը լռէր՝ այն Աբեհոսը, որ մեծ ոգևորութեամբ նկարագրում է ս. Հովսիսիմի տապանի երևումն

նրա վկայարանի վերաշինութեան ժամանակ: Հետաքրքրութեան համար ղենեք այդ նկարագրութիւնը (88—89). «Եւ եղև յամի ԽԼ՝ րորդի թագաւորութեան Ապուրէզ Խոսրովու՝ քակեաց կաթուղիկոսն Կուստաս զմատուռ սրբոյն Հռիփսիմեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զի կարի ցած և մթին էր շինուածն, զոր շինեալ էր սրբոյն Սահակայ հայրապետի Հայոց կաթուղիկոսի՝ որդւոյ սրբոյն Ներսիսի:

«Արդ, մինչ քակէին զորմ մատրանն, երևեցաւ յանկարծակի լուսաւոր և չքնաղաղիւտ արքունական մարգարիտն՝ այսինքն կուսական մարմին սրբոյ տիկնոջն Հռիփսիմի: Եւ քանզի անդամ անդամ յաւշեցին զնա յաւշեալ ի միմեանց, և երանելի սրբոյն Գրիգորի կնքեալ մատանեաւ իւրով և մատանեաւ երանելւոյն Սահակայ Հայոց կաթուղիկոսի, զոր նա ոչ համարձակեցաւ բանսլ: Եւ կնքեալ իւրով ևս մատանեաւ, որ արժանի իսկ էր կնքել զայսպիսի մարգարիտ՝ երկց հաւատարմաց երրորդ մատանեաւք:

«Ո՛վ մարգարիտ, որ ոչ ծովածին, այլ մարգարիտ, որ ծնեալ ի թագաւորական աղբէն և սնեալ ի գիրկս սրբութեան, և նուիրեալ Աստուծոյ, որում ցանկացեալ էին տեսանել զքեզ արդարք և խանդակաթ էր ի սէր քո երանելին Կուստաս:

«Ձափ հասակի էր երանելւոյն ինն թղաւ և չորս մատունս. և զղրդեալ ամենայն կողմն հիւսիսոյ գայր յերկրպագութիւն, և բազում ախտաժետաց լինէր բժշկութիւն ամենայն ցաւոյ: Նինեաց զեկեղեցին՝ և զերանելին եթող ի բացեայ վասն գիջութեան որմոյն, մինչև ցցամաքել որմոյն. սպաւ ամփոփեցաւ ի կայանս իւր»:

Արդ, եթէ ս. Հռիփսիմէի նշխարների երևումն այսքան ողևորութիւն է առաջ բերում, միթէ ս. Կուսաւորչի նշխարները կարող էին լաւեւայն բերուել և առանց կնքեալ տապանակի շաղ տրուել սների հիմքի տակը, դէջ հողերի մէջ, թողնելով որ հիմքից սուղւող կրաղանգի ջուրը աւելի ևս գիջութիւն պատճառէր հողին, որի մէջ անշուշտ փթութեան կենթարկուէր ս. նշխարը: Առաքել պատմագիրը (գլ. իե) նկարագրելով ս. Գայիանէի և ս. Հռիփսիմի վանքերի

նորոգութեան ժամանակ ս. կոյսերի տապանների երեւումն, ս. Գայիանեանց համար ասում է. «Անդէն եղիտ երիս տապանս ի ներքոյ հիման եկեղեցոյն... և ընդ բանալ կափարիչ վիմացն...» Ս. Հռիփսիմեանց համար գրում է. «Աստ ևս յայտ եկեալ գտաւ նշխար Սրբուհի կուսին Հռիփսիմեայ՝ ոչ միայն ի միում տեղւոջ, այլ յերիս տեղիս... քերկու տեղեաց նշխարքն ի մէջ վիմաց եղեալ էին, և զմինն, որ և բազում էր նշխարքն, եղեալ էին ի մէջ փայտեայ արկեղ, որ է սնդուկ և տեղի փոքրիկ իրրւ զմատուռն, շինեալ վասն նշխարաց» (տես և գլ. ԺԶ.):

Մովսէս Կաղանկատուացին (Ս. հասոր ԻՍ. երես 50) և Սերբեոսն ասում են, որ սրբոց նշխարները կնքւում էին հայրապետների կնիքով, և Առաքել պատմագրից տեսանք՝ որ նշխարները գրւում էին տապանի մէջ: Իբրև ժամանակակից կասեմք. 1870 թուականներին, երբ Գէորգ Գ. կաթողիկոսը քանդել էր տալիս Օշականի ս. Մեսրոպի հին եկեղեցին՝ նորը շինելու համար, հարաւային դրանը մօտիկ, որմի մէջ, մի քարեայ տփում մետաքսեայ թաշկինակներով խնամքով ծրարած սրբոց մասունքները դանդաղեցին: Կրկնում ենք՝ որմի մէջ, քարեայ տփում, և ոչ հողի մէջ շաղ տուած: Սրանից երևում է, որ հնումն սրբոց նշխարները պահւում էին տփի կամ տապալանակի մէջ: Բացի այդ պահանջւում էր կարևոր վկայութիւն:

Նիկիական կանոնները լրացնող Հայոց վարդապետների «Սահմանք և Կանոնք»-ի ԺԵ. յօդուածն ասում է. «Եթէ ոք նշխարս մարտիրոսաց կամիցի դնել, առանց եպիսկոպոսի աշխարհին մի դիցէ...: Եթէ ոք ի սուրբ տեղեացն մարտիրոս բերէ, առ եպիսկոպոսն բերցէ վկայութեամբն եւ թղթով եպիսկոպոսացն, ուստի բերին, և իւրեանց եպիսկոպոսի հրամանաւն դիցին՝ ուր արժան է» (Ժող. Պատմ. Աբէլ արքեպիս. Վաղարշ. 1874 թ. եր. 66.): Աւելորդ ենք համարում այլ վկայութիւններ բերել, որովհետեւ առանց նրան էլ մեր դրուածքը շատ երկարեց:

Եթէ ս. Լուսաւորչի նշխարները դրուած լինէին Զուարթնոց եկեղեցու սների տակ, անշուշտ, վերև յիշուած զգուշաւորութիւնները կատարուած կը լինէին. բայց սիւնի պեղ-

ման ժամանակ չերեաց ոչ կնքած և ոչ անկնիք տուփ, որի մէջ գրուած լինէին ս. նշխարները, և ոչ վկայութեան թղթեր: Այսպէս հերքում է Յովհաննէս պատմաբանի, եթէ յիրաւի ուրիշը չէ աւելացրել, ասածը ս. Լուսաւորչի նշխարների Զուարթնոց եկեղեցու սների տակ գրուած լինելու մասին: Հերքում է ս. Լուսաւորչի նշխարների ո՛ր և է եկեղեցու հիմքի կամ սների տակ գրուած լինելու անհեթեթ գրոյցը. մենք էլ ազատում ենք ս. նշխարները գտնելու համար ըստ Հ. Կարապետի՝ Դուինի ս. Գրիգորի, իսկ ըստ Հ. Խաչիկի՝ Վաղարշապատի առապարի Զուարթնոց եկեղեցու հիմքերը պրպտելու հարկից: Մնում է ս. Լուսաւորչի նշխարների Ե. դարից սկսած յայտնի լինելու հարցը: Այդ հարցն էլ բաւական լուսաբանուած է պ. Կ. Կոստանեանցի «Ս. Լուսաւորչի Աջը» գրքուկի մէջ:

Ս. Լուսաւորչի նշխարները Ե. դարում արդէն Հայրապետական Մայր Աթոռումն, այսինքն Վաղարշապատի Կաթողիկէումն էին. յետոյ Հայրապետական Աթոռի հետ տեղափոխուեցին Դուին և այլուր, վերջապէս զանազան տեղեր մաս մաս բաժանուելով՝ Ե. դարի վերջին քառորդին մի մասն Զինոն կայսրի օրով աւորուեց Կ. Պօլիս, իսկ հայրապետանոցի կարեւոր մասն էլ 1441 թուին հայրապետական Աթոռի հետ նորից վերահաստատուեց ս. Եջմիածնում՝ ի դէմս ս. Լուսաւորչի Աջի, որ այժմ Մայր Աթոռիս կարեւոր սրբութիւններից առաջինն է:

Դ.

Զուարթնոց եկեղեցու աւերակները հողի քանձը շերտերի տակ ծածկուած չէին, եւ Հ. Խաչիկը միայն պատմական ցուցմունքներով չէ յայտնագործել ու պեղումն սկսել:

Ով մի անգամ Վաղարշապատի և Երեւանի միջև ճանապարհորդութիւն է կատարել, Վաղարշապատից 4 վերստի վերայ, ճանապարհից ¹ 4 վեւտ դէպ ի հարաւ, տեսել է գետնի մակերևոյթից երկու սաժէն բարձրութեամբ Զուարթնոց եկե-

ղեցու փլուածքի կրազանգուածքը: Ուրեմն Զուարթնոց եկեղեցին մոռացուած և հողի թանձր շերտերի տակ անհետացած հնութիւն չէր:

Բացի օտարազգիներից՝ Ժ. Դարում իրանց զրուածքների մէջ Զուարթնոց եկեղեցու մասին գրել են մերայիններից շատ շատերը. յիշենք մի քանիսին.

ա. Յովհաննէս Խալիսկոպոս Շահխաթունեան բաւական տեղեկութիւններ տալով Զուարթնոց եկեղեցու մասին գրում է (Ստոր. կաթ. Եջմ. և հինգ գաւառ. Արարատայ տպ. 1842 թ. հատ. ա. եր. 285—290). «Կան այժմ և երեւին իսկ որպէս հիմունք եկեղեցւոյն և աւելի քան զմարդաչափ՝ բարձրութիւնը սեանցն, զուրկ յարտաքին կոփածոյ քարանց: Նմանապէս երեւին և հիմունք պարսպի նորա և բրգանցն և առ նոյաւ սենեկացն իսկ. որ և սօի հանգած եկեղեցի, և անուն նորա Գրիգոր»: Այսպէս գրում էր նա պեղումից 60 տարի առաջ:

բ. Մենք ասել ենք. «Այս եկեղեցին, որի ընկոյրներն անգամ հիացք են ընդում մարդու վերայ՝ գտնվում է Վաղարշապատից ¹/₂ ժամ հեռաւորութեամբ դէպ ի արեւելք» (Եկեղ. պատմ. տպ. 1884 եր. 226.): Այսպէս գրել ենք պեղումից 18 տարի առաջ:

գ. Պ. Կ. Կոստանեանցը 1896 թուին (ս. Լուսաւորչի Աջը գրքում) ասում է. «Նայելով այդ շինութեան արդի բեկորներին՝ արդարեւ, չէ կարելի չը վարմանալ շէնքի ընդարձակութեան, շքեղութեան և ամրութեան վերայ» (եր. 26): Այսպէս գրում է պեղումներից 4 տարի առաջ: Ուրեմն եկեղեցու բեկորները յայտնի էին: — Այնպիսի ժամանակի մէջ ենք ապրում, որ ամեն օր ամենքից տեսնուած բանն էլ, մինչև անգամ արեւի ծագումն վկաներով պէտք է հաստատենք:

Զուարթնոց եկեղեցու փոքր սիւնների խոյակներից մի քանիսը, եթէ չեմ սխալուում, Կարբեցի Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով, թերեւս Յովհ. Խալիսկոպոս Շահխաթունեանի նախաձեռնութեամբ՝ բերուելով ս. Եջմիածին, այժմ զրուած են ձեմարանի բակում հարաւային կողմը: Այս խոյակների համար պ. Կոստանեանցը գրում է. «Ներդրական հնագէտ»

ները բազմիցս ուսումնասիրել և նկարագրել են այդ խոյակները. նոքա կողովաձև կերտուած ունեն և քանդակները շատ նուրբ են. իւրաքանչիւր երկուսի վերայ կան մի և նոյն յունարէն տառերը խաչաձև քանդակած Ներսէս Գ. Շինողի անունով» (ս. Լուսաւորչի Աջը երես 26—27): Պ. Կ. Կոստանեանցը կարծում է, որ այդ խոյակները մեծ, կամ ըստ Դրասխանակերտցու՝ չորս հաստահեղոյս սիւների խոյակներն են: Ա. Ե. Ժմ, յատակի բացմամբ յայտնի եղաւ, որ զրանք մեծ սիւների խոյակները չեն, այլ փոքր:

Ճեմարանի բակում եղած այս խոյակները գտնելու համար պէտք է որ պեղումն եղած լինի Զուարթնոց եկեղեցում ժ. Գարի սկզբին: Հ. Խաչիկի պեղումից զեռ չորս տարի առաջ Մայր Աթոռի միաբան Հ. Մեսրոպ վարդապետ Տէր-Մովսիսեանը Զուարթնոց եկեղեցու հարաւային արեւմտեան մի հաստահեղոյս սիւնը մինչև եկեղեցու յատակի մակերևոյթը բացել էր, և դուցէ ամբողջ յատակը բանար՝ եթէ մի ձախող հանգամանք արգելէ զդառնար: Ուրեմն Զուարթնոց եկեղեցին մի կորած ու անյայտացած եկեղեցի չէր, որ հ. Խաչիկը գտնէր, և նա չէ միայն, որ Զուարթնոց եկեղեցու պեղման մասին մտածել ու գործել է՝ նրանից առաջ էլ ուրիշները նոյնը արել են, բայց հ. Խաչիկին է յաջողել գործը աւարտել:

Թէև Զուարթնոց եկեղեցին Վաղարշապատի կենտրոնում չէ եղել, ս. Լուսաւորչի յայտնող չէ տեսել յայտնի տեսիլը, նա Վաղարշապատի Կաթողիկէն չէ և նրա սների տակ չեն զրուել ս. Լուսաւորչի նշխարները, բայց Զուարթնոց եկեղեցին իրը 1260 տարուայ հնութիւն արժանի է ուշադրութեան. իսկ այդ հազարամեայ աւերակ եկեղեցու ամբողջ յատակի բացմամբ, որով հաւաստիացանք, թէ Զուարթնոց եկեղեցին արժանի էր մեր պատմիչներին կոչուելու «բաղմապայծառ փարախ բանաւոր հօտից», «զանազան յօրինուածով հրաշապայծառ եկեղեցի», «վարմացուցիչ տիեզերաց» — պարտական ենք Հ. Խաչիկին:

Չը նայելով, որ մեր բոլոր պատմիչները, որոնք յիշում են այդ եկեղեցու անունը, միշտ հիացմամբ են յիշում այնուամենայնիւ այդ եկեղեցին երկարատե գոյութիւն չէ ունեցել: Զուարթնոց եկեղեցու կարճատե գոյութեան պատ-

Ճառները մեր կարծիքով՝ եթէ մի կողմից տաճիկների յարա-
ձակումներն ու աւերմունքներն են եղել, միւս կողմից էլ եղել
են՝ ա. տեղի առապար լինելն ու անմարդաբնակութիւնը.
բ. հեռաւորութեան պատճառով՝ անյարմարութիւնը իւր
խսկական նպատակին ծառայելու, այն է, Վաղարշապատի
եկեղեցիներին մերձ՝ հայրապետական բնակարան լինելու. գ. ժո-
ղովրդի և ազգի անտաբերութիւնը դէպի եկեղեցին, ատե-
լութիւնը դէպի կառուցանողի արձնաւորութիւնը և չըհա-
մակրելը շինութեան հանգամանքին:

Ներսէս Շինողը որպէս շինարար և առաքինի մարդ՝
ակնածելի էր. բայց որպէս յունամոլ՝ ատելի: Սերեոսը նրա
մասին զրուժ է. «Եւ ոչ ումեք ի վեր հանէր զխորհուրդ ամ-
բարշտութեանն, մինչև եհաս յեպիսկոպոսութիւն աշխարհին
և անտի կոչեցաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան: Եւ էր այր
առաքինի վարուք, պահօք և աղօթիւք. բայց ի սրտի իւրում
ծածկեալ ունէր զթիւնս դառնութեան...» (եր. 140—141):
Զուարթնոց եկեղեցու շինութեան հանգամանքն էլ չէր կարող
հայերի սրտով լինել:—Մովսէս Վաղանկատուացին Ներսէսին՝
յունաց Կոստանդին կայսրի հայրագիր կոչելով՝ զրուժ էր.
«Սա էր հայրագիր նորին Կոստանդինի և գանձիւք նորա շի-
նեաց զբազմապայճառ փարախն բանաւոր հօտից ի Քաղաքու-
ղաշտի, ի սուրբ Գրիգորի, և ի նաւակատիս կոչեաց զթա-
ղաւորն Հռոմոց, որ յաւէժ հիացեալ ընդ շինուածն...»
(Հատ. գ. գլ. ԺԵ. եր. 255):

Ահա այս վարկումները Ներսէս Շինողի անձի և նրա
շինած եկեղեցու վերաբերութեամբ կարող էին առաջացնել
ազգի մէջ ատելութիւն և աւանդուել որպէս որդի, որով մի
անգամ եկեղեցին այրուելուց ու աւերուելուց յետոյ էլ չը
վերաշինուելոց ու աւերակ մնաց:

Մեր այսքան մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու պատ-
ճառն էր այն, որպէս զի Զուարթնոց եկեղեցու ամբողջ պատ-
մութիւնը պարզենք հասարակութեան առաջ՝ հասարակու-
թեանը նախապատրաստենք զգուշութեամբ վերաբերուել
լրագրների մէջ տպուած յօդուածներին և բերանացի յեղ-
յեղուող զրոյցներին:

Լրագրներում և բերանացի զրոյցներում ի միջի այլոց դատափետում են եւ ս. Եջմիածինը, որը որպէս թէ չէ օժանդակել և չէ օժանդակում հ. Խաչիկին՝ Զուարթնոց եկեղեցու պեղման գործում, եւ ս. Եջմիածնի միաբանութիւնը, որը որպէս թէ չը կամութեամբ խոչընդոտն է լինում հ. Խաչիկին՝ պեղումն առաջ տանելու:

Ճշմարտութիւնն այն է, որ հ. Խաչիկը քաջալերութիւն և օժանդակութիւն ստացել և ստանում է ս. Եջմիածնից, Վեհափառ Հայրապետից և ս. Հռիփսիմի վանքից— զրամով, նիւթով, սերմացու ցօրենով և թխած հացով: Հ. Խաչիկը մինչև հոկտեմբերի վերջը ս. Եջմիածնից բացի իւր միաբանական հացից, օրական 56 հաց էլ ստանում էր Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներում աշխատողների անունով. նոյեմբերից որոշել է Վեհ. Հայրապետը հացի տեղ երեք խալվար ցորեան տալ ս. Հռիփսիմի վանքից. Խաչիկ Հայր-սուրբը Մայր Աթոռում ունի լաւազոյն բնակարաններից մէկը և ստանում է միաբանների կարգում ռոճիկ: Բացի այս, Զուարթնոց եկեղեցու շուրջը բաւական ընդարձակ տեղի վերայ վար ու ցանք է անում, և հաւաքած ու ստացած նուէրներն ու օժանդակութիւնները յանուն Խանգարած եկեղեցու՝ ըստ կամս տնօրինում:

Ճշմարիտ է և այն՝ որ ինչպէս ս. Եջմիածնի միաբանութիւնը նոյնպէս և ազգի խոհական մասը դժգոհ են Խաչիկ Հայր-սուրբից, նրան համարելով աղբիւրլ բազրական այլանդակ յօդուածների և առասպելական զրոյցների՝ թէ ս. Եջմիածինը չէ ս. Լուսաւորչի տեսլեան տեղը կառուցուած Եջմիածինը, այլ Զուարթնոց եկեղեցին է, որ որպէս թէ լինելով ս. Լուսաւորչի հիմնարկածն ու նրա գերեզմանատեղին կոչւում է ս. Գրիգոր. թէ գտնուել է մինչև հիմքը պեղուած սիւնի տակ ս. Լուսաւորչի մասունքը. թէ ս. Եջմիածնի միաբանութիւնը հաւածում է Հ. Խաչիկին նրա յաջող գործունէութեան նախանձելով և այլն: Մենք այդ տեսակ լուրերը այլանդակ և անհեթեթ առասպելական զրոյցներ համարեցինք: Երբ դադար առնեն այդ այլանդակ ու անհեթեթ զրոյցները, կը դադարեն ամեն տեսակ յուզմունքներն էլ. Զուարթնոց եկեղեցին կը մնայ Ե. դարից մնացած մի գնահատելի հնութիւն, Հ. Խաչիկն էլ

մի բաղմամբաստակ աշխատաւոր, արժանի շնորհակալութեան:

Մարդ ինչպէս չը վրդովուի. ճիշտ այն ժամանակ, երբ լրանում է Մայր Կաթուղիկէի հիմնարկութեան 1500 տարին, յանկարծ դուրս են գալիս ասում են, թէ ամբողջ ազգից ընդունուած և սլաւոնութեան անյեղլի փաստերով նաւիրագործուած Կաթուղիկէն չէ Էջմիածինը, այլ Զուարթնոց եկեղեցին: Ե՛կ ու հասկացրու, թէ Զուարթնոց եկեղեցու կառուցման ժամանակ Կաթուղիկէն 340 տարուայ հնութիւն ունէր և չորս անգամ էլ վերանորոգուած էր: Պատմութեան տեղեակ մարդը չի մոլորուի. բայց օտարազգի՞ն, բայց ռամիկը: Ե՛կ ու ռամիկն — հասկացրո՛ւ, թէ ս. Լուսաւորիչը ինքն իւր անունով եկեղեցի չէր կառուցանի, այլ նրանից յետոյ եղողները կարող են նրա անունով եկեղեցի կառուցանել, եկ ու հասկացրո՛ւ թէ, եթէ ս. Լուսաւորիչ ինքն է կառուցել Զուարթնոց կամ Խանգարած եկեղեցին, ինքն իւր նշխարները ինչպէ՞ս զրեց իւրակառոյց եկեղեցու սների հիմքերի տակ:

Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների բացմամբ այնքան այլանդակ առասպելներ և զրոյցներ հրատարակուեցին ու խօսուեցին, որ մարդ չի կարողանում որոշել, թէ որտեղ է վերջանում սուտը և որտեղից է սկսւում ճշմարիտը. որով այդ պատուական հնութիւնը կորցրել է իւր իսկական նշանակութիւնը:

* *
*

Զուարթնոց եկեղեցու բացմամբ հետեւեալ ծանր խնդիրներն են առաջ գալիս.

Այդ հաղարամեայ աւերակ եկեղեցին պէ՞տք է վերաշինել թէ ոչ. և ինչի՞ վերաշինել. ո՞ր տեղից գտնել հարկւր հաղարներ նախկին ճեւով վերաշինելու համար. այլապէս անխորհուրդ բան կը լինի կոպէկ անգամ ծախսելը: Այժմ որ դժուարանում ենք շէն վանքերը պահպանել, հաղարամեայ հիմն ի վեր կործանուած եկեղեցին պիտի կարողանա՞նք վերաշինել ու պահպանել:

Նոյնմբեր-Դեկտեմբեր

Ձուարթնոց եկեղեցու աւերակների վերայ պէտք է շարունակել ծախսեր անելը. մինչև երբ և ինչի՞ համար:

—Բստիս, պէտք է Ձուարթնոց եկեղեցու աւերակների վերայ խնամք ունենալ. բայց զբաղեցնել մի ձեռնհաս վարդապետի միմիայն աւերակների վերայ հսկող թողնելով՝ բոլորովին աւելորդ է: Ծնորհակալ լինելով Հ. Խաչիկից, որ նա երևան հանեց Ձուարթնոց եկեղեցու յատակն ու մերձակայ շինութիւնների մնացորդները, պէտք է նրան իւր ընդունակութեան ու եռանդին յարմար մի այլ պաշտօն տալ և չը դատապարտել, որ իւր լաւագոյն ժամանակը Խանդարած եկեղեցու աւերակներում՝ սեւացնի. իսկ Ձուարթնոց եկեղեցու աւերակների վերահսկողութիւնը պէտք է յանձնել ս. Հովհ. սիմէի վանքի վանահօրը, պարտաւորեցնելով մի պահապան պահել այնտեղ և հսկել՝ որ հնութիւնները նորից չը ծածկուեն փոշով և աւազով: Իսկ ինչ որ արժէք ունի և կարելի է տեղափոխել՝ պէտք է բերել և վետեղել Մայր Աթոռի թանգարանում, չը թողնելով նշաւակ բնութեան ու ժամանակի աւերմունքների և անհարազատ ձեւերի:

Ամփոփումն.

ա. Ձուարթնոց եկեղեցին, ինչպէս աւանդում է Սերեոսը, որ ակննատես պատմիչ է, կառուցուած լինելով Ներսէս Գ. Շինողից՝ անմարդաբնակ, անջուր և առապար տեղում, չէր կարող լինել նախաքրիստոնէական հնութիւն՝ Երազմոյն, Երազմիկի, Երազմոյց Տիւր առաուածների մեհեան, ինչպէս գրւում է լրագրներում և խօսւում բերնէ բերան:

բ. Ձուարթնոց եկեղեցին չէ կարող լինել այն տեղը, ուր ս. Լուսաւորչի, ըստ Ագաթանգեղոսի, քաղաքամիջում, արքունի ապարանքին մօտ յայտնի տեսիլը տեսաւ, որովհետև Ձուարթնոց եկեղեցին քաղաքի կենտրոնից չորս վերստ հեռու է:

գ. Ձուարթնոց եկեղեցին Մայր եկեղեցի և ս. Լուսաւորչի աթոռ չէ եղել. նրա սնների տակ չէին կարող թաղուել ս. Լուսաւորչի նշխարները, որովհետև Խանդարած կամ Ձուարթնոց եկեղեցին հիմնարկուել է 640—48 թուին Ներսէս Շինողի ձեռ-

քով, իսկ Լուսաւորչի մարմինը, տեղափոխուել է ըստ Կաղանկատուացու՝ 677 թուից յետոյ, այսինքն եկեղեցու Հիմնարկութիւնից մօտ 40 տարի յետոյ, Սահակ Զորափորեցու օրով: Կաղանկատուացու ասածն էլ անպայման ճիշտ է, որովհետեւ նա ասում է որ նշխարները փոխադրուել են «բոլորովին ամենայն ոսկերօքն հանգերձ» Թորգանից, մնւանալով, որ առաջ էլ ասել էր, թէ Վաչական թագաւորը Մատթէ երէցից Ե. դարի վերջին ստացել է ս. Լուսաւորչի նշխարը. բայց այս, ս. Լուսաւորչի մասունքը, որ 450 թուից Վարդանանց պատերազմի ժամանակից արդէն հայրապետանոցի յայանի սրբութիւնների կարգումն էր՝ մօտ 250 տարի առաջ կար ու յայանի էր:

Դ. Հ. Խաչիկը ոչ թէ մի անյայտացած աւերակ է, զտել, այլ մի շատ յայանի և գետնի երեսից երկու սաժենաչափ բարձրութեամբ բեկորներ ունեցող աւերակների մէջ պեղումներ միայն կատարելով՝ բացել է այդ աւերակի յատակը, որի համար և շնորհակալութիւն իրան:

Յաւիկ եպիսկոպոս

ԺՈՂՈՎՈՒՐԻՒՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂՆԵՐԸ

Անոնք որ հրապարակային պաշտօններու կը նուիրուին և ուղղակի կամ անուղղակի կերպերով կը ծառայեն Ժողովուրդին, անտարակոյս, ոչ միայն մեծ գործ մը կատարած կըլլան, այլ նաև գործ մը, որ ամենամեծ պատասխանատուութիւնը աստիճան մը ունի: Եւ հարկաւ՝ այդ պատասխանատուութիւնը աստիճան մը ունի իւրաքանչիւր առաջնորդողի համար: Հայոց մէջ առաջնորդողներու աստիճանները շատ կնճռոտ չեն, բայց կարևոր են: Այսօր հայերը երեք որոշ դասակարգեր ունին առաջնորդողներու. հայ ուսուցչութիւնը, հայ եկեղեցականութիւնը և հայ

լրագրութիւնն: Եթէ կարելի ըլլար՝ լրագրութեան տեղ պիտի գործածէինք հրապարակագրութիւնը, որ կընդգրկէ ոչ միայն լրագրութիւնը, այլ մանաւանդ ինչ որ կը գրուի և կը տրուի ժողովուրդին:

Հայ ուսուցչութեան առաջնորդող դերը շատ մեծ է ժողովրդական կեանքի վրայ: Ուսուցչութեան դերը, ստուգիւ, շատ չզարներ աչքի, որովհետեւ ուղղակի հրապարակին, ժողովուրդին չէ որ կառաջնորդէ. բայց կառաջնորդէ ուսանող սերունդին, այսինքն՝ մատղաշ ժողովուրդին: Ուսուցիչներն են որ երիտասարդութեան նըկարագիրը կը կազմեն ու կը հաստատեն. հետեւաբար ժողովուրդին մէջ են: Եւ ետքը ուսուցիչները ժողովուրդին զարդացած մի դասակարգը կը կազմեն, և այս դասակարգը իր տնտեսութիւնը ունի, իր տեսութիւններն ունի, վերջապէս, ունի իր առաջնորդողի դերը այն ժողովուրդին մէջ, որուն կեանքը իր կեանքն է:

Հակառակ այն սխալ ըմբռնումին, որով ուսուցիչը անձայն ու անաղբեցիկ տարր մը կը նկատուէր երբեմն՝ հակառակ նաեւ ուսուցչութեան արդի վիճակին, որմէ իրաւամբ շատ գոհ չէ ինքը, պէտք է տրուի անոր իր բարձրագոյն նշանակութիւնը և յարգուի աղոր դերը մեր ժողովուրդի կեանքի ուղղութեան և առաջնորդութեան մէջ:

Հայ եկեղեցականութիւնը ամենէն առաջին, ամենէն լայն և ամենէն ընդարձակ դերը ունեցած է առաջնորդութեան մէջ: Հայ. եկեղեցիի ներքին կազմութիւնը, այսինքն հաւատաբանական յօրինուածքը, և արտաքին կազմութիւնը, այսինքն վարչական եղանակը՝ իրարու հետ այնպէս լծորդուած են, որ թէ ժողովուրդին կրօնական կեանքը և թէ վարչական կեանքը միացած են եկեղեցական շրջանակի մէջ և միշտ առաջնորդուած եկեղեցական իշխանութեան կողմէն: Հայ. եկեղեցիի վարչական այս ձևը, բոլորովին տարբեր արեւմտեան եկեղեցիի կղերամիտ վարչութենէն, իր բոլոր թերութիւններով ալ կոչուած է միշտ իր բարձր և ամենէն գործունեայ առաջ-

նորդութեան տակ վարել հայ ժողովուրդը: Յայտնի իրողութիւն մըն է Կաթողիկոսներու, Պատրիարքներու և Առաջնորդներու կրօնական և վարչական դերը: Բայց ես հայ եկեղեցականութեան զուտ բարոյական դերն է որ պիտի զատեմ և մասնաւորապէս մատնանիշ պիտի ընեմ, ճիշդ այն դերին պէս, զոր մատնանիշ ըրի ուսուցչութեան վրայ:

Հայ եկեղեցականութեան այս դերը երկու կողմ ունի. — բեմը և հովուութիւնը: Այս վերջինը ուղղակի հայ քահանայութեան գործն է իր մտերմական և բոլորովին ներքին հանգամանքովը: Եւ քահանայութեան այս ներքին դերը թէև շատ թուլցած է հիմա, և սակայն, իր զօրաւոր եղած ատենն ալ հրապարակային շեշտ մը չէ ունեցած և չունի. հետեւաբար կը մնայ ուղղակի բեմը, որ հայ. եկեղեցիի ինքնարտայայտութեան բուն ակն է և ժողովուրդին բարոյապէս առաջնորդող մշտալսօս, հրապարակային ձայնը:

Հայ լրագրութիւնը, թէև իր հնդկահայ ծագումով գեռ շատ նոր կեանք առած առաջնորդող մը, բայց ամենէն շատ տարածուած և ազդեցիկ առաջնորդող մը եղաւ իր այլազան եղանակաւորումներու համադրութեամբը: Եւ հիմա հայ լրագրութիւնը իր այսօրուան ըմբռնումներով շատ աւելի մեծ կալուած մը գրաւած է և շատ բազմակողմանի ու տիրող դեր մը ստանձնած է իր առաջնորդութեան մէջ. որովհետեւ ամէն օր և օրը քանի մ'անգամ կը խօսի ժողովուրդին՝ կխօսի այլ և այլ նիւթերու վերայ, կխօսի յատուկ շեշտով մը և լարուած կը պահէ ժողովուրդին ուշադրութիւնը՝ համոզելու, ուղղելու և առաջնորդելու համար:

Այս ահագին գործունէութեան հանդէպ՝ դիտող միտք մը կանգ կառնէ, հասկնալու համար թէ ինչ միտք թիւն կայ այս առաջնորդողներու մէջ և անոնց իւրաքանչիւրը ինչ չափով կղզայ իր պատասխանատուութիւնը իրենց առաջնորդութեան գործին մէջ: Քանի որ ուսուցչութիւնը մատղաշ ժողովուրդը կը կրթէ, քանի որ եկե-

ղեցականութիւնը ուղղակի ժողովուրդին համար կգործէ, քանի որ լրագրութիւնը ժողովուրդին կուղղուի, քանի որ երեքին ալ նպատակը այլ և այլ կերպերով առաջնորդութիւն մըն է, ժողովուրդին բարիքն է,—բանաւոր չէ՛ խորհիլ, թէ միեւնոյն ժողովուրդին այս առաջնորդողները միութեան լինչ կապ ունին իրենց մէջ, զիրար լինչ չափի կը հասկնան:

Իրաց վիճակը կցուցնէ որ առաջնորդողները միութիւն մը չունին իրենց մէջ և պէտք եղածին պէս չեն հասկնար զիրար, չեն ճանչնար զիրար: Եւ այս բարոյական միութիւնը, զիրար հասկնալու իմաստութիւնը ցաւալի է որ նոյն իսկ առաջնորդող իւրաքանչիւր դասուկարգին մէջ չկայ ըստ ինքեան:

Ուսուցչութիւնը, կարծես, չեղոքացած է. զոր օրինակ միայն Պոլսի մէջ, ուր ամէն յարմարութիւն և դիւրութիւն կայ դադափարակցութիւն մը ստեղծելու ուսուցչական համայնքի մէջ, ուսուցիչներ կամ նեղ շրջանակի մը մէջ կճանչնան զիրար և կամ ընդհանրապէս չեն ճանչնար: Թէև իրենց ասպարէզը գործելու եղանակին մէջ դանոնք կմիացնէ իրարու, բայց անձամբ և ամբողջական ծանօթութիւնը իրարու հետ և խորհրդակցութիւնը իրենց գործին վրայ, անշուշտ, անօգուտ պիտի չըլլար:

Եկեղեցականութիւնը քիչ մ'աւելի ծանօթ է ըստ ինքեան իր համայնքին, բայց ոչ լիովին: Դոնէ հայ եկեղեցականութեան այն բարձր աստիճանի անդամները, որոնք ստանձնած են առաջնորդելու բուն գործը, զիրար պէտք է լաւ ճանչնային Հայոց եկեղեցւոյ ամբողջութեան մէջ: Բնական է որ խնդիրը միշտ անձամբ ճանչնալու վրայ չէ: Յաւալի է որ միեւնոյն եկեղեցւոյ մէջ անհասկնալի օտարութիւն մը, ասպեցուցիչ անձանցութիւն մը կտիրէ հայ եկեղեցականութեան վրայ, իսկ շատ անգամ անձամբ ծանօթութիւնն ալ «ողջոյն» է անտին սահման մը չունի: Հայ եկեղեցականութեան մէջ իրերաճանաչութիւնը անսպառ օգուտներ ունի Հայ, եկեղեցիի պայծա-

ուրթիւնն ու բարեկարգութիւնը միշտ իր բարձր և շինիչ վիճակին մէջ պահելու համար: Եւ սրչափ դիւրութիւններ պիտի չունենայինք Հայ, եկեղեցիի առաջնորդական գործին մէջ՝ իբր լաւ ծանօթութեան արդիւնք մը:

Լրագրութիւնը թերևս ամենէն աւելի կը ճանչնայ իր համայնքը: Բայց այս ծանօթութիւնը նախանձոտ մրցում մը առաջ բերած է ըստ ինքեան, քան թէ դաշտաբարակցութիւն առաջնորդելու գործին մէջ. այնպէս որ մէկուն յաջողութիւնը ուրիշի մը ձախողութիւնը կը համարուի: Եւ այս վիճակն է որ կարտագրէ ժողովուրդին առաջնորդող գրուածները: Շատ յայտնի է, ուրեմն, այն հիւանալի արդիւնքը, որ կրնայ առաջ դալ լրագրութեան ներքին ներդաշնակութենէն:

Եթէ առաջնորդող դասակարգեր ըստ ինքեան այնքան նախանձելի վիճակ մը չունին, բնական է որ այդ դասակարգերուն իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնը, առաջնորդութեան գործին մէջ պահանջուած միութիւնը, շատ դիւրութեամբ չկրնար իրականանալ: Բայց ինչ ալ ըլլայ առաջնորդող դասակարգերուն վիճակը ըստ ինքեան, և ինչ ալ ըլլայ անոնց զիրար ճանչնալու աստիճանը, կենսական պէտք մըն է զիրար հասկնալու խնդիրը, որպէս զի ժողովուրդը, որուն կողմէն ամէնքն ալ, կարող ըլլայ իրեն ըստաճներուն արժէքը չափել և զգալ ադոնց հեղինակութիւնը:

Կրթութեան և դաստիարակութեան խնդիրը այսօր կեանքի և մահու խնդիր մըն է մարդու համար: Սնկարելի է որ սր և է չափով չկրթուած և չդաստիարակուած անհատ մը ապրի պէտք եղածին պէս, ապրի հիմակուան ըմբռնումներուն համեմատ: Բայց անհատի մը կեանքը միմիայն իր առանձին կեանքը չէ, այլ իր պատկանած ժողովուրդին ալ կեանքն է, որուն կապուած է իր ծագումով, իր եկեղեցիով, իր ընկերական շատ մը սլայմաններով. անհատը պէտք է որ այս կեանքն ալ ապրի:

Կրթութեան և դաստիարակութեան ուղղութենէն կախուած է ժողովուրդի մը կրօնական կեանքին կազմու-

Թիւնն ալ: Հայը ունի իր ինքնուրոյն եկեղեցին, որ դարերէ ի վեր վառ կը պահէ իր մէջ Աւետարանի լոյսը, ունի իր սեփական աւանդութիւնները, զոր կը պահէ իր մէջ. արդ, եթէ եկեղեցին իր յատուկ պաշտօնէութեամբը միշտ կը քարոզէ Աւետարանը ու կը պահէ եկեղեցւոյ սեփական աւանդութիւնները՝ Առաջնորդող դասակարգերը, իւրաքանչիւրը իր սահմանին մէջ և իրարու հանդէպ լինչ չափով կը գործեն ու կը գործակցեն Հայ. եկեղեցին իր հարադատ, իր բնիկ պայծառութեան մէջ պահելու համար:

Առաջնորդողներ իրարու կը գործակցեն թէ իրարու չինածը կուրեն:

Առաջնորդողներ առանց բացառութեան իրենց ըրածներուն կը հաւնին, և ոչ մէկը իր մաքէն կանցնէ, թէ իր ըրածը անօգուտ կամ սխալ եղած ըլլայ. բայց կարծես թէ խկապէս իրարու կը նախանձեն, և ասկից է որ կը վնասուի ժողովուրդը. թէև անզգալի կը թուի այս վնասը, և սակայն կործանիչ բնութիւն մը ունի ան:

Եւ ուրիշ կերպ արդիւնք մը չկրնար տալ իրաց ներկայ վիճակը. այսինքն, երբ միեւնոյն խնդրին վրայ տարբեր տարբեր կարծիքներ կան, երբ Առաջնորդողներուն մէկ դասակարգը, իբր տէրը բուն գործին՝ աւելի կորով ունի և միւսները բոլորովին անտարբեր են կամ հակառակ կամ չհասկցող, բնական է որ արդիւնքը վնասակար ըլլայ:

Շատ մը տարաձայնութիւններ, ուրեմն, այս ինչ կամ ան ինչ խնդրին վրայ, մանաւանդ իրենց տղեղ արտաշայտութիւններովը, կտկարացնեն Առաջնորդող դասակարգերուն հեղինակութիւնները:

Հայ ժողովուրդին հին և խորունկ մասը կը դանդատի, որ երիտասարդութիւնը շատ ազատախօհ դուրս կուգայ վարժարաններէն, անտարբեր է իր կրօնական և եկեղեցական պարտականութիւններուն նկատմամբ:

Երիտասարդութիւնը, իր կարգին, չհաւանք հին կարգին ու սարքին, տաղտկալի և նոյն իսկ աւելորդ կը գտնէ շատ մը բաներ իր պատկանած ժողովուրդին ընկերական

և կրօնական բարքերուն մէջ, և նոյն իսկ կընդլայնէ իր հայեացքները բուն եկեղեցւոյն վրայ:

Եկեղեցականութիւնը գոհ-դժգոհ՝ իր կարգին կը քննադատէ ու կը քննադատուի: Եւ ամէնքնիս ալ առհասարակ կը գանգատինք թէ բանգէտ, գործունեայ և հասկացող մարդիկ չէ որ սքեմ կառնեն ծառայելու համար եկեղեցւոյն: Բուն գործին տէր չեղողները մանաւանդ ամենէն տւելի կը տաքնան, նախանձախնդրութեան աղմըկալից ցոյցեր կընեն, վերջապէս չեն հաւնիր ո՛չ իր գործն ու պաշտօնը գիտցողներուն, ո՛չ ալ իր կոչումն իսկ չհասկցողներուն:

Մամուլն ալ, իբր նոյն միջավայրին ծնունդը, իրացայտ վիճակը կարտայայտէ իր բոլոր աննախանձելի կողմերով:

Զեականութենէ դուրս՝ ամէն բան խառնակ է: Հոյ. եկեղեցին մի է, բայց այդ մի եկեղեցւոյն ըմբռնումը կարծես տարբեր է միեւնոյն հայ ժողովուրդին զանազան դասակարգերուն մէջ: Կրօն և եկեղեցի իւրաքանչիւրին համար դատ դատ նշանակութիւն մ'ունին կարծես. իսկ կրօնի և եկեղեցւոյն բուն նշանակութիւնը կմնայ մի միայն եկեղեցւոյ գրքերուն մէջ: Եւ երբ եկեղեցւոյ նուիրուած պաշտօնեայն գրէ, գործէ, խօսի այդ բուն նշանակութեան վրայ՝ գէշ աչքով կդիտուի, իբր նորոգիչ, իբր իր գործը չգիտցող, իբր ուխտագրութ, իբր անհաւատարիմ, վերջապէս ամէն բան, բացի հայ եկեղեցւոյ հաւատարիմ պաշտօնէի մը ստորագելքներէն:

Միւսնոյն իրողութիւնն է որ երևան կուգայ մեր համայնքը ներկայացնող բոլոր խնդիրներու մէջ: Դիտեցէք մեր կրթական, մեր գրական կեանքի բոլոր կողմերը և տարբեր երևոյթ մը պիտի չգտնէք:

Միշտ կգանգատինք, միշտ չենք հաւնէր, բայց երբէք բոն մը չենք ըներ իբր լաւագոյնը: Խօսք շատ կսիրենք, գործք գրեթէ բնաւ:

Եւ այս երևոյթը որ կը տիրէ մեր ընդհանուր առաջնորդութեան վրայ, բոլորովին հետաքրքրական է:

Կարելի չէ այս երևոյթով մեկնել մեր մէջ կրթութեան գործիչներուն, ուսուցիչներուն՝ վայելած քիչ համակրանքը:

Կարելի չէ այս երևոյթով մեկնել մեր մէջ եկեղեցականութեան տկարութիւններն ու անկումները:

Կարելի չէ այս երևոյթով մեկնել հրապարակաւ դրուած ու արձակուած վճիռներուն հակասութիւնները, ադոնց անգոր և անազդեցիկ նկարագիրը:

Ամէնքնիս ալ քննադատներ ենք, ամէնքնիս ալ իրարու չենք հաւաներ, ամէնքնիս ալ դիտումներ ու նկատումներ, չահախնդրութիւններ ու ստորնութիւններ կենթադրենք իրարու գործին, գրուածներուն և խօսածներուն մէջ, և այս վիճակին մէջ է որ կռաւորորդենք ժողովրդին:

Ի՞նչ դժուարութիւն կայ, որ առաջնորդող դասակարգերը զիրար չճանչնան, զիրար չհասկնան՝ քանի որ միևնոյն ժողովրդի համար կաշխատին. — յառաջ դալիք ներդաշնակութիւնն է արդեօք այդ դժուարութիւնը:

Ի՞նչ փլաս կայ որ Առաջնորդողներ իրենց ժողովուրդին կրօնական, կրթական և դրական կեանքին վրայ միևնոյն անկեղծութեամբ, միևնոյն որոշ սկզբունքով և միևնոյն եռանդով չխորհին, չաշխատին և չաշխատակցին. — յառաջդիմական արդիւնքն է արդեօք այդ փլասը:

Լաւագոյն չէ որ Դպրոցը, Բեմը, Մամուլը ձեռնտու ըլլան իրարու, իրարու շինածները չխանդարեն միևնոյն ժողովուրդին վրայ. ճշմարիտը, հարազատը, սեփականը ամուր բռնեն, կեղծիքը, եկամուտը, օտարականը չորդեգրեն: Այսպէս աւելի լաւ չհասկնա՞ր ժողովուրդը իրեն խօսածները և իրեն համար գրուածները: Որչափ վտանգաւոր է սուտը քարոզել ժողովուրդին, շոյել դժուել անոր տկարութիւնները:

Հիմա՝ Առաջնորդողներէն ո՞րը պիտի ուզէր այսպիսի փափուկ դիրքի մը մէջ դնուել և ժողովուրդին բարոյական կեանքը վտանգել: — Անշուշտ և ոչ մէկը. քանի որ ամէնքն ալ համոզուած են որ լաւ գործ մը կընեն ժո-

ղովուրդին ծառայելով: Եւ խնդիրը հիշք այս ծառայութեան, այս դործունէութեան պատասխանատուութիւնը զգալու վրայ է:

Ո՞վ է զգացողը:

Բաբգէն Ժ. վարդ.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ

ՆՈՐ ՀՐԵՏԵՐԵԿՈՒԹԻՒՆԸ.

Ներկայ թուականի «Արարատ»-ի մայիս — յունիս տետրակում համառօտ տեղեկութիւններ հաղորդելով այս ձեռնարկութեան մասին՝ խոստացել էինք աւելի մանրամասն բացատրութիւններ տալ այն ժամանակ, երբ դործը որոշ կազմակերպութիւն ստացած կլինէր: Այժմ, երբ արդէն բաւական բան արուած է և նոյն իսկ տպագրութեան սկիզբը դրուած՝ կարող ենք մեր խոստումը կատարել:

Ընթերցողները կցանկանան, անշուշտ, ամէնից առաջ մի հարեանցի տեղեկութիւն ունենալ նախկին հրատարակութիւնների մասին, որպէս զի պարզ լինի, թէ ինչ տեղ պէտք է բռնէ նոցա համեմատութեամբ նոր հրատարակութիւնը:— Թէ ինչ հանգամանքների մէջ և ում ձեռքով եղաւ աստուածաշունչի առաջին տպագրութիւնը՝ նկարագրուած է թերթիս նախընթաց համարի «Վերածնութեան շրջան» յօդուածում: Այդ տպագրութիւնն սկսուած է 1666 թ.-ին և աւարտած 1668 թ.-ին Ամստերդամ քաղաքում: Տպագրողը՝ Ոսկան վարդապետ, յառաջաբանում և վերջաբանում իւր ձեռնարկութեան արտաքին պայմանների մասին կարևոր ծանօթութիւններ տալիս է, առանց յիշելու այն ձեռագիր օրինակը, որի վերայ եղել է տպագրութիւնը: Սակայն քանի որ նոյն 1668 թ.-ին Ոս-

կան վարդապետի տպագրած Նոր Կտակարանի յիշատակարանում ինքն ասում է. «Բուն նախագաղափար լեալ է իմով ձեռամբ գծեալ Նոր Կտակարան զինի Հեթմայ թագաւորի աստուածաշունչ սրբադրութեանն գաղափար ...»* և մի թեթեւ համեմատութիւն նորա տպագրած աստուածաշունչի՝ Մ. Աթուռի մատենադարանում պահուած Հեթում թագաւորի ձեռագրի հետ, ցոյց է տալիս իսկոյն երկուսի կէտ առ կէտ նմանութիւնը. անկասկած այդ օրինակն և նախատիպ է եղել նորա և նորան հետևող հրատարակութիւնների համար։ Մինչև իսկ Հեթումի ստանաւոր յիշատակարանը տպուել է այդտեղ ու արտատպուել։

Հեթում Բ. թագաւորի հրամանով նորա գործածութեան համար 1295 թ.-ին գրուած աստուածաշունչը նուրբ մագաղաթ է և ընտիր գրչութիւն, կրում է այժմ 157 համարը և պարունակում է ամբողջ Հին ու Նոր Կտակարանը՝ նախագրութիւններով ու ցանկերով, այլ և մի քանի կողմնակի գրուածներ, ստանաւորներ, յիշատակարաններ։ Արդեօք Ոսկան բուն ձեռագիրը հետը տարե՞լ էր, թէ միայն ամբողջ աստուածաշունչի իւրով ձեռամբ գրածն ալ օրինակը հետն ունէր՝ գծուար է առել։ Հաւանական է առաջինը, որովհետև Հեթումի աստուածաշունչը մենք գտնում ենք ծայրէ ի ծայր սրբադրուած ու փոփոխութիւնների ենթարկուած մի օտար գրչով, որ լուսանցքներում համաքարառ է աւելացրել, տողամէջ սրբադրութիւններ արել, տնտտել ևլն։ Այդ գրիչն անշուշտ ուրիշ մէկը չէ, բայց եթէ Ոսկան, շատերի կողմից նկատողութեան է առնուել արդէն և երբեմն չափից աւելի խստութեամբ դատապարտուել Ոսկանի հրատարակութեան գրչի աւար թերութիւնը, որ նա լատիներէն թարգմանութեան հետեւելով՝ աղճատել է շատ տեղ ձեռքում ունեցած հայերէն օրինակը և կամայական փոփոխութիւններ մտցրել նորա մէջ։ Այդ փոփոխութիւններն ահա նա արել է բուն

* Տես. Հայկական մատենագիտութիւն. Վենետիկ, 1883. էջ 502. բուն օրինակը չունինք ձեռքի տակ։

ձեռագրի վերայ՝ պատրաստելով ու յարմարեցնելով այն տպագրութեան համար, և բոլոր նորա անտեղի սրբագրութիւնները մտել են ի հարկէ տպագրի մէջ։ Սակայն բարեազգեաբար նա գործ է ունեցել մի ընտիր օրինակի հետ և բաւական զգուշութեամբ է շարժել. գրուածքի բուն իմաստն ու լեզուն նա քիչ է փոխել, այլ միայն արտաքին տառական սրբագրութիւններ է արել, կամենալով միակերպութիւն մտցնել նոյն խօսքի զանազան ընթերցուածներէ մէջ և ուղղել այն սխալները, որ կարծում էր թէ գրչագիրներէց են։ Այնպէս որ Ոսկանի հրատարակութիւնը իւր բոլոր թերութիւններով մէկտեղ աւելի արժէքաւոր է, քան սովորաբար ենթագրում են։ Աստուածաշունչի գրքերը նա զասուրել է լատիներէնի համեմատ. հայերէն ձեռագրի մէջ եղած ցանկերն ու նախագրութիւնները չի տպել և փոխարէնը լատիներէն աստուածաշունչից թարգմանել է իւր ժամանակի ազաւազ լեզուով մի քանի երկրորդականոն գրքեր, որ այդ ձեռագրում պակաս էին, և մի շարք բացատրական յաւելումներ ու ցանկեր, որ գործնական դիւրութիւններ պէտք է ընծայէին սուրբ գրքով պարապօրէններին։ Այդ բոլոր յաւելումներն ի հարկէ մեր աչքում արժէք չունին և մեզ համար աւելի ցանկալի էր, որ նա իւր օրինակն անփոփոխ արտատպած լինէր. բայց նա աշխատել է իւր ժամանակի պահանջներին բաւականութիւն տալ, և գործ է դրել նաև այնպիսի աշխատութիւններ (գլուխների բաժանումն, տնտեսումն և ուրիշ արտաքին յարմարութիւններ) որոնցով ճանապարհ է հարթել և դիւրացրել է յետնորդների գործը։

Աստուածաշունչի երկրորդ տպագրութիւնը եղել է Կ. Պոլսում, 1705 թ.-ին՝ «ի յօրինակս հնոյ տպեցեալ լուսաւոր հոգի Ոսկան վարդապետի. յար և նման. ոչ աւելի և ոչ նուազ. սակայն մանր գրով։ Ի տպարանս նոյնոյ Ոսկանի վարդապետի լատինացոյ Պետրոսի»*։—Ոսկանից արտատպութիւն է նաև Գ. տպագրութիւնը, որ կատար-

* Տես. Հայկ. Մատենադ լատութիւն, էջ 57. Այդ օրինակը չունինք ձեռքի տակ։

ուել է Մխիթար Աբբահօր աշխատութեամբ, Վենետիկում, 1733 թ.-ին: Ինչպէս վերջում իւր ընդարձակ յիշատակարանի մէջ Աբբահայրը նկարագրում է՝ Ոսկանի օրինակը նա համեմատել է 1645 թ.-ին Փարիզում տպուած Եօքնալեզուեան աստուածաշունչի (հարկաւ ոչ բնագրերի, այլ նոցա իւրաքանչիւրի կողքին դրած լատիներէն թարգմանութեան) հետ և օգուտ է քաղել նորանից ակներև սխալներ ուղղելու՝ պէտք եղած զգուշաւորութեամբ, կամ տարբեր ու աւելի հաւանական իմաստներ լուսանցքում նշանակելու: Յիրաւի նորա տպագրութիւնն աւելի մաքուր է, աւելի նուրբ տառով, «լաւագոյն թղթովք, ազնուագոյն պատկերօք, գեղեցկագոյն ծաղկագոյն, զգուշագոյն սրբագրութեամբ»։ Բայց ընդհանրապէս նա ստիկօրէն հետևում է Ոսկանին՝ մինչև իսկ շատ տեղ պատկերների գաղափարը նորանից է առնում, և նոր մի առանձին բան իւր կողմից չի աւելացնում: Անուրանալի է, որ Մխիթարեան ուխտի նշանաւոր հիմնադիրն աստուածաշունչ հրատարակելու գործում շատ պակաս հանճարեղ և ճարտար է գտնուել, քան իւր առաջնորդ Խ. Եղմիածնի խեղճ միաբանը:

Դորա փոխարէն բոլորովին նոր և ուղիղ շաւղով ընթացել է նոյն ուխտի անդամներից մէկը՝ Յովհաննէս վարդապետ Զօհրապեան, որի աշխատութեամբ 1805 թ.-ին Վենետիկում լոյս է տեսել աստուածաշունչը կրկնակի դիրքով՝ քառահատոր և միահատոր: Նա մի կողմ է թողել Ոսկանի օրինակը և «տիպ գաղափարի» ընտրել իւր միաբանութեան մատենադարանում գտնուած գրչագիրներից մէկը, որ դրուած է 1319 թ.-ին «երանեալ վարդապետին Գէորգեա շարահիւսեալ» օրինակից: Զօհրապեան տարակոյսի մէջ է, թէ ով պէտք է լինի այդ Գէորգ վարդապետը. բայց ինչպէս Հ. Ալիշան նկատել է, ոչ մի տարակոյս լինել չի կարող, որ դա ԺԳ. դարու նշանաւոր՝ մասնաւորապէս գրչութեան արուեստին հմուտ, Գէորգ Սկեռացին է*: Մ. Աթուռի մատենադարանում ունինք

* Տեո. Սիսուան, էջ 102—107. Զարպանալեան, Հայկ. հին գպրութիւն, Վենետիկ, 1897. էջ 718—723:

Գեորգ Ալեուացու գրած մի երկաթագիր մագաղաթէ ճաշոց, բայց այդ առաջին, ԺԲ. դարու, Գ. Ալեուացին պիտ լինի, որովհետև յիշատակարանում կարդում ենք ՈԳ(1154) թուականը և գրութեան ձևն ևս շատ հին է. ունինք ԺԳ. դարի Ալեուացու օրինակից նորա աշակերտների ձեռքով արտագրուած երկու մագաղաթէ բոլորգիր աստուածաշունչներ (որոնց մասին յետոյ) և ուրիշ նոյն դպրոցից ելած ձեռագիրներ: —Բացի յիշեալ օրինակից Ձօհրապեան ձեռքի տակ է ունեցել նաև վեց ուրիշ գրչագիր աստուածաշունչներ և մի թերի օրինակ. իսկ իններորդ օրինակ համարել է Ոսկանի նախատիպը. սոցանից օգուտ է քաղել բուն օրինակը սըրբագրելու «ի վրիպանաց գրչին»՝ Գնելով թէ նորա ընթերցուածները և թէ միւսանցքում: Այսպիսով նա տուել է մի նոր գեղեցիկ աշխատութիւն, որի վերայ աւելացրած նաև այն հանգամանքը, որ նա ըստ ամենայնի հաւատարիմ է մնացել իւր բուն օրինակին, ոչ մի կամայական փոփոխութիւն իւր կողմից չի արել, գրքերի դասաւորութիւնն ևս պահել է հայկականի համեմատ, տաղաբել ձեռագրներում եղած ցանկերն ու նախադրութիւնները, առանձին գրել այն գրքերը, որոնք հայկական կանոնի մէջ չեն մտել, և այն, նախնեաց՝ ոչ թէ Ոսկանի խժաբարբառ թարգմանութեամբ, — նորա հրատարակութեանն ընծայում են մեծ առաւելութիւն նախընթացների նկատմամբ: Սակայն Ձօհրապեան սխալուում է ենթադրելով, թէ իւր բուն օրինակն անհամեմատ ընտիր է և ըստ ամենայնի նախապատիւ բոլոր միւս օրինակներից, և նա զուր տեղը չի հաւատացել, թէ Ոսկանի գրչագիր գաղափարը Հեթումի թագաւորական օրինակն է եղել: Նա առհասարակ բաւական անտեղի արհամարհանքով է խօսում Ոսկանի հրատարակութեան մասին, մինչդեռ, ինչպէս Ոսկանի օրինակի, այնպէս և իւր հրատարակութեան ծանօթութիւնների շատ ու շատ ընթերցուածներ անտարակոյս ուղիղ են իւր ընդունածից: Նա Մխիթարեանց ընդհանուր սովորութեամբ, փոխանակ գրչա-

գիրները անունները տալու ծանօթութեանց մէջ՝ «ոմանք», «բազումք» բառերով է որոշում. բայց կարելի է ենթադրել, թէ ընտիր ընթերցուածներէ մեծ մասը բերում է իրենց մատենադարանի «երրորդ գրչագրից», որ նա աւելից աւելի նման է գտնուում Ոսկանի օրինակին և ի դուր կասկածելի համարում նորա հնութիւնն ու հարազատութիւնը՝ լուսանցքներում «Փռ. ա. փռ. բ. ևլն» նշանակած լինելու պատճառով. մեր մատենադարանի մի շարք հին և ընտիր ձեռագիրներ ևս այդ տեսակ «Փռանկի» գլխաւարգութիւն ունին, և դորանով նոցա արժէքը չի պակասում: Թէպէտ ըստ այսմ Ոսկանի օրինակը, ուրեմն և գուցէ նորան նմանող այս «երրորդ գրչագիրը», պակաս արժէքաւոր չեն քան նորա ընտրածը, այնուամենայնիւ նա լաւ է արել, որ սկզբից մինչև վերջ մի ձեռագրի է հետեւել, երկու կամ մի քանի գրչագիրների բաղադրութեամբ աւելի ուղիղ ընագիր կազմել գծուար թէ յաջողէր նորան, մինչդեռ այսպէս նորա հրատարակութիւնը՝ իւր բուն օրինակի հարազատութեամբ և ծանօթութիւնների առատութեամբ, ահա մօտ մի դար խիստ զնահատելի ծառայութիւն է մատուցանում:

Շատ սխալ էր ուրեմն, որ Ռուսաց Բիբլիական ժողովը, ձեռնարկելով 1817 թ.-ին տպագրելու աստուածաշունչը հինգերորդ անգամ Ս. Պետերբուրգում՝ գաղափար ընտրել է ոչ թէ Զօհրապեանի, այլ կրկին Ոսկանի օրինակը: Կարելի էր կարծել թէ՛ կամենալով արժանագին հրատարակութիւն անել և տարածել հայ ժողովուրդի մէջ, ձեռնարկողները, եկեղեցական տեսակէտից, գերադասել են ու իջմիածնի հեղինակութեամբ լոյս տեսածը կաթողիկ Մխիթարեանների հրատարակութիւնից. բայց բանն այն է, որ նոքա առել են ոչ թէ բուն Ոսկանի տպագիրը, այլ Մխիթար Աբգահոր,— և ընդօրինակել են տառացի նոյնութեամբ, հարկաւ աւելի վատ թղթի վերայ և աւելի վատ տառով, միայն թէ բաւականաչափ տառասխաւներ աւելացնելով և պատկերները, վերջաբանի յիշատակարաններն ու ցանկերը զեղչելով: Ապա և, մինչև այժմ եղած հրատարա-

կուլթիւնների մէջ ամէնից անարժէքն այս է:—Արժ. Գիւտ ա. քահ. Աղանեան տարիներ առաջ մեր տրամադրութեան ներքոյ է դրել այս հրատարակութեան վերաբերեալ մի դրամ գրութիւն, որ ուղղել է Պետերբուրգում ալլազգեաց լեզուներով աստուածաշունչ տպագրելու համար կազմուած կոմիտէի նախագահ քնեազ Ալէքսանդր Գոլիցին — թէպէտ բովանդակութիւնից և վերնադրից որոշ չէ, թէ ինչ Արբազնագոյն պէտի, բայց հետը կցուած Աստրախանի հայ հոգեորականաց ցուցակից և մի ուրիշ գրութիւնից հետեցնելով—Աստրախանի կամ Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին՝ այսինքն այն անձին, «որոյ վերահասութեամբն իսկ տպեցաւ» յետոյ աստուածաշունչը, ինչպէս յիշուած է կազմի երեսում: Թարգմանուած են այդտեղ իշխան Գալիցինի երկու թղթերը, որոնց առաջինի մէջ՝ գրուած 1813 թ. յունվար 28-ին, նա տեղեկութիւն է տալիս յիշեալ կոմիտէի մասին և առաջարկում Սրբազանին՝ «յանձն առնուլ զկոչումն անդամոյ այսր հասարակութեան», և իւր իշխանութեան տակ գտնուող հոգեորականներին ևս յորդորել անդամակցելու և դրամական նուէրներով օժանդակելու գործին: Երկրորդ թղթով՝ գրուած նոյն թուի հոկտեմբեր 18-ին, նա յայտնում է, որ կոմիտէն «ունելով զխոկումն սակա մեծի պակասութեան Աստուածաշունչ գրոց ի Հայ լեզու և ցանկալով որքան կարելի է փութով բաւականացուցանել զփափագողս այնոքիմբք մատենիւք, եդ մտանել այժմ առ ի լոյս ածել իբրև զ5000 գիրս նոր կտակարանաց ի սոյն լեզու», և որովհետև միջոցները սուղ են, նա խնդրում է Սրբազանի օժանդակութիւնը՝ «յօժարեցուցմամբ որպէս զհոգեորական, նմանապէս և զմարմնաւորական անձինս Հայոց դաւանութեան առ բարեկամ տուրս առանձինն յատկապէս վասն ի լոյս ածելոյ ի հայ լեզու Աստուածաշունչ մատենից»: Ահա այս թղթին է կցուած վերոյիշեալ հոգեորականաց ցուցակը իրենց նուէրներով մէկտեղ — Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս Հայոցն Ռուսաստանեայց՝ 400, 100. Մովսէս վարդ. ս. Երուսաղէմայ միաբան՝ 100. Գրիգոր

վարդ.՝ 100.—Ընդամենը 1700, 100 (?)։ Պէտք է ենթադրել ուրեմն, որ Հայերի կողմից, մասնաւորապէս Աստուրականցիներից, բաւականաչափ դրամական օգնութիւն է հասել Բիբլիական ժողովին նորա ձեռնարկութեան համար։

Վեցերորդ հրատարակութիւնը եղել է կրկին Մխիթարեանց ձեռքով՝ Վենետիկում, 1860 թ.ին։ Մի ինքնուրոյն և նոր տեսակի հրատարակութիւն է այս, որի ձեռնարկողն ու աշխատասիրողը՝ բաղմահմուտ Հ. Արսէն Բագրատունին, ոչինչ չի ասում յառաջաբանով կամ վերջաբանով իւր ձեռնարկութեան արտաքին ու ներքին հանդամանքների մասին, այլ միայն վերնագրի հետ յիշում է, որ լոյս է տեսնում «ըստ միաբան վաղեմի դրչադրաց մերոց և յոյն բնագրաց»։ Այս յիշատակութիւնից արդէն երևում է, որ նա եղած տպագիրներից ոչ մէկին կուրօրէն չի հետևել։ Որչափ կարելի է եզրակացնել մի հարևանցի համեմատութիւնից Զօհրապեանի և Աբբահօր օրինակների հետ՝ նա իբրև հիմք է ընդունել ա.-ը և արևագրել սորան կից տարբերութիւնների և բ.-ի այն ընթերցութեանը, որ իրեն աւելի ուղիղ էին երևում. իսկ յունարէն Յօթանանից թարգմանութիւնից օգտուել է իմաստը ճշտելու, նախապառիւ ընթերցութեանը որոշելու և ուղիղ կէտագրութեան համար։ Մենք անիրաւացի ենք դռնում այն տարածուած կարծիքը, թէ Հ. Արսէն Հայերէնը շատ տեղ փոխել յարմարեցրել է յունարէնին։ Մեզ յայտնի չէ, թէ նա ինչ չափով դրչագիրներից է օգտուել, ունեցել է արդեօք իրենց մատենադարանի բոլոր կամ մի քանի դրչագիրներն ի նկատի, տող առ տող հետևել է մէկին ու միւսին, բայց չգտանք գոնէ մի ընթերցութեան անդամ, որ Զօհրապեանի կամ Աբբահօր օրինակի մէջ չգտնուէր, և նա յունարէնին հետևելով փոխած կամ աւելացրած լինէր։ Դուրս փոխարէն նկատում ենք այնպիսի նշաններ, որոնք ցոյց են տալիս, թէ նա մինչև իսկ զանազան ընթերցութեան մէջ ընտրութիւն անելիս նախապատուութիւնը միշտ յունարէնին յարմարողին չի տուել։ Օր. Ծնն. ԺԳ. 10.

«Մինչև ի դալ ի Զոորա» — ըստ Զօհրապեանի մի քանի օրինակների մէջ «ի Սեգովր» է, որի համեմատ և սրբադրել է Կ. Պոլսի վերջին հրատարակութիւնը. բայց մինչդեռ յուսարէնին հետևողն անպատճառ «Սեգովր» պէտք է գրէր, Հ. Արսէն պահել է նախնական «Զոորա» ընթերցուածը, որը համաձայն է երբայական բնագրին (Զոար) և միայն այստեղ է մնացել, իսկ միւս տեղերում (օր. Ծնն. ԺԴ. 2 ԺԹ. 22) բոլոր օրինակների մէջ սրբադրուել յարմարեցրուել է յունարէնին։ Այսպիսով Հ. Արսէն առաջինն է եղել, որ բուն գիտական եղանակով ձեռքի տակ եղած օրինակներից մի ընդհանուր բնագիր է կազմել, և իւր ընդարձակ ըմբռնման ու հայերէնի մեծ հմտութեան շնորհիւ յաջողել է առհասարակ ուղիղը գտնել։ Յաւալի է միայն, որ նա, ինչպէս յիշեցինք, իւր կատարած աշխատանքի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չի հաղորդել՝ ոչ մի միջոց չի տուել բանասէրի ձեռքը բարեփոխութիւնների արժէքն ստուգելու համար։ Այլ և, անձանօթ լինելով երբայական բնագրին՝ նա չի ունեցել իւր ձեռքում ամենակարևոր միջոցը, որով պէտք է կարգացածի սկզբնական բուն իմաստը հասկանար և ըստ այնմ թէ բառերի և թէ կէտադրութեան ընտրութիւն անէր։ Այնուամենայնիւ նորա հրատարակութիւնը սովորական գործածութեան համար մեծ առաւելութիւններ ունի բոլոր նախընթացներից՝ նաև Զօհրապեանից, որի հետևողութեամբ նա նոյնպէս տպագրել է նախագրութիւններն ու ցանկերը և գրքերի դասաւորութիւնը գրչագիրների համեմատ պահել։

Եօթներորդ. և վերջին հրատարակութիւնը* եղել է 1895 թ.-ին Կոստանդնուպոլսում՝ «Ս. Գրոց ընկերութեան միջոցներով և հայազգի ձեռնհաս անձերից կազմած մի յանձնաժողովի աշխատութեամբ»։ Սորա չափազանց համառօտ յառաջաբանի տուած տեղեկութիւններից մի քանիսն ընթերցողը կգտնէ պ. Ս. Մ.-ի յօդուածի մէջ,

* Մի կողմ թողած ի հարկէ աշխարհաբար թարգմանութեան և նոր կտակարանի տպագրութիւնները։

որ ամիսներ առաջ «Արարատ»-ի խմբագրութեան էր յանձնուած, և այժմ՝ յարմար առիթ ենք գտնում իւրոյս ընծայելու, թէպէտ ամենեւին համաձայն չենք նորա կարծիքներին և նորա առաջարկութեան իրաւործումը միանգամայն անհնարին ենք համարում։— Յիրաւի, այս հրատարակութեան մի նոր արժանիքն է, որ նորա ձեռնարկողները՝ համակերպելով յիշեալ ընկերութեան պահանջին, ստորև լուսանցըում գրել են երբայականի տարբերութիւնները, օրոնք շատ յաճախ նպաստում են աւելի լաւ ըմբռնելու բնագիրը. բայց խիստ սխալ է կարծել, թէ այդ բոլոր տարբերութիւններն առանց բացառութեան ուղիղն են և միշտ նախապատուութիւնը նոցա պէտք է տալ։ Նախ՝ քիչ չեն այնպիսի տեղեր, ուր հայերէնին ըստ էականի հիմք կազմող եօթանասնից թարգմանութիւնն անկասկած աւելի ուղիղ ընթերցուածք է տալիս, քան այժմեան եւրոպական օրինակը. երկրորդ՝ յանձնաժողովի այն անդամը (կամ անդամները), որ համեմատել է մեր աստուածաշունչը երբայերէնի հետ՝ կատարել է այդ գործը, կարելի է ասել, ռամիկ կերպով, — ծանօթ չի եղել ժամանակակից գիտութեան արգիւնքներին, քննադատական եղանակով կատարուած նոր թարգմանութիւններին ու մեկնութիւններին, այլ հետեւել է ընկերութեան հրատարակութիւններէ մէջ ընդունուածին՝ բառ առ բառ թարգմանել շատ անգամ, առանց պարզ իմաստ տալու, և նշանակել տարբերութիւններ, որ բոլորովին աւելորդ են (օր. էջ 1. հաստատութիւն — տարածութիւն), որ անվստահելի կամ նոյն իսկ պակաս հաւանական թարգմանութիւն են, քան հայերէնի տուածը։ Ուստի ոչ միայն չի կարելի այդ տարբերութիւնները երբ և իցէ բուն օրինակի մէջ մտցնել, որ մեզ համար իւր դարաւոր հնութեամբը նուիրական է և անձեռնմխելի և ս. Գրքի գիտութեան համար իւր ինքնուրոյն արժէքն ունեցող մի գործ, այլ նաև իբրև օժանդակիչ, պարզաբանող միջոց՝ շատ պակասաւոր են նոքա։— Գալով բուն օրինակին՝ հրատարակիչներն այս տեղեկութիւնն են հաղորդում. «Վասն հայերէն օրինակին, զորոյ զհետ դնացաք»

ասեմք եթէ լաւագոյն համարեցաք չերթալ զհետ միոյ միայնոյ օրինակի, այլ որ ինչ մերձաւորագոյնն էր բնադրին զայն ընտրեցաք ի հայերէն օրինակս անդ, որ ցարդ ի լոյս ընծայեալ ենք։ Մի հարեանցի համեմատութիւնից իսկ տեսնում ենք, որ նոցա իսկական օրինակը պէտք է եղած լինի Հ. Արսէնի հրատարակութիւնը. բայց երբայց ցերէն բնագրից օգտուելով նոքա յիրաւի կէտադրութիւնը, իմաստը շատ տեղ ճշտել են՝ թէպէտ, ինչպէս վերև ակնարկուեցաւ, ոչ միշտ յաջող ընթերցուած ընտրել։ Այնուամենայնիւ մեծ խնամքով կատարուած աշխատութիւն է այս և սովորական գործածութեան համար ըստ ամենայնի վստահելի ու յարմար։ Գլխաւոր անյարմարութիւնն այն է միայն, որ ընկերութեան պահանջի համեմատ չեն տպագրուած Երկրորդականոն գրքերը. իսկ նախագրութեանց տպագրուած չլինելը նորա արժէքը ոչնչով չի նուազեցնում։

Արդ, երբ Մ. Աթուր ձեռնարկում է Աստուածաշունչ չի մի նոր հրատարակութեան, չէր կարող հարկաւ բաւականանալ եղածներից մէկնումէկը արտատպելով, կամ իւր մատենադարանի բազմութիւն ձեռագիրները թողած՝ տպագիրներ համեմատելով ու կրկին հների նման մի նոր օրինակ պատրաստելով։ Բայց և բոլոր ձեռագիրները համեմատելն ու բառի բուն նշանակութեամբ մի գիտնական հրատարակութիւն ընծայելն այնպիսի հակայական գործ է, որ ներկայ պայմաններում, վախճանական նպատակին հասնելու յուսով՝ սկսել չէր կարելի։ Մեզ մնում էր միջին ճանապարհ ընտրել։ Մենք շատ շուտով նկատեցինք, որ թէպէտ մեր մատենադարանում արդէն լոյս տեսած օրինակներից աւելի ընտիր ձեռագիրներ կան, բայց ոչ այնպիսի մէկ ամենաբնօրինակ, որ պարզապէս արտատպելով տուած լինէինք բոլոր նախկին հրատարակութիւններից գերազանց մի հրատարակութիւն։ Կարելի էր ի հարկէ վերջին երկու հրատարակութիւններից մէկն ու մէկն առնել և այդպիսի մի ընտիր ձեռագրի հետ համեմատելով՝ նորա ուղիղ ընթերցուածները մէջը մտցնել, բարեփոխել. սակայն այդ ևս խեղճ բան կլինէր ու աւելի մտքեր հան-

գըստացնելու միջոց,—մի գուցէ մեղադրեն, թէ կաթողիկէների կամ բողոքականների պատրաստած աստուածաշունչը հայ հաւատացեալների ձեռք ենք տալիս։ Պէտք էր ուրեմն ընտրել գոնէ մի քանի օրինակներ, որոնք փոխադարձաբար լրացնէին միմեանց։ Բաղմակողմանի համեմատութիւններից յետոյ ընտրեցինք սկզբում 19 ձեռագիրներ և նոցանով համեմատեցինք ամբողջ Ծննդոց գիրքը։ Բայց երբ վերջնական խմբագրութեանն անցանք, երևաց որ գոցանից մի քանիսը շատ նման են ուրիշներին և գրեթէ ոչ մի փոքր ի շատէ կարևոր նորութիւն չեն տալիս, որ հնագոյն օրինակների մէջ չլինի, ուստի և կարող են առանց այլեայլութեան մի կողմ դրուել։ Այսպէս հետզհետէ աւելորդները մէջ տեղից հանելով՝ ունեցանք վերջը մեր ձեռքում 10 ձեռագիր, որոնցից երկուսը թերի են (մէկը միայն հնգամատեան, միւսը նաև պատմական գրքերից մի քանիսը պարունակող), իսկ համեմատութիւնը Թագաւորութեանց գրքերին հասցնելուց յետոյ դուքս ևս դուքս ելան, ու մնաց միայն 8 ձեռագիր։ Ձենք կարող հարկաւ պնդել, թէ այդ 8 ձեռագիրները համեմատելով բոլոր մնացածների պարունակած տարբերութիւններն ամփոփած ենք լինում։ Բայց անում ենք հնարաւորը և լստահ ենք, որ դուրսը քիչ բան կմնայ։ Մանաւանդ մենք չենք բաւականանում այդ ձեռագիրներով և, ուր միջոց ունինք կողմնակի աղբիւրներից օգտուելու՝ օգտուում ենք։ Այդպէս՝ չունենալով ոչ մի երկաթագիր, նախ քան ԺԳ. դարու միջոցները գրուած աստուածաշունչ, մենք ունինք մի ընտիր երկաթագիր անթուական ճաշոց, որ ԺԱ.—ԺԲ. դարերի դործ պէտք է լինի և բաւականաչափ մեծ ու փոքր հատուածներ է պարունակում Հին կտակարանից (Ծննդոց և Ելից գրքերի սկզբի մի քանի դրոշմները ևւն)։ Այդ ճաշոցը (որ մենք ձ. ենք անուանում) շատ ընթերցուածներ ճշտելու և մեր դործածած մի քանի ձեռագիրներ գնահատելու մեծապէս նպաստեց։ Համեմատեցինք նաև ուրիշ ԺԳ.—ԺԴ. դարերի ճաշոցներ (որ մենք ընդհանուր ա-

նունով Ճ1. ենք նշանակում)։ սակայն դժբա շատ աւելի պակաս արժէք ունին։ Բոլորովին աչքից չենք թողնում հարկաւ նաեւ միւս մի կողմ դրած ձեռագիրները, այլ հարկաւոր դէպքում նոցա օգնութեան ենք դիմում՝ մի աչքի ընկնող ընթերցուած պարզելու համար, և աշխատում ենք նոր ի նորոյ ստուգել, թէ մէկը կամ միւսը չունի՞ արդեօք այնպիսի արժանիքներ, որ սկզբում մեր ուշադրութիւնից փախած լինէր։ Այլ և ս. Գրքի այնպիսի մասեր կան, որոնք գտնուում են թերի և կողմնակի ձեռագիրներում, այդպէս, Յսայի մարգարէութեան համար ունինք մի երկաթադիր օրինակ, նորա և միւս մարգարէութիւնների, Առակաց գրքի, Սաղմոսների ևն, համար բազմաթիւ ուրիշ օրինակներ, որոնցից անշուշտ օգուտ կը ազենք ժամանակին։ Իսկ երբ աւետարաններին համեմատեմք՝ մեր ընտրած ձեռագիրներն այլեւ երկրորդական տեղ կը ընեն, և հարկ կ'լինի համեմատել աւելի երկաթադիր, Թ—ԹԲ դարերում գրի առնուած օրինակներ, որոնցից բաւական թուով գտնուում են ոչ միայն Մ. Ա. թուի մատենադարանում, այլ և մեր երկրի զանազան կողմերում, երբեմն ամենախուլ անկիւններում (ինչպէս օր. Մեծչէն, Թալիշ, Բանանց ևն) ցրուած։ Նոր կտակարանի վերաբերմամբ խնդիրն առհասարակ աւելի պարզ է և սկզբնական օրինակը վերականգնելն աւելի դիւրին, որովհետեւ այստեղ թարգմանութիւնն եղել է ուղղակի յունարէնից, որի հետ համեմատելով կարելի է մեծ մասամբ հաստատ որոշել, թէ զանազան ընթերցուածներից ո՞րն է ուղիղը, մինչդեռ Հին կտակարանի մէջ ամէն քայլափոխում հարց պէտք է տալ՝ արդեօք բուն թարգմանիչներն են այդպէս գրել կամ սրբագրել, թէ յետոյ եկողներ սկզբնական ընթերցուածը, որ ուրիշ թարգմանութիւն է եղել, համաձայնեցրել են եօթանասնից թարգմանութեան։

Մեր ընտրած ձեռագիրների մէջ առաջին տեղը տուել ենք Յովհաննէս Արքայեղբօր օրինակին, որ պարունակում է ամբողջ աստուածաշունչը և դրած պէտք է լինի 1270 թաւին, որովհետեւ Բ. օրինաց գրքից յետոյ մի փոքրիկ

յիշատակարանի մէջ ասուած է, թէ այդ ժամանակ վախճանուեց Հեթում թագաւորը և յաջորդեց Լևոն: Այս ձեռագիրը թուղթ է և թէպէտ հնութեամբ երկրորդ տեղն է բռնում, բայց որովհետև լիակատար է, ընտիր գրչու թիւն և ներկայացնում է մեր ձեռքը հասած աստուածաշունչի ձեռագիրների ամենատարածուած խմբագրութեան առաջին օրինակը, մենք լաւ համարեցինք այս ընդունել իբրև հիմնական: Յովհաննէս Արքայեղբայրն իւր ժամանակի ամենաուսումնասէր անձերից մէկն է եղել, առանձնապէս հոգ է տարել ընտիր ձեռագիրներ բաղմացնելու* և պէտք է ենթադրել, թէ նորա շուրջն արծարծուած գործունէութիւնը մի առանձին տիպ է ստեղծել աստուածաշունչի ընդօրինակութիւնների համար: Յանկերն այս օրինակի մէջ յետոյ են մտցրած, ոմն Թորոս Ռաբրինեանց երէցի ձեռքով և Կոստանդին իշխանաց իշխանի հրամանաւ. և որովհետև առաջին անգամ այստեղ ենք հանդիպում դոցա և ուրիշ յաւելուածների հետ յետոյ եկող ազգակից օրինակների մէջ արտագրուած տեսնում, կարելի էր դուրս կազմող համարել նոյն Թորոսին, որ իրեն միայն իբրև «գծող» է յիշում, բայց նա բաւական համբաւ գրիչ է երևում և նորա գրութեան ժամանակն էլ որոշել գոյուար է:

Բ. ձեռագիրը (հ. 156)՝ մագաղաթ, գրուած 1292 թ.-ին Ստեփաննոս Գոյներեբիցանց Գէորգ Սկեռացու աշակերտի ձեռքով, հնագոյնն է և կարևորագոյնն այն օրինակներից, որոնց համար յիշուում է թէ արտագրուած են նոյն Սկեռացու օրինակից: Հնութեամբ երկրորդը դոցանից գտնուում է կրկին Մ. Աթուռի մատենադարանում**, իսկ երրորդը, ինչպէս յիշեցինք, մայր օրինակ է

* Տես. Սիսուան, էջ 144—147. Զարբանուկեան Հին դպրութիւն. էջ 711 չ. համ. Սիսուան, էջ 104—107. Զարբ. 719—723:

** Հ. 159, գրուած 1303 թ.-ին, Սկեռացու Մարտիրոս աշակերտի ձեռքով, Գոյներ վանքում (հոր կառուցման մասը 1304 թ.-ին խաչաքարոյ անապատում). մեր գործ գրած ձեռագիրների շարքում Ժ.Ա.-ը:

եղել Զօհրապեանի հրատարակութեան համար: Թէպէտ Սկեռացին մօտ յարաբերութեան մէջ էր Յովհաննէս Արքայեղբօր հետ, բայց նորա օրինակը՝ ունենալով հանդերձ ընդհանուր գծեր Ա.ի հետ, տարբեր խմբագրութիւն է ներկայացնում, աւելի զտուած և սրբագրուած, որով և շատ դէպքերում աւելի կորցրած նախնական տիպը:

Գ. ձեռագիրը Հեթումի թագաւորի օրինակն է (հ. 157), որի մասին բաւական խօսք եղաւ վերև, ընտիր մագաղաթ և ընտիր գրչութիւն, գրուած 1295 թ.ին Ստեփաննոս գրչի ձեռքով. կարելի է տեսլ առաջին երկուսի միջին տեղն է բռնում սա՝ մի քանի մասերում աւելի նման առաջին և միւսներում երկրորդին:—Այս երեք ձեռագիրները միասին առած կարող էին մեզ նպաստել ուրեմն միայն Ոսկանի և Զօհրապեանի հրատարակութեանց միջոցով մեզանում ընդունուած և որոշ ձևակերպութիւն ստացած օրինակն աւելի ևս ճշտելու և զտելու. նոր աչքի ընկնող ընթերցողածներ նոքա շատ չեն աւելացնում:

Դորա փոխարէն առանձին արժէք ունի համեմատութեան համար Գ. ձեռագիրը, որ հնագոյնն է, թէպէտ հասարակ թուղթ, 1253—55 թ.ներին Միքայէլ գրչի ձեռքով գրուած: Դժբաղդաբար այս ձեռագիրն ամբողջ է. Ծննդոց սկզբից մինչև ժե 9. կարկատան է, օտար ձեռքով ուշ ժամանակ աւելացրած. իսկ Գ. թագաւորութիւնից յետոյ դալիս են Յոս, Դանիէլ, Նսայի, երկուսսան մարդարէներ՝ Զաքարիայի մարդարէութեան մէջ ընդհատուած. միջանկեալ՝ կիսատ մնացած Դանիէլի գլխից յետոյ, կան նաև Նսթեր, Յուդիթ, Տովբիթ, մի քանի ուրիշ գրքերի. և Մակաբայեցւոց համառօտութիւն, որի վերջում ասած է, թէ համառօտողն է Յակոբ Արիմեցին պծե (1406) թ.ին: Բուն ձեռագրի գրիչը թէպէտ գանգատուում է, որ վատ ժամանակներում ապրելով, տեղից տեղ է թափառել (Կիլիկիոյ վանքերում) շատ զրկանքներ տարել և նոյն իսկ գրչի, ամենատարրական յարմարութիւնների պակաս զգացել, բայց ինչպէս երևում է նախնական ընտիր օրինակ է ունեցել ձեռքի տակ, որ բոլոր ձեռագիրներին

մէջ ամէնից կարեւոր ընթերցուածներն է տալիս և ամէնից աւելի նպաստում ուղիղը վերականգնելու:

Այս օրինակին բաւական նման է և առհասարակ իւր ընծայած առատ ու բազմապիսի տարբերութիւններով հետաքրքրական հ. 184 ձեռագիրը, որ մենք Զ. տեղն ենք դրել: Ամբողջ աստուածաշունչ է դա կրկին, թուղթ, մի քանի տարբեր գրիչների ձեռքով մասամբ Վարդապայ վանքում, մասամբ Աղթամարում գրուած, 1421—22 թ.~ին: Այդ հանգամանքը, որ նա միւսների պէս Նիւիկիայում չէ գրուած, այլ բուն Հայաստանում՝ բացառութեամբ է, թէ ինչո՞ւ նա սրբագրողների ազդեցութեան չի ենթարկուել և մի առանձին տիպ է սլահսլանել, որ սակայն դանազան մասերում զանազան արժէք և բնաւորութիւն ունի:

Տարբեր և ինքնուրոյն մի տիպ ներկայացնում է Մխիթար Այրիվանեցու ճառքնոցը, որ սլարունակում է ամբողջ աստուածաշունչը՝ նոր կտակարանը առաջ, Հինը յետոյ դրած: Հ. Ծ44 այս ձեռագիրը, որ մենք Ե. ենք նշանակել, խոշոր թուղթ է, սխալաշատ գրութիւն, բայց կրկին սրբագրուած ու զտուած մի օրինակ է ընծայում և արժէքաւոր ընթերցուածներ շատ ունի: Գրիչը՝ յայտնի պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցին, յաճախ իւր անունը յիշել խնդրելով՝ ոչ մի տեղ թուական չի դնում: Բայց որովհետեւ այս ձեռագրում նորա գրի առած պատարագի արարողութեան «Գոհութիւն և փառ.» քարոզի մէջ, ինչպէս «Արարատ»ի անցեալ համարում նկատել է Տ. Սահակ վարդապետ, յիշուած են կաթողիկոս Տ. Յակոբ և թաղաւորներ՝ Լևոն և Դեմետրէ, գրութեան ժամանակ պէտք է համարենք անհրաժեշտաբար 1273—1285 թ.: Ուրեմն այս ձեռագիրը հնութեամբ երրորդ տեղն է բռնում մեր ունեցածների մէջ: Իւր բազմատեսակ բովանդակութեամբ նա զանազան կողմից սլաւոմական մեծ արժէք ունի և նորա մասին շատ անգամ յիշատակութիւն եղել է «Արարատ»-ի մէջ. այստեղ մեզ համար ամէնից կարեւոր կէտն այն է, որ իւր իսկ Մխիթար վարդապետի վկայութեան համաձայն, նա արտագրուել է այն usոյգ գրոց

օրինակից, որ կաղմել էր Յովհաննէս Սարկաւազ իմաստասէր վարդապետը ԺԲ. դարի սկզբներում*։ Ըստ այսմ, Այրիվանեցու աստուածաշունչի օրինակը ներկայացնում է մի չորրորդ խմբագրութիւն՝ հաշուելով ա. հ. 154 աստուածաշունչի ընծայած նախնական տիպը, բ. Յովհաննէս Արքայեղբոր և գ. Գէորգ Սկեռացու օրինակը,—որ միշտ բառանայատկութիւններով և ընտիր ընթերցուածներով յետ չի մնում միւսներէից։

Մնացած ձեռագիրներն աւելի կամ պակաս չափով մօտենում են այս օրինակներէից մէկին ու միւսին և, որչափ մինչև այժմ նկատել կարողացել ենք՝ մի ինքնուրոյն տիպ չեն ընծայում։ Մենք ընտրել ենք այնպիսիները, որ աւելի առատ են տարբերութիւններով։ Այդպէս՝ Է. նշանակել ենք հ. 187 ձեռագիրը, որ միայն հնգամատեանն է պարունակում, թուղթ, Աբրահամ արեղայի համար Մխիթար գրչի ձեռքով 1447 թ.-ին գրուած։ Գրութեան տեղը յայտնի չէ։—Ը. հ. 181 ձեռագիրն է, լիակատար, թուղթ, խառն կիրակոս բաբունու և նորա եղբոր որդի Յովհաննէսի ձեռքով գրուած 1319 թ.-ին։ Շարունակութեան մէջ (Թաղաւորութեանց գրքերից) նկատելով, որ այս ձեռագիրը առանձնապէս կարևոր տարբերութիւններ չի ընծայում՝ հանեցինք համեմատութիւնից,—Թ. հ. 180 ձեռագիրն է, թուղթ, լիակատար, որ գրուած է 1367—1373 թ.-ին, Հոնաց աշխարհի Սուրբաթ քաղաքում, Գրիգոր քահանայի ձեռքով, աչքի է ընկնում նորանով, որ ամէնից աւելի է սրբագրուած և յարմարեցրած Եօթանասից թարգմանութեան։ Ժ. հ. 163 ձեռագիրն է, որ պարունակում է միայն հնգամատեանը, Յեսու, Դատաւորք, Հռութ, Եսթեր, Յուդիթ և Տովբիթ՝ գրուած է Պօղոս գրչի ձեռքով, ինչ որ Յովհաննէս՝ Քրիստոսի կենդանի նահապետ երանաւորն բարունապետի համար, ինչպէս երևում է, Վրաց սահմաններում, որովհետև վերջում տասն է՝ «ի.

* Տես. Կերակոս Գանձակեցի. Մոսկուա, 1858. էջ 63. Յուշեկը, հատոր Բ. էջ 288։

Թվաբերութեանս Հայոց ՁԺԳ (1465) յօդ. ԺԵ. յայտմամի կալեալ եղև թագաւորն Վրաց Գորգի յանաւրէն իշխանէն Ղաւրղաւրէն»։ Ըսյց դժուար է հաստատ կերպով ասել՝ ձեռագրի թուականն է այդ, թէ յետոյ աւելացրած։

Բաւականանում ենք առ այժմ՝ այսքանով, և յոյս ունինք, որ միւս ձեռագիրների մասին ծանօթութիւն և առհասարակ բոլորի մանրամասն նկարագիրն ու ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը կարուի ամբողջ աստուածաշունչն իւրոյ ընծայելուց յետոյ. դորա հետ, կարծում ենք, կարելի և կարևոր կլինի մի հատորի մէջ ամփոփել բոլոր նոցա պարունակած նախագրութիւնները, տարականոն և այլ կողմնակի դրուածները, յիշատակարանները։

Նախագրութիւնները ներկայ հրատարակութեան բուն օրինակի մէջ դնել աւելորդ համարուեց, օրոհետև նորա ճիշտ պատմական, ժամանակակից քննութեան առաջ արդարացող՝ տեղեկութիւններ չեն պարունակում և բանասիրական նշանակութիւն ունին միայն։ Այդպէս և, բուն օրինակը չծանրաբեռնելու համար՝ թոյլ չտրուեցաւ տարբերութիւնները ստորև լուսանցքում դնել, այլ պէտք է առանձին տպուին և վերջում ամբողջին կցուին։ Լուսանցքում յառաջ են բերուում բնագրից թարգմանաբար միայն այնպիսի հատուածներ, որոնց բուն իմաստը յեղաշրջուած է Եօթանասնից թարգմանութեան կամ մեր օրինակի մէջ և հասկանալի միտք չի տալիս։ Բուն օրինակը կաղմելու համար մենք վերցրել ենք Կ. Պոլսի վերջին տպագրութիւնը և աչքի առաջ ունենալով՝ մի կողմից ձեռագիրների տարբերութիւններն ամփոփող տետրակը և միւս կողմից երբայեցեւէնի բնագիրն ու յունարէն Եօթանասնից թարգմանութիւնը*, որապարում ենք՝ տպագրի մէջ դնելով այն ընթերցուածը, որ ամենաուղիղն է երևում ձեռագիրների մէջ՝ նոցա համեմատական արժէքին և բնագրի իմաստին նայած. իսկ իբրև տարբերութիւն նշանա-

* The old Testament in Greek, by H. B. Swete. Cambridge, 1887—ընտիր հրատարակութիւնը։

կում ենք միայն այնպիսիները, որոնք սլարդ սխալ կամ թիւրիմացութիւն չեն և արժէք կարող են ունենալ կամ իմաստի, կամ հայերէն լեզուի տեսակէտից։ Այն բառերը, որոնք տարբերութիւն ունին, ցոյց են տրուած աստղանշիչներով, և որոնք փոխուած են՝ տարբերութիւնների մէջ՝ ՏԱՎ. կրճատումով են նշանակուում։ Եթէ նոյն տարբերութիւնը բազմաթիւ ձեռագիրների մէջ կայ, մենք նշանակում ենք միայն առաջին չորսը, եթէ տպագրի մէջ փոխած ուղիղ ընթերցումով միայն մի կամ մի քանի ձեռագիրների մէջ կայ, փակագծի մէջ տպ. ի կողքին դնում ենք այդ ձեռագիրները, եթէ շատերի կամ բոլորի մէջ՝ միայն տպ. ի ընթերցումով։ Իմաստը ճշտելու համար մենք նախապատուութիւն տալիս ենք այն ընթերցումներին, որոնք բնագրին աւելի մօտ են՝ չանելով ի հարկէ ոչ մի սրբագրութիւն, նոյն իսկ ակներև սխալների համար, եթէ դո՛ւնէ մի ձեռագրի վկայութիւնը չունենանք։ Նախկին հրատարակութիւնների մի կարևոր թերութիւնը հէնց այն է, որ բնագրին ի նկատի չունենալով և միայն յունարէնի հետ համեմատելով՝ շատ անգամ ընտրել են այնպիսի ընթերցումներ, որ յունարէնին աւելի մօտ են, բայց նախանկանը չեն, այլ ձեռագիրների մէջ սրբագրուած յունարէն իմացողների ձեռքով։ Այս դէպքում առանձին արժէք կունենար նաև ասորերէնի համեմատութիւնը, որի վերայ պէտք է կատարուած լինի մեր ս. Գրքի առաջին թարգմանութիւնը, բայց որովհետև մենք ասորերէնի բաւական հմտութիւն չունինք և այժմեան ասորերէն աստուածաշունչի տպագիրները շատ հին և մաքուր ձեռագիրներից չեն, այլ կրկին շատ տեղ Եօթանասնից թարգմանութեան համաձայն սրբագրուած օրինակներից՝ բաւականանում ենք առ այժմ երբայեցերէնին չարունակաբար հետևելով և ասորերէնի օգնութեան միայն կարևոր դէպքերում դիմելով, յոյս ունինք տպագայում աւելի մեծ չափով օգտուելու նորանից, Բնագրի ուղիղ թարգմանութեան համար՝ թէ բուն օրինակը ճշտելիս և թէ ստորև ծանօթութիւններ դրելիս, առաջնորդուում ենք

դիտաւորապէս Պրոֆ. Կառլի գերմաներէն թարգմանութեամբ, որ նորագոյնն է և ամենայաջողը, մի խումբ առաջնակարգ գիտնականների օգնութեամբ գլուխ հանած*։ Ասելի դորան, և մասամբ յունարէնին, հետևում ենք նաև կէտագրութիւնն ուղղելու համար, որին առանձին կարևորութիւն ենք տալիս։

Այսպէս, նպատակ դնելով վերականգնել մեր նախնեաց թարգմանութիւնն ըստ չափու հնարաւորութեան և տալ մեր եկեղեցում գործածուող ս. Գրքի ամէնից ճիշտ, մաքուր և մատչելի օրինակ՝ անում ենք մեր ձեռքից եկածը, և շատ շնորհակալ կլինենք ամէն բարեմիտ խորհուրդի համար, որ կտան մեզ ձեռնհաս անձինք՝ այս տողերը կարդալուց կամ իբրև նմուշ տպուած աստուածաշունչի առաջին թերթն աչքի անցնելուց յետոյ։

Կ. Վ.

ՀԵԳԵՆՈՒԹԻՒՆԸ ՅԻՍՈՒՍԻ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԽՕՍԻՒ ՄԷջ.**

Յիսուսին սովոր ենք պատկերացնել հանդիսաւոր և վեհ լըջութեան արապայտութիւնն երեսին, մի քիչ խառը խորին տխրութեան հետ. նկարիչներն այդպէս էլ նկատում են նրան, և նորա անձի հիմնական խառնուածքին լիովին համապատասխան է այդ։ Սակայն կարելի է Յիսուսի մէջ

* Die Heilige Schrift des Alten Testaments, in Verb. mit..., übersetzt und herausgegeben, von E. Kautzsch. Freiburg in B. 1890.

** Այս յօդուածը քաղում ենք Բերլինի համալսարանի փելիսոփայութեան հռչակաւոր ուսուցչապետ Ֆրիդրիխ Պաուլսենի մի փոքրիկ դրուածքից. Das Ironische in Jesu Stellung und Rede.

նաև մի զիծ գտնելի որ շատ ուշադրութեան չէ առնուած և քիչ էլ աչքի է ընկնում, այն է՝ մի հեգնական ժպիտ. աւետարանի մի քանի կտորները միայն այն ժամանակ ուղիղ հասկանալ կարելի է, երբ այդ կտորներն իրրեւ հեգնական ժպիտն երեսին առած ենք պատկերացնում Յիսուսին:

Նախ մի քանի խօսք առ հասարակ հեղնութեան էութեան մասին:

Հեգնութիւնը մտածողութեան և խօսքի այն դրութիւնն է, որ աւաջ է գալիս, երբ մի իրապէս բարձր մարդ ինքն իրեն բարձր երեւակայող և ինքնահաւան շրջապատողների նկատմամբ իւր անձն իրրեւ աւելի ստոր է ցոյց տալիս, կամ իւր վերայ է վերցնում շրջապատի նրան վերադրած դրութիւնը և այդ դրութեան համապատասխան խօսում կամ դործում:

Այսպէս օրինակ Սոկրատէսը, յունական փիլիսոփայութեան մէջ այդ մեծ հեգնողը, սովեստների հետ ունեցած յարաբերութիւնների ժամանակ իրեն իրրեւ չիմացնող է ձևացնում. ի հարկէ ինքը մի խեղճ ու անկիրթ մարդ է այդ ամբողջ յունական աշխարհը զարմացնող, գիտութիւն և կրթութութիւն վաճառողների մօտ. նա գիտէ միայն, որ ինքը դեռ ոչինչ չգիտէ, ուստի կամենում է նրանց իմաստութիւնից օգտուել. բայց որովհետև նրանց երկար ճառերին հետեւելու կարողութիւն չունի, այդ պատճառով յարմար է գտնում փոքրիկ հարցերով նրանց իմաստութեանը տեղեկանալ: Իրօք իւր հարց ու փորձով նա այնտեղ է հասցնում, որ այն մեծ մարդիկն էլ վերջը մոլորւում են իրենց մեծ իմաստութեան մէջ: Վերջն այն է լինում, որ Սոկրատէսը հանդէս է բերում թէ երկուսն էլ խկապէս գործին կարգին տեղեակ չեն, և դժբախտաբար ինքը յոյս է ունեցել թէ՛ ահա գտայ վերջապէս մէկին, որ իւր հարուստ իմաստութեամբ իմ աղքատութեանն օգնել կարող էր:

Ձևական տեսակէտից Յիսուսի դիրքը իւր շրջապատի նկատմամբ շատ էլ աննման չէ. տարբերութիւնը միայն այն է, որ այստեղ համաձայն Նորայական ազգի ընդհանուր յատկութեան յունականի հանդէպ, դործը ոչ թէ մտաւոր, այլ

աւելի կրօնա-բարոյաւոր սահմանում է կատարուում: Ինչպէս Սոկրատէսը կանգնած էր սովեստների հանդէպ, այնպէս Յիսուս՝ փարիսեցիների և դպիրների հանդէպ, ինչպէս նոքա դիտութեան և իմաստութեան՝ այնպէս սոքա օրէնդիտութեան և սրբութեան տէր էին համարում իրենց: Նրանց խորին համոզումն էր, որ իրենք են իսկական բարոյական օրէնքին բոլորովին համապատասխանող մարդիկը: Նոքա չեն անամօթ կեղծաւորներ կամ սրիկաներ, ինչպէս և սովեստները դատարկ ու իրենք իրենց ուռուցնող յիմարներ չեն: շաբաթը երկու անգամ ծով են պահում և բոլոր ունեցածից տասանորդ են վճարում:

Սոքա են այն մարդիկը, որոնց մէջ մտաւ Յիսուս: Նա բոլորովին նոյն տպաւորութիւնը թողեց այս կատարելութեան տէրերի և նրանց յազեցած ինքնադիտակցութեան՝ ինչ որ Սոկրատէսը Սովեստների վերայ, ինչպէս որ Սոկրատէս այդ ճանաչուած և ընդունուած իմաստունների աչքում մի տարօրինակ և անբնական մարդ նկատուեց, այնպէս էլ Յիսուս փարիսեցիների աչքում: Նա կամենում է իրեն իբրեւ ժողովրդի ուսուցիչ, կրօնա-բարոյական կեանքի վերանորոգիչ ցոյց տալ, բայց չգիտէ և չէ պահում Մովսիսի օրէնքը: Շաբաթն անգամ՝ չէ պահում նա, ասում են նրա մասին այդ կատարեալ արդարները: Նրա աշակերտներին նոյն մարդիկ հասկացնում են. «Ձեր վարդապետը կարծես առանձին սէր ունի դէպի վատ ընկերութիւնը, նա ուտում է մաքսաւորների և մեղաւորների հետ, և կամենում է մեր Աստուծոյ, Աբրահամի Աստուծոյ առաքեալը լինել: Նա անշուշտ Բեէզզեբուղի ուղարկածն է, աւելացնում են նոքա. այդպէս կըստարուէ խիստ բնական կերպով նաև նրա իշխանութիւնը դէւերի վրայ, որի պատճառաւ այնքան աղմուկ է հանում»:

Ինչպէս որ Սոկրատէսի համար իբրեւ կռուի զէնք մէջ տեղ եկաւ ինքն իրեն հեղնութիւնը սովեստների դէմ, այնպէս էլ Յիսուսի համար նոյն զէնքը հանդէս է դալիս իւր հակառակորդների դէմ: և այս հասկանալի է: Բաւական է միայն, որ Յիսուս իւր վրայ ընդունէր փարիսեցիների նրան վերադրած

դիրքը և այդ դիրքից խօսէր այն «կատարեալ»ների հետ՝ խսկոյն խօսքը հեղնական կերպարանք պիտի ընդունէր:

Մի քանի օրինակներ աւետարանից ասածներս հաստատելու համար: Նախ նկատենք, որ այսպիսի դէպքում իրաւունք ենք համարում աւետարանի մի բառով կամ նշանով արտայայտած խօսակցութիւնը կամ դրութիւնը մի քիչ աւելի ընդարձակել, այսպէս ասած, տողերի մէջ էլ կարդալ, չէ՞ որ աւետարանի հէնց այդ յատկութեան վրայ է հիմնուած նրա քարոզի այդպէս յաջող նիւթ լինելու գաղտնիքը:

Յիսուսի առաջին հանդիպումը փարիսեցիներին պատմում է Մատթէոս Թ. 9. Յիսուս անցնում է մի մաքսատան առաջից, տեսնում է Մատթէոսին և կանչում՝ նրան՝ արի՛ իմ՝ յետեից: Երբ նա ներս է մտնում վերջինիս տունը, գալիս են նաև շատ մաքսաւորներ և սեղան են նստում նրա և նրա աշակերտների հետ: Մի քանի փարիսեցիներ այս տեսնելով չկարողացան համբերել և ասացին՝ նրա աշակերտներին. Չէ՞ք տեսնում թէ ինչ ընկերութեան մէջ է բերել ձեզ այն Յիսուսը, որի յետեից էք ընկել. Յիսուս լսեց այս և դառնալով ասաց նրանց. «Ոչ թէ առողջները կարիք ունեն բժշկի, այլ հիւանդները».—անշուշտ ոչ թէ ուսուցչական տաք եղանակով, այլ մի հեղնական ժպիտով. ի հարկէ, այդպիսի քաջառողջ բարոյականի տէր, այնպիսի ուղիղ կեանք վարող մարդիկ ինչպէս դուք փարիսեցիներդ էք, ինձ կարիք չունիք. ձեր ինչ պէտքն է Փրկիչը: Իսկ այն մարդիկ ընդհակառակը, որոնք վտանգաւոր կացութեան մէջ են, սոցա պէս, որ իմ շուրջն են խմբուած, —բժշկի կարիք ունին. այդ պատճառով էլ ինձ մօտ են եկել, և ես պէտք է նրանց մօտ մնամ՝ լաւ թէ վատ, որովհետեւ ես ինձ միանգամ արդէն իբրեւ հոգւոյ բժիշկ եմ ցոյց տուել: Ապա շարունակում է նա, և այստեղ ժպիտը փոխւում է մի խորին լրջութեան. իսկ դժուր, որ կարծում էք թէ օրէնքն ու արդարութիւնը ամբողջովին հասկացել էք ու գիտէք՝ «Գնացէք և սովորեցէք» թէ ինչ է նշանակում՝ Գութ եմ պահանջում և ոչ թէ զոհ:

Որ Յիսուսի խօսքն այդ բժշկի կարօտութիւն չունեցող

առողջների մասին հեզնական է, չի կարող որևէ կասկածի տեղիք լինել, քանի որ յայտնի է, թէ ինչ կերպ է մտածում Յիսուս փարիսեցիների առողջութեան մասին. նրանք կոյր են, և կոյր առաջնորդ լինելով՝ իրենց ժողովրդին դէպի անկումն են տանում. ուղղում են օրէնքի միայն արտաքինը պահել, բոլորովին զանց անելով հականը՝ ընկերսիրութիւնն ու արդարութիւնը: Բայց ամենամեծ չարիքն այն է, որ նոքա կոյր լինելով, իրենց շատ լաւ տեսնող, մինչև անգամ միակ տեսնողն են համարում. եթէ նոքա զգային իրենց կուրութիւնը, այն ժամանակ կարելի էր նոցա օգնել. բայց այժմ անհնար է, որովհետև նոքա իրենցն են համարում ամենայն արդարութիւն: Ամէն օր տաճար են գնում՝ Աստուծոյ իրենց գոհացողական աղօթքը մատուցանելու, ի հոտ անուշից. «Շնորհակալ եմ քեզնից, Աստուծոյ, որ ես էլ ուրիշ մարդկանց նման չեմ՝ աւաղակ, անարդար, շնացող կամ —նրա հայեացքը ընկնում է այնտեղ անկիւնում կանգնած մի հարեանի վրայ—կամ ինչպէս այդ մաքսաւորը»:—Հաղիւ թէ այս առակն ևս առանց ժպտի ասած լինի Յիսուս, առանց հեզնութեան և մի ներքին գոհունակութեան ժպտի, որ և ամէնից աւելին պատում է պատկերի այդպէս լաւ յաջողութեւն: Յիսուսի միայն այս հոգեբանական պատկերը՝ մի կողմը փարիսեցին, ինքնախտահ և համոզուած, որ ինքն ամենալաւ մարդն է աշխարհում, միւս կողմը մաքսաւորը մի անկիւնում՝ կարծես ամաչելով այս արդարից, իւր կուրծքն է ծեծում և վայ ինձ մեղաւորիս ասում—միայն այս պատկերը բաւական է նրա հեղինակին գրականութեան մէջ առանձին տեղ տալու համար:

Միւսնոյն հեզնական ժպտն է նկատում նաև շնացեալ կնոջ պատմութեան մէջ: Առաւօտ էր, Յիսուս քարոզում էր տաճարում. փարիսեցիներն ու զպիրները մի կին բերին, որ բռնուած էր շնութեան մէջ և հարցրին Յիսուսին. Մովսիսի օրէնքով սրան պէտք է քարկծել, դո՞ւ ինչ ես ասում: Նրանց միաքն էր անշուշտ, թէ հիմա Յիսուսն էլի այդ անառակի դատը կպաշտպանէ, և նրա հետեւողները կտեսնեն թէ ում հետ գործ ունին: Յիսուս պատասխան չտուաւ. նա

քաշ արեց գլուխը և սկսեց գետնի վրայ գրել. կարծես ասելիս լինէր՝ իմ ինչ գործն է այդ, դատելը ձեր, բարոյա- կաններիդ բանն է. դուք խօ շատ լաւ էք հասկանում ըն- կերներին դատելու ձեւը: Սակայն փարիսեցիներն ստիպում են նրան պատասխան տալ, և ահա Յիսուս ասում է. «Ով որ ազատ է մեղքից, թող առաջին քարը ձգէ նորա վերայ».—ով որ այնպէս անմեղ է, ինչպէս դուք, նրանցն է այստեղ առաւելութիւնը: Նա նորից կուացաւ և սկսեց գրել գետնի վրայ. երբ յետոյ աչքերը վեր բարձրացրեց, ոչ ոք չկար իւր շուրջը, բացի անառակ կնոջից, որին այն ժամանակ ա- սաց Յիսուս՝ այս անգամ մի աստուածային բարեգութ ժպտով. «Նս էլ չեմ դատապարտում քեզ, գնա՛, այսուհե- տեւ մի՛ մեղանչիր»:

Մի անգամ էլ ինքը Յիսուսն է դատապարտուողը. Սո- ղոմոնի սրահում շրջապատեցին նրան հրէաները և հարցրին. Հերիք եղաւ, ինչ որ մեզ դէս ու գէն ձգեցիր, եթէ զո՞ւ ես Քրիստոսը, համարձակ ասա՛ մեզ: Յիսուս պատասխանում է. «Նս ասացի ձեզ, բայց դուք չհաւատացիր, թէ՛ և այն դոր- ծերը, որ ես հօրս անունով գործում եմ, վկայում են իմ մասին»: Այս խօսքերի վրայ հրէաները քարեր բերին նրան քարկոծելու համար. իսկ նա պատասխանեց. «Շատ բարի դոր- ծեր կատարեցի ձեր առաջ հօրս կողմից. նոցանից որի՞ պատ- ճառով էք կամենում ինձ քարկոծել» (Յովհ. 10. 32):

Հեղնական են նաեւ Յիսուսի շատ հարցումները. «Ո՞րը ձեզանից շաբաթ օրը իւր էշը կամ եղը ջուրը չէ տանում, կամ ո՞րը ձեզանից շաբաթ օրը հորից իւր անասունը չի հանի. մի՞թէ մի Աբրահամու դուստր իւր ցաւից փրկելը մեղք է շաբաթ օրը» (Ղուկ. 13, 15. 14, 5): Մի քանի ան- գամ էլ Յիսուս հարցերով դպիրներին ու փարիսեցիներին նեղ տեղն է ձգում. «Ի՞նչպէս է որ Դաւիթը Մեսիային տէր է անուանում, թէ՛ և նա իւր որդին պիտի լինի» (Մատթ. 22, 43). կամ Սոդոմոնի մի այլ կտորը. «Նս ասացի, Աս- տուածներ էք դուք»,—գործ է ածում ցոյց տալու համար, թէ ոչ մի հայհոյանք չկայ այն բանի մէջ, որ նա իրեն Աս- տուծոյ որդի է կոչում (Յովհ. 10, 35). կարծես ուզում է

ասել, դուք կարող էք ձեզ դրքի այդ խօսքի հիման վրայ Աստուածներ անուանել և հիմա ինձ արգելում էք Աստուծոյ որդի համեստ անունն անդամ:

Մի անգամ էլ Պետրոսին է դիմում նա կատակով երբ իրենից հարկ են պահանջում տաճարի համար. «Սիմոն, ասում է նա, ի՞նչ ես կարծում, աշխարհի թագաւորներն ունինք են հարկ առնում՝ իրենց սեփական զաւակներին, թէ օտարներին. — Պետրոսն ասում է. Օտարներին. — Յիսուս պատասխանում է. Ուրեմն իբրեւ Աստուծոյ որդիներ մենք պէտք է իսկապէս տաճարի հարկից ազատ լինէինք»:

Նոյնպէս հեգնական են Մատթ. 21, 28 և լւկաս 7, 36 և լւն (500 զինար և 50 զինար պարտքի թողութիւնից յետոյ ո՞րն աւելի կսիրի պարտաիրոջը):

Մի այլ տեղ հեգնութիւնը փոխւում է դառն երգիծանքի. Ղուկաս 13, 31 և լւն պատմում է, թէ մի քանի փարիսեցիներ եկան Յիսուսի մօտ և ասացին նրան. «Փախիր այստեղից, որովհետեւ Հերովդէսը կամենում է քեզ սպանել. նա պատասխանեց. Ասացէք այն աղուէսին, այսօր և վաղը դեռ այստեղ եմ, դեւեր եմ հանում և բժշկութիւններ անում. երբորդ օրը պրծած կլինիմ. սակայն այն ժամանակ պէտք է Երուսաղէմ գնամ որովհետեւ չի կարելի, որ մի մարգարէ Երուսաղէմից դուրս մեռնի»: — Վերջին խօսքերի ծաղրը հասկանալի է լիովին. իբրեւ մարգարէ իրաւունք ունիմ ես էլ Երուսաղէմում, այն սուրբ քաղաքում, ուր իսկղբանէ անտի մարգարէներին կոտորում էին, սպանուել: Ուրեմն Հերովդէսը ժամանակ ունի միայն այսօր ու վաղը ինձ սպանելու. բայց այդ էլ չի յաջողուի նրան, որովհետեւ մարգարէն Երուսաղէմում պիտի մեռնի: Արդէն Ղուկ. 11, 47 և լւն, ծաղրւում է Երուսաղէմն իբրեւ մարգարէներ կոտորող. վա՛յ ձեզ, փարիսեցիներ, դուք, որ մարգարէների գերեզմաններ էք շինում, և ձեր հայրերը նրանց սպանեցին. շատ սիրուն էր բաժանել աշխատանքը՝ հայրերը սպանեցին մարգարէներին, որդիքը գերեզմաններ են շինում նրանց համար, որ իրենց հարց գործի յիշատակը յաւերժացնեն:

Նոյնպիսի հեգնութիւն կարելի է նկատել Յիսուսի խօս-

քերի մէջ նաև հարստութեան և հարուստների մասին. «Ազ-
ուէսները որջ ունին, երկնքի թռչունները բոյն, բայց մար-
դու որդին գլուխը դնելու տեղ էլ չունի», ասում է նա մի
դպրի, որ իրեն հետևել է ցանկանում: Անշուշտ այս խօս-
քերն ասելիս ժպիտ է եղել Յիսուսի երեսին, և ոչ թէ տխուր
լըջութիւն. նա կամեցել է նորեկին հասկացնել միայն, որ
ինքը երկրային վայելքների վրայ առանձին ուշադրութիւն
չէ դարձնում և եթէ նորեկը, դորա հակառակ, երկրայինից
հրաժարուել չէ կարող, այն ժամանակ ի դուր է եկել իւր
մօտ, թող երթայ, ուրիշ վարդապետ գտնէ իրեն համար:

Եւ այստեղ էլ կարծեցեալ յիմարութիւնը աշխարհի
իմաստութեան առաջ յաղթող է մնում, ինչպէս փարիսե-
ցիների արդարութեան առաջ: Մահն է, որ խնդիրն այստեղ
էլ պարզաբանում է: Հարուստի մէկի զաշտերը լաւ պտուղ
բերին, խոհեմութեամբ կարգադրեց նա հաւաքել իւր ար-
դիւնքը և ամբարել, ապա ասաց ինքն իրեն. «Սիրելի հո-
գի, այժմ ունիս շատ բարիքներ, շատ տարիների համար
ամբարած, կեր, խմիր և ուրախ եղիր. բայց Աստուած ա-
սաց. — Յիմար, դու, այս պիշեր հոգիդ կառնուի քեզնից. ո՞ւմ
պիտի մնայ այն ամէնը, ինչ որ դու ձեռք բերիր»: — Այսպէս՝
աշխարհի հարուստները դանձ են հաւաքում՝ ցեցերի և ու-
տիճների համար, կամ դողերին աւար տալու համար.
շատ աւելի լաւ կանէին նոքա, եթէ դիտէին, թէ ինչպէս են
ապրում երկնքի թռչուններն առանց սերմանելու, և ինչ:

Հարստութիւնը հեշտութեամբ, մինչև անգամ կարելի է
ասել անխուսափելի կերպով՝ դէպի կորուստ է տանում մար-
դու, մինչ արգելք է դառնում յաւիտենական բարիքների
մասին մտածելու. բայց զրա վերջն էլ սարսափելի հիասթա-
փութիւն է. այս ցոյց է տալիս հարուստի և աղքատ Ղազար-
բոսի առակը: Յիսուս նկարագրում է, թէ ինչպէս մէկը փար-
թամ, միւսը ողորմելի կերպով ապրում է, յետոյ գալիս է մա-
հը. Ղազարբոսը մեռնում է և մի անկիւնում թաղում, իսկ
հրեշտակները նրան Աբրահամու գոգն են տանում. մեռ-
նում է նաև հարուստը և մեծ պատուով ու փառաւորու-
թեամբ թաղում, զրան հետևում է սակայն դժոխքի տան-

ջանքը: Ուրեմն հարուստի հաշիւները աշխարհի վերայ սխաշ էին: Դառն հեգնութիւն է հնչում ամբողջ առակի մէջ. բաւական է միայն յիշել Սբրահամի հարուստին ուղղած այն հանդարտ սառը խօսքերը. Մտածիր, որդիս, դու քո բարիքն ընդունեցիր կեանքիդ մէջ, իսկ Ղազարոսը դրա փոխարէն միայն դժբախտութիւն տեսաւ կեանքում. արդարացի է, որ այժմ էլ դրա հակառակը տեղի ունենայ:

Հեգնութիւն է արտայայտում նաեւ անօրէն տնտեսի առակը. միտքն այդտեղ այն է, որ հարստութիւնը լոկ աշխարհային բան է և պատկանում է այս աշխարհի իշխանին՝ ձեռք բերուած միշտ անարդար միջոցներով. ինչքան լաւ կլինէր, որ հարուստները հասկանային այդ հարստութիւնից այն ձևով օգուտ քաղել, ինչպէս անիրաւ տնտեսը, և ինչպէս որ սա հարստութիւնից օգտուելով իրեն համար ապագայ ապաստանարան պատրաստեց երկրի վրայ, այնպէս էլ նոքա հետամուտ լինէին անօրէն մամոնայի միջոցով յաւիտենական բարիք ձեռք բերելու:

Յիշենք նաեւ հարկի դահեկանի պատմութիւնը (Մարկ. 12, 13 և չն): Փարիսեցիներն ու Հերովդէսի կուսակիցները գալիս են Յիսուսի մօտ և մի նշանաւոր հարց են առաջարկում՝ նրան՝ նոյն ժամանակի մեծ, ազգային—քաղաքական խնդիրը. Պէտք է կայսերը, այդ օտարին, այդ հեթանոսին՝ հարկ տալ, թէ ոչ: Յիսուս հասկանում է խորամանկութիւնը, բայց այնպէս է ձևացնում, իբրեւ թէ ինքը խնդիրը լուրջ է ընդունում. նա խնդրում է ցոյց տալ իրեն այն դահեկանը, որով հարկը պէտք է տալ: Դահեկանը դիտելով, ասում է նա, կարծես զարմացած. Սրա վրայ պատկեր ու գիր կայ, ումն են սոքա. նրան պատասխանում են թէ՛ Կայսրինը. Ուրեմն տուէք կայսրինը կայսեր, — ինչ դժուար բան է եղել այդ հասկանալը. նրան է պատկանում, նրան էլ պէտք է տալ: Այստեղից փոխում է Յիսուս իւր խօսքի կէս դժկամակ կէս կատակ ձևը և ասում մեծ լրջութեամբ. բայց մի՛ մոռանաք այն, ինչ որ կարեւորագոյն է. տուէք Աստծուն, ինչ որ Աստծունն է:

Ի հարկէ, այստեղ Յիսուսի համար գլխաւորը դարձեալ

վերջինն է և ոչ առաջինը, ինչպէս մարդիկ շատ անգամ հասկանալ են ուզում. առաջինը նրա համար աշխարհային է և երկրորդական՝ երկրորդն է, որ մեծ է և որից կախուած է ամէն ինչ:

Յիսուսի հեգնութեան ամենալաւ կտորներից են նաև հետևեալները. «Աւելի հեշտ է, որ մի ուղտ ասդի ծակով անցնէ, քան թէ մի հարուստ Աստուծոյ արքայութիւն մըտնէ» (Մատթ. 19, 24), կամ՝ «Դուք քամում էք մօզուկները, բայց ուղտերը կուլ էք տալիս» (Մատթ. 23, 24):

Նոյն հեգնութիւնը կարելի է գտնել նաև նրա զրու-
թեան մէջ զէպի իւր դատաւորները: Քահանայապետներն ու հոգևոր իշխանութիւնը գտնում են, որ Յիսուսի մահը միանգամայն անհրաժեշտ է, եթէ նոքա չեն կամենում, որ իրենց հայրերին աւանդած հին աստուածային նուիրատու-
տութիւնը խորապիտի և ժողովուրդը հեթանոս դառնայ: Ամբողջ դատաստանի նպատակն է այդ պատճառով՝ որ և իցէ հիմունք գտնել Յիսուսին մահուան դատապարտելու համար. սկզբում չի յաջողում պատճառ գտնել, վերջապէս քահա-
նայապետը վերջին մեծ յարձակումն է գործում. «Երգուե-
ցնում եմ քեզ կենդանի Աստուծով, որ դու մեզ ասես թէ՛ դու ես Քրիստոսը, Աստուծոյ որդին»: Այս հարցին պատաս-
խանում է Յիսուս, մինչ նա մինչև այդ ժամանակ լռում էր, անշուշտ մի ցաւակից—հեգնական ժպտով. «Դու ասա-
ցիր». այն, դու ասում ես արդէն, ինչ որ ես պէտք է պա-
տասխանէի. ես գիտեմ, որ դու կարիք ունիս այդ խօսքին քո նպատակիդ համար, ուրեմն թող այնպէս լինի ինչպէս դու ես ասում. մի բան էլ կաւելացնեմ, որ թերևս ձեզ համար դարձեալ կարևոր կլինի. «Կարձ՝ ժամանակից յե-
տոյ կտեսնէք մարդու որդուն նստած զօրութեան աջ կողմը և գալիս երկնքի ամպերի վրայով»:

Ուրիշ տեսակ է ինդիրը Պիղատոսի առաջ. նա տես-
նում էր, որ Յիսուսին դատապարտում են նախանձից և դաւադրութեամբ, ուստի կամենում էր նրան ազատել. նրա առաջին հարցը կարելի է միայն իրրև բացասական պատաս-
խան հասկանալ. «Դու ես հրէից թագաւորը», դու, խեղճ

մարդ, որ կապուած էս իմ առաջ, խօսէս կամենայ քեզ այս ամբողջ երկրի թագաւոր հռչակել: Սակայն Յիսուս պատասխանում է հաստատելով նրա հարցը, փոխանակ ցոյց տուած ճանապարհով խոյս տալու վտանգից, և դրանով նա Պիղատոսի մօտ վերջին խօսքն է ասում. «Պիղատոսի բոլոր յետագայ հարցերին նա ոչ մի բառ չէ պատասխանում, համաձայն Յ առաջին աւետարանիչների, այնպէս որ Պիղատոսը շատ զարմանում է. այդպիսի դատաւարտեալ նա դեռ չէր տեսել: Կապուածի դէմքը նրան կարող էր հասկանալի կերպով հեղինօրէն ասած լինել. — տեսնում եմ որ դու էլ վատ դրութեան մէջ ես. դու, խեղճ մարդ, որ այստեղ ամենաբարձր իշխանութիւնն ունիս երկրի վրայ, ցանկանում ես ի հարկէ արգարացի լինել, բայց միւսնոյն ժամանակ ուզում ես ամբողջ աշխարհի հետ լաւ լինել և լաւ մնալ. ներկայ դէպքում այդ արդէն միանգամայն անկարելի է, ուստի յառում եմ քեզ վրայ, բայց քեզ օգնելու ոչ մի յարմարութիւն ու միջոց չունիմ:

Պիղատոսը գեռ աշխատում էր նրան ազատել. փորձեց Բարաբրայի հետ փոխել նրան, բայց այդ էլ չյաջողուեց: Բանն այնտեղ հասաւ, որ Յիսուս պիտի մեռնէր. նրան խաչեցին և երկու կողմը նոյնպէս երկու չարագործների, որպէս զի նա մահուան ժամանակ էլ ունենայ այն ընկերութիւնը, ինչ որ էր կենդանութեան ժամանակ՝ մեղաւորների ընկերութիւնը:

Ուրեմն մինչև անգամ մահուան բոպէին սարսափելի հեղնական վիճակ, մարդկութեան ամենաանմեղ եւ ամենամաքուր զաւակը չարագործների շարքում դատուած:

Եւ, դարձեալ, զարմանք. հեգնութիւնը (Ironie) նրա մահից յետոյ էլ կապուած է մնում նրա և իւր գործի հետ: Ասում են թէ՝ քրիստոնէութիւնը աշխարհին տիրեց: Այդ ճշմարիտ է. այժմ ամէն տեղ ունեւորները Յիսուսին են խոստովանում. բայց աղքատներն ու տանջուածները, որոնք մի ժամանակ ամէնից առաջ քրիստոնէութեան յարեցան, այժմ պաղել են և հեռացել քրիստոնէութիւնից, համարելով այն միայն տէրերի կրօն, ունեւորների կրօն, և ոչ թէ աղքատ մարդկանց:

Եթէ Յիսուս այսօր աշխարհ գալու լինէր, անշուշտ պիտի տսէր մեզ.—«Շատ քաղաքացիներ կ'ընենք, որ աղփասներն ու փոքր մարդիկն այդպէս մի կողմ են քուլած. իմ ժամանակ այդպէս չէր, եւ իսկապէս ես ոչ մի ժամանակ հարուստների եւ երկրի մեծերի կողմը չեմ բռնել»:

Մեռանդ Սարկուսագ.

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՕՐԹՈՂՈՔՍ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Պատուիրակ եկեղեցու քահանաները և բողոքական քարոզիչները սովորութիւն ունին հովուական այցելութեան դնալ իրանց ծխականների տները: Այս հանգամանքի վերայ առանձին ուշադրութիւն են դարձրել և օրթոդոքս քահանաներից ոմանք և մտածել են հետեւել այդ բարի օրինակին: Դոցանից մէկը այցելութեան դնացած լինելով իւր ծխականների մօտ, գրել է իւր տպաւորութիւնները, որ տպուեցան «Առաջնորդ դիւղական քահանաների» թերթում, և խիստ հետաքրքրական ու ուշադրաւ են: Նա գրում է. «Որ և է պատճառով, երբեմն էլ առանց պատճառի՝ երեկոյեանները, երբ դիւղացիք պարապմունք չեն ունենում, եւ դնում եմ մի ծխականի տունը: Դեռ վտար չլինելով, թէ ինչպէս կը վերաբերուին ծխականներն իմ այցելութիւններին, առաջին անգամները մի տեսակ շփոթմունքի մէջ էի: Բայց սրտազին ընդունելութիւն դտնելով, սկսեցի ինքս կնձ տիրապետել և յաճախ այդպիսի այցելութիւններ տանել: Պորանից օգուտ կար թէ ինձ և թէ ծխականներին համար: Մտնում ես մի տուն, և քո առաջ բացւում է ընտանեկան ու ընտանեկան տեսարանը. մի ուրիշ տան՝ ծանր վշտի տեսարան, երբորդում՝ աղքատութիւն, չորրորդում՝ նոյն ընտանիքի անդամների մէջ խօսակցութիւն, կռիւներ են: Ինչպիսի ընդարձակ վայր է այդ հովուական դիտողութեան և օգնութեան համար: Պեանքի հետ հաշտեցնել անյաջողութեան և աղքատութեան

հանդիպածների կոտորուած սրտերը, խաղաղացնել նախանձով
այրուողներին, հոգևոր կեանքի հետաքրքրութիւն զարթեցնել
նոցա մէջ, որոնք շատ քիչ են մտածում այդ մասին—ինչ կա-
րող է հովուի համար սորանից աւելի մեծ և աւելի գեղեցիկ լի-
նել: Տեսնել թէ ինչպէս հոգւով մեռածները կենդանանում են
աչքերիդ առաջ, դա մի այնպիսի երանական զգացում է, որի
հետ շատ քիչ կը համեմատուի մի ուրիշը: Եթէ կարողանում
ես դու ծխականների վստահութիւնը գրաւել, նոքա բաց են
անում քո առաջ իրանց ամբողջ հոգին, որը պատրաստ է և
դու կարող ես առատութեամբ ցանել հաւատի սերմեր: Նկատել
եմ, որ այն ծխականները, որոնք առաջ շատ հաղիւ էին գալիս
եկեղեցի և մինչև իսկ չուղենալով՝ այսպիսի հոգեկան զրուցա-
տրութիւնից յետոյ սկսում են յաճախ երևալ, այսպէս, մի ծխա-
կան ասում էր. «Եթէ տէր հայրը ինքը անհանգստութիւն է
յանձն առնում դալու ինձ մօտ և խօսելու ինձ հետ, ես ինչու
չպիտի դնամ եկեղեցի և լսեմ նորա ժամատացութիւնն ու նորա
խրատները»: Պատահում է երբեմն, որ ընտանիքներում զրու-
ցատրութեան ժամանակ ներկայ են լինում և ծերացած կամ
հիւանդ, թոյլ կամ որ և է մի անդամից բոլորովին զուրկ մար-
դիկ, որոնք չեն կարողանում եկեղեցի դնալ: Թէ ինչպիսի մը-
տիթարութիւն է սոցա համար անայլն այս զրուցատրութիւնը,
հեշտ է եզրակացնել:

— Ռուսաց հասարակութեան մէջ ևս բազմացել են ամուս-
նալուծական և օրէնքից դուրս կենակցութեան վերաբերեալ
խնդիրները: Այսպէս, Արխանգելսկի հոգևորատեանը մտած դոր-
ծերից երևում է, որ ամուսնական անհաւատարմութեան դէպ-
քերը տարէցտարի բազմապատկուում են և այդ չարիքը տա-
րածուած է ոչ միայն քաղաքացիներին, այլ և դիւղական ժողո-
վուրդի մէջ, որը հնուց ճանաչուած էր իբրև բարոյական դա-
ղափարների խիստ պաշտպան: Այնքան շատացել են այս դէպ-
քերը, որ միմիայն մի գաւառում հաշուում են 20 տուն, ուր
իրենք տան տէրերն օրինաւոր ամուսնու հետ միաժամանակ պա-
հում են և անպսակ կանայք: Ի նկատի ունենալով այս հան-
գամանքը, հոգևորատեանը առաջադրել է քահանաներին՝ ամուս-
նական օրէնքից դուրս կեանք վարողների հետ մասնաւոր զրու-
ցատրութեամբ և եկեղեցական քարոզներով բացատրել ծխա-
կաններին ամուսնական կապի սրբութիւնն ու կարևորութիւնը.
ապա բաժանել նոցա «Տրոյիցեան թերթի» համարները, ուր
նոքա կը կարդան այդ նիւթին վերաբերեալ խրատներ: Քա-
ղաքական անկանոն կենակցութեան գործերը քննուում են դա-

տարաններում. այդ քննութիւնները ժամանակ բացուում են ներկայ ամուսնական կեանքի այնպիսի խոր վէրքեր և պարզուում են ամուսնութիւնից դուրս վարած կեանքի այնպիսի կողմեր, որոնք յուսահատեցնում են մարդու, և մինչև իսկ դէպի քրիստոնէական վարդապետութիւնն անտարբեր անձանց ստիպում են մտածել ու կարեկցութիւն ցոյց տալ: Բայց ո՞վ չի իմանում, որ դատարաններին հասնում է շատ չնչին մասն այն ընտանեկան երկպառակութեանց, որոնք կամաց կամաց քայքայում են հայրենական նահապետական օջախը:

— Կառավարչական հաղորդագրութիւն: — Արդէն վաղուց է որ Մակեդոնեայի քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը չկարողանալով այլ ևս տանել տաճկական անգթութիւնները՝ դանազան դիւղերում և քաղաքներում ապստամբուեց և դէնքի դիմեց: Այդ ապստամբութեան դորժին աւելի ևս նպաստեցին յեղափոխական դորժիչները, որոնք Բուլղարիայից և Եւրոպայի դանազան կողմերից Մակեդոնիա դիմելով, միացան տեղական ժողովրդի հետ և ապստամբութիւնը մեծ ծաւալ ստացաւ: Ի հարկէ, տաճկական կառավարութիւնը Եւրոպայի աչքին փոշի փչելու գիտումով յայտարարեց, թէ դա ապստամբութիւն չէ, այլ զանազան մարդկանց չարագործութեան հետեանք, որի պատճառով Մակեդոնեայի խաղաղ բնակչութիւնը զուր խլրտման մէջ է ընկել. միևնոյն ժամանակ բաշխողականների ու կանոնաւոր զօրքերի վաշտեր ուղարկեց տեղն ու տեղը վերջացնելու այդ ապստամբութիւնը: Զօրքերն իրանց սովորութեան համաձայն կրակի ու սրի մատնեցին անմեղ բնակչութիւնը, այնպէս որ գիւղացիները թողնելով իրանց հայրենիքը, դիմեցին Բուլղարիա: Եւրոպական պետութիւնները հասկացան, որ դա զուտ ապստամբութիւն է և ծագել է երկրի դրութեան անհրաժեշտութիւնից, ուստի և խորհուրդ տուին տաճիկ կառավարութեան բարեփոխելու նրանց թշուառ վիճակը: Բալկանեան թերակղզում կատարուող այս վերդովեցուցիչ գէպքերը չէին կարող իրանց վրայ չըհրաւիրել Ռուսաց Կառավարութեան ուշադրութիւնը, որը միշտ հոգացել է նրանց բարեկեցութեան համար. ուստի, ի նկատի ունենալով այս հանգամանքը, նա դիմել է Կ. Պոլսի իւր դեսպանի միջոցով Սուլթանին, որ Մակեդոնիայում մտքերը հանդարտեցնելու և բնակիչները վիճակը բարւոքելու համար անհրաժեշտ են այնպիսի բարեփոխութիւններ, որոնք պահանջում են հանգամանքները և ժողովրդի վիճակը: Բայի դորանից Ռուսաց Կառավարութիւնը պատուիրեց նաև Մակեդոնիայի յեղափոխական կոմիտէին դադարեցնել իւր ազդեցական քանի որ այդ միջոցով ո՛չ մի նպա-

տակի չի հարելի հասնել, այլ ընդհակառակն առիթ է լինում, որ ժողովուրդը կրէ ահագին զրկանքներ: Ռուսաց կառավարութիւնն արդէն քանիցս իւր կարծիքն է յայտնել Մակեդոնիայի գործերի վերաբերմամբ. նա պահանջում է որ Սուլթանը իրագործէ այն բարենորոգումները, որոնք զանազան ժողովներով արդէն յիշուած և որոշուած են: Միւս պետութիւնները համաձայն են այդ առաջարկութեան և իրանք իրանց կողմից ևս աշխատում են ի կատար ածել:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ՆԿԵՂԵՑԻ

Փարիզում «Ս. Մարտինի» անունով մի ընկերութիւն է հիմնուում, որի նպատակն է կաթոլիկութիւնը կառավարութեան յարձակումներէ դէմ պաշտպանել: Նոր ընկերութեան կազմի մէջ մտնում են զանազան դատաւարդի մարդիկ. իսկ հիմնադիրներն են Կոմսուհիներ և կոմսեր:

«Երբէք, ասում է „Figaro“ լրագիրը, կաթոլիկ եկեղեցու ձեռնարկող ոգին այնպէս ակնյայտի չի երևացել, ինչպէս ժողովութեան օրերում: Կոմսի ձեռք առած խիստ միջոցները հազարաւոր անձնուրաց կոյսերի գործից յետ ձգեցին: Եւ անեն այս աղջիկները: Ներկայումս նորա իրենց հայրենական տունն են վերադարձել և աղքատութեան մէջ են: Շատ վանքերում հարկաւոր եղաւ մահճակալներ աւելացնել, որպէս զի արսորեալ կոյսերի համար տեղ բացուի: Հարկւորաւոր քոյրեր հարկադրուած կայարան են խնդրում բարի մարդկանցից: Շատերն էլ բարի մարդիկ իրենք են հիւրասիրում: Որպէս զի արսորեալ խեղճ կոյսերին օգնեն և միւսնայն ժամանակ կաթոլիկական շատ ձեռնարկութիւններ կորստից ազատեն, ընկերութեան հիմնադիր թէ կանայք և թէ տղամարդիկ սրտից են չինացել ոչ մի միջոց արտօրեալներէ և հալածութեան զլեճակը թեթեւացնելու համար: Հոգեւոր իշխանութիւններին օգնութեամբ նորա մտադիր են շատ բարեգործական հաստատութիւններ հիմնել, ուր տարազրեալ քոյրերը կարողանան իրենց առաքելութիւնը շարունակել: Իւրաքանչիւր համայնքում ընկերութիւնը մի կոյս է նշանակում՝ նորան յանձնելով հիւանդներին և կարօտեալներին հոգացողութիւնը: Եթէ ոչ. Կոմսը, իւր չարութիւնը՝ յամառութեամբ առաջ տանելով, այդպիսի կոյսերն անթոյլատրելի աղանդ համարէ, այն ժամանակ, ինչ առած, ընկերութիւնը կհրամայէ կոյսին — քրոջը հանել կրօնաւորական սքեմը»:

Ֆրանսիայի բոլոր քաղաքներում և գիւղերում այդ ընկերութիւնը նոր ձեւաւորութիւններ է ստեղծում, որպէս զի երկտասարդութեան սէրը դէպի եկեղեցին հաստատ պահէ: Ընդհանրապէս կոյսերին ամեն տեսակ հնարաւորութիւններ են տալիս ինչպէս օրինակ, կոյսը իւր հետ շրջուն գրադարան ունի՝ լի կրօնական բովանդակութիւն ունեցող գրքերով, հաւակաթուղի-կական ուղղութիւնները դէմ մարտնչելու համար:

— Կաթոլիկութիւնը, չնայած հալածանքներին, մեծ գործունէութիւն է ցոյց տալիս Ֆրանսիայում: Շինուում են ամէն տեսակի ժողովարաններ՝ յատկապէս մատաղ սերնդի մէջ կղերական գաղափարներ տարածելու համար: Մատաղ սերունդը այս տեղերում ուսումնականին և նկատարին վերաբերեալ յարմարութիւններ կդնէ, այլ և մատերմական կապեր, պաշտպանութիւն, խորհուրդներ և այլն: Այսպիսով, ասում է „НОВОСѢТН“—ն, կղերականներն իրենց ձեռքումն են պահում արիստոկրատ և բուրժուա դատակարգերը իսկ ժողովրդի նկատմամբ բաւականաճանաչում են այն ազդեցութեամբ, որ ունին կաթոլիկ քահանաները տգէտ ամբոխի վերայ: Կաթոլիկութիւնն առաջ տանելու դիւաւոր միջոցը, ինչ խօսք, որ դպրոցն է: Հետեւեալ թուերը լաւ ապացոյց են, թէ դպրոցական դործը կղերականներն ձեռքում ինչ յառաջադիմութիւն է արել: 1850 թ.-ին կրօնական կարգերը ունէին մանկական դպրոցներ 699, սկղբնական կրթութեան՝ 10,312. իսկ 1897 թ.-ին առաջին տեսակի դպրոցների թիւը հասնում է 3555-ի, իսկ երկրորդին՝ 18,612-ի. թէև պէտք է ասել, որ վերջին տարիներում սկղբնական կրթութիւն տուող դպրոցների թիւը առհասարակ շատ է մեծացել: Այս էլ նկատենք, որ 1901 թ. յուլիսի 1-ին հրատարակուած օրէնքից յետոյ՝ կրօն. կարգերն առանց թոյլտուութիւն առնելու 3000-ից աւելի նոր դպրոցներ են բացել: Թէև դեռ լիակատար տեղեկագիր չկայ կղերականութեան ձեռքում սովորող աշակերտների թուի մասին, բայց եղած թուերն էլ բաւական չափով պարզում են, թէ Ֆրանսիական կառավարութիւնը ինչո՞ւ այդպիսի խիստ միջոցների դիմեց: Այսպէս օրինակ Աւելյոնում—կրօնաւորներն դպրոցներում սովորում են 35,000 աշակերտներ, իսկ նոյն շրջանի աշխահական դպրոցներում՝ 9,000. Կան աշխարհական դպրոցներ, ուր սովորում են երկու հոգի, յաճախ միայն ուսուցչուհու երեխաները, այն ինչ կրօնաւորներն դպրոցները բերնէ բերան լի են:

Այս բոլորն ի նկատի առնելով՝ կարելի է հասկանալ Վալլե-դէկ—Ռուսսոյի այն խօսքերը, թէ քսան տարուց յետոյ էլ անկարելի կլինէր օրէնքներ հանել կղերականութեան և կրօնական կարգերի դէմ:

— Կրօնաւորական կարգերի դպրոցները գործը շարունակում է Ֆրանսիայում դեռ ևս մտքեր յուզել և զանազան խռովութիւններ առաջ բերել: Չնայելով հասարակ ժողովրդի կողմից եղած սաստիկ հակառակութեան, կառավարութիւնը՝ անշեղ իւր ուղղութիւնից, բոլորն գործունէութեամբ առաջ է տանում իւր սկսած գործը, դորանով աւելի ևս իւր աւելացնելով կրակի վերայ: Այսպէս 22 եպիսկոպոս, որոնք մի թեմական հոգեւոր դպրանոց են պահպանում Լազարեան կրօնաւորների հրակողութեան տակ, նորերս ստացել են նախարարապետ Կոմպից պաշտօնական մի յայտագիր, ուր է միջի այլոց ասուած է. «Հոգեւոր պաշտօնեաներ պատրաստելու գործը թոյլ է տրուում միմիայն Ս. Սիւլպիսի քահանայներին, և դորա համար էլ կառավարութիւնը արգելում է Լազարեաններին նրանց թեմական դպրոցում դաս աւանդելը: Ուստի պահանջուում է եպիսկոպոսներին, որ նոքա վերին խորհրդի նախագահին յայտեն, թէ այս դէպքում ի՞նչ են մտադիր անելու»: Եպիսկոպոսները կողմից Անդրէոնականները «Խաչ» լրագիրը ասում է. «Մենք չենք կարող առ այժմ ոչ հաստատել և ոչ էլ մերժել այս յայտարարութիւնը, բայց եթէ նա ճիշտ լինի, այն ժամանակ հետեւանք կը լինի անխնայ հալածանք աշխարհիկ հոգեւորականութեան դէմ, և նշան Ֆրանսիայի կողմից, որ նա խանգարում է հոգեւորականութեան հետ բարձրագոյն թեմական դպրանոցները վերաբերմամբ կապած դաշնադրութիւնը»:

— Շատերին զարմացում է Լեոն ԺԳ. պապի լուրթիւնը Ֆրանսիայից կրօնական կարգերը հեռացնելու նկատմամբ. մինչև այժմ նա իւր կողմից ոչ մի միջոցի չգիտեց և կամ կաթոլիկ աշխարհին չըյայտնեց իւր կարծիքը: Այդ պատճառով զանազան շրջաններում և լրագրութեան մէջ սկսեցին անհանդուարեցիկ մտքեր տարածել: Սոցա հանդուստեցնելու համար պապական օրգան «Osservatore Romano» ամսագիրը մի առաջնորդող յօդուած է նուիրել ներկայ հարցին. բայց այդ յօդուածի մէջ նա այնպիսի եղանակով է խօսում, այնպիսի ոլորապտոյտ ճանապարհներով առաջ դնում, որ յօդուածը ներկայանում է իրրեւ դատարկ բառերի կուտակութիւն, առանց մտքի և առանց որ և է հանգստացուցիչ տեղեկութեան: Բոլոր խնդրի նկատմամբ ոչ մի միջնորդական բան չի ասում ընթերցողներին, բացի այն թէ Լեոն ԺԳ-ի ձայն չբարձրացնելն ամբողջ աշխարհի առաջ չի նշանակում, որ նա այդ գործը անորոշ վիճակի մէջ է թողել: Զարմանալին այն է, որ ամսագիրը փոխանակ բացատրելու, թէ ի՞նչպէս է վարուել Լեոն ԺԳ. այս հարցում, խօսում է այն

մասին, թէ լինչպէս են համարձակուում կաթոլիկները քննադատութեան ենթարկել անսխալական պապի գործողութիւնը։ Ամսագիրն անտեղի և անժամանակ է համարում եղած պահանջները, որովհետեւ տարրական քաղաքավարութիւնը պահանջում է, որ բոլորը յարգանքով վերաբերուեն նորա հեղինակութեան։ Ամեն ոք պէտք է հասկանայ, որ եթէ ինդիքը վերաբերում է եկեղեցու բարձր շահերին՝ միայն պապը կարող է լինել իսկական հեղինակաւոր դատաւոր, նրան է միայն վայել ընտրել ժամանակը և յարմար միջոցը, թէ երբ և լինչպէս պէտք է իւր ձայնը բարձրացնէ։ Ով իրան իսկական կաթոլիկ է համարում, պէտք է սառնասրտութեամբ և յարգանքով լռութիւն պահպանէ՝ հաւատացած լինելով, որ պապը կառաջնորդէ դէպի անպայման օգտակարը։ այս և սոյնանման գործերի հոգսը նախախնամութիւնը արդէն պապին է հաւատացել։ Դժբախտաբար, շարունակում է ամսագիրը, այս ճշմարտութիւնը, ինչպէս և հարկաւոր յարգանքը, յաճախ մոռանում և ուշադրութեան չեն առնում, ոչ միայն նոքա, որոնք անուշադիր են թողնում պապի խօսքերը, այլ և նրանք, որոնք իրանց ցոյց են տալիս պապի խօսքերը ջերմեւանդութեամբ կատարող։ Այսպէս ցաւալի կերպով ծագել և շարունակում է պապի լռութեան մասին անտեղի կռիւլը։ Վերջը ամսագիրը նոյն յանդիմանութիւնն է կարգում, ինչ որ Լեոն ԺԳ. պապը յաճախ կրկնում էր Ֆրանսիայի իւր կարծեցեալ հաւատարմագոյն ժողովրդին. «Ինչո՞ւ, հարցնում է ամսագիրը, նկատելի չեղաւ ոչ այդ յամու ցանկութիւնը և ոչ էլ այդ բոլուն իղձը լսելու պապին այն ժամանակ, երբ նա ուղղում էր Ֆրանսիայի իւր սիրեցեալ որդիներին ուղիղ ճանապարհի բերել։ Երբ նա խոստանում էր պաշտպանելու եկեղեցու բարձր շահերը, որոնց վնաս հասցնելուն համար այժմ նոքա դանդատւում են»։ Ահա այս եղանակով, փոխանակ բացատրելու պապի լռութեան պատճառները, ամսագիրը դեռ շարունակում է յանդիմանութիւն կարգալ Ֆրանսիայի կաթոլիկներին և վարագուրել պապի լռութիւնը, թոյլ տալով որ թերթերը շարունակեն իրենց վէճը։

— «Բաղելեան յայտարարութեան» Հռովմի թղթակիցը յայտնում է, որ վերջին ժամանակներս թէ անհաշտ անգրգռեալական հոգեւորականութիւնը և թէ եւրոպայի ամէն կողմերում նորա ուղղութեան հետեող լրագրութիւնը առանձին եռանդով աշխատում են, որ կարողանան համոզել արգելուած գրքերի ժողովին պրոֆ. Էրհարդի «Հռովմէական կաթոլիկութիւնը Թ. դարում» յայտնի գրուածքը արգելուած գրքերի շարքն անդնել

և նորա տարածումն ամենուրեք արդեւել: Շնորհիւ այն հոն-
գամանքի, որ այդ գերբը ահագին քանակութեամբ տարածուել
է Գեղմանիայի կաթոլիկ հոգեւորականութեան մէջ և որ դորա
հեղինակն ուսուցչապետ է Ֆրէյբուրգի կաթոլիկ աստուածա-
բանութեան համալսարանում, ուր նա ահագին յարգանք է
վայելում հոգեւոր պաշտօնի համար պատրաստուող ուսանող-
ները կողմից՝ այդ գերբը դարձել է «ներկայ ժամանակի ամե-
նալսանգաւոր գրեւածքներից մէկը»: Անկարելի չնախատեսել,
թէ ինչ կը լինի այդ շարժման հետեւանքը, որովհետեւ Հռովմի
կողմից որ և է մի աննպաստ վճիռ կարող է պապի և Գերմ.
կայսեր բարեկամական յարաբերութիւնը խանգարել, որը ընդ-
հուսման Լեոն ԺԳ. ճշնում է պահպանել և շահագործել,
չնայելով որ նա խիստ դժգոհ է կաթոլիկ Գերմ. համալսարան-
ներում ուսանող երիտասարդութիւնից: Պէտք է աչքի առաջ
ռենէսալ, որ պրոֆ. Էրհարդը շատ մեծ ահաճութիւններ է պատ-
ճառել Հռովմի աթոռին՝ իւր դրուածքների մէջ անդրեւոնական
խմբի շատ հայեացքները բոլորովին հերքելով: Պրոֆ. Էրհարդը
յայտնում է, որ նա հաւատարիմ հպատակութեամբ ընդու-
նում է պապին, ինչպէս քրիստոնէութեան մեծ ուսուցչի, բայց
աւելացնում է՝ պապի իբրեւ ուսուցչի, հեղինակութիւնը «պէտք
է սահմանափակուի միայն հռովմէական կաթոլիկ եկեղեցու
դաւանութեան ուսուցմամբ, որը յերաւի զուտ եկեղեցական է»:

— Հոկտեմբերի 12-ին Օրլեանի նշանաւոր եպիսկոպոս Դիւ-
պանլուի ծննդեան հարիւրամեայ տարեդարձի առթիւ ամէն
կողմից հաւաքուել էին մեծ թուով եպիսկոպոսներ, որոնք խօսք
բաց արին ի միջի այլոց Ֆրանսիայում իրենց համար ամենից
հրատապ հարցի՝ վանական դպրոցների փակման մասին: Առա-
ջին անգամ խօսեց Օտուշի եպիսկոպոս կարդինալ Պերրոն, որին
մեծ ցոյցերով և ուրախութեամբ ընդունեցին: Իւր այդ ճառով
կարդինալը անխնայ յարձակուում էր ներկայ նախարարութեան
վերայ, որ հալածանք է հանել միաբանութեան և դոցա դըպ-
րոցների դէմ, չքաշուեց մինչև անգամ անուանելու նորան
«անբարոյականացնող նախարարութիւն»: Ժողովուած եպիսկո-
պոսները հէնց այդտեղ կազմեցին մի յայտագիր յանուն կառա-
ւարութեան խորհրդարանին, բողոքելով նորա ընթացքի և եկե-
ղեցական գործերում խառնուելու դէմ: Թէև այդ թղթի մէջ
նորա յօդուտ հանրապետութեան են խօսում, բայց միևնոյն
ժամանակ բողոքում են միաբանութիւնների կողմից և պահան-
ջում են ոոցա համար ազատութեան նոյն իրաւունքները, ինչ
որ վայելում են միւս քաղաքացիները. յայտնելով, որ եթէ

կառավարութիւնը համաձայնութեան դար Հռովմէ հետ՝ որոշելու միաբանութիւնները դրութիւնը ֆրանսիայում, այն ժամանակ բոլոր խռովութիւնները կը դադարէին: Այս յայտադրին ստորագրել են 74 եպիսկոպոս, և հրաժարուել են ստորագրելուց միայն վեցը: Թէ ինչոյ պիտի բացատրել վերջնները արարքը, դժուար է ասել: շատ կարելի է դադարիւրով նորա համաձայն չեն մեծամասնութեան կարծիքին և չեն ճանաչում կրօնաւորներին իբրև եկեղեցու անբաժան մասը: դուք է և չեն ստորագրել նորա համար, որ վախեցել են, թէ կառավարութիւնը կը զրկէ իրանց նւթական միջոցներէ: Կառավարութիւնը բանի աեղ չգրաւ եպիսկոպոսներին բողոքը, և մինչև իսկ Բըղանսոնի առաջնորդին, որ ժողովել էր ստորագրութիւնները, և կարէնալ Պերրոյին, որ իւր ճառով յանդիմանութիւն էր կարգացել նախարարութեանը, զրկեց ռոճիկից: վերջինս ստանում էր տարեկան 10,000 ֆրանկ: Այսպիսի զրկանք ի հարկէ կարող էր երկիւղ աղբէլ ֆրանսիայի լաւ կեանք սիրող ու փոքրոգի եպիսկոպոսներին, և կարելի է դարմանալ, որ չստորագրողները վեց հոգի են եղել, և ոչ աւելի . . :

— Լեոն ԺԳ.-ի յիսնամեայ կարգինալութեան յորելեանը փառաւոր կերպով կատարելու համար կազմուած Հռովմէ կենտրոնական ժողովը մի շրջաբերական է ուղարկել զանազան կողմեր, ուր ի միջի այլոց ասում է. «Աղօթէ՛ք ամենաբարձրեալին՝ դեռ երկար տարիներ պահպանէ նորան, որ հայրերից ամենասիրաւատն է, որ միայն մտածում է իւր զուալիների բարիքներին համար, որ միայն ցանկանում է բազմացնել բարեգործութիւնը, ձգտում է պահպանել ընդհանուր խաղաղութիւնը և բուռն կերպով հետեւում է ճշմարտութեան յաղթանակին»:

— Վերջին ժամանակներս Լեոն ԺԳ. պապը առանձին հոգածութիւն է ցոյց տալիս Աստուածաշնչի գիտութիւնը բարձրացնելու կաթոլիկ աշխարհում: Այդ նպատակով նա դիմումն է արել Հռովմէական կաթոլիկ հոգեւորականութեան մի առանձին առաքելական դրութեամբ, որպէս զի մի «Աստուածաշնչական մասնաժողով» կազմուի և միջոցներ ձեռնարկէ Աստուածաշնչի գիտութիւնը տարածելու: Այդ առաքելական թուղթը տպուել է կաթոլիկ լրագիրներում, ուր ի միջի այլոց ասում է պապը. «Մասնաժողովի անդամները պէտք է առանց արհամարհանքի հետաքրքրուեն և իմանան Աստուածաշնչի մատեանի վերաբերեալ նորադոյն գիտնականների բոլոր գիւտերն ու մտքի արդիւնքը: Բացի դորանից, եթէ Աստուածաշնչի մեկնաբանութիւնը թոյլ է տալիս և յայտնի կացուցանում որ և է օգտաւ

կար բան, առանց յետաձգելու պէտք է իւրացնեն և դրուածքները միջոցով ընդհանուրին մատչելի դարձնեն: Այս նպատակով նոքա մեծ ջանասիրութեամբ պէտք է ուսումնասիրեն լեզուադիտութիւնը և դորանից կախում ունեցող դիտութիւնները և իրանց կողմից էլ օգնեն զարգացնելու: Բայց որովհետեւ հէնց այստեղից են յարձակումներ ծագում ընդդէմ Ս. Գրքի, ուստի հէնց այստեղ պէտք է որոնեն նորան պաշտպանելու զէնքերը, որպէս ղի ճշմարտութեան և մոլորութեան միջի եղած կռիւը հաւասար լինի: Հարկաւոր է հոգ տանել, որ արեւելեան լեզուները և հին ձեռագրերը ուսումնասիրութիւնը մեզ մօտ աւելի պահաս յարգանքով չհատարուի, քան մեր հակառակորդները, որովհետեւ այդ երկու դիտութիւնները մեծ կարեւորութիւն ունեն: Ապա թմղ մասնաժողովի անդամներն իրանց բոլոր ոյժը գործադրեն Աստուածաշունչ գրքերը հեղինակութիւնը անմատչելի դարձնելու. նոքա պիտի աշխատեն թոյլ չաւալ կաթոլիկները մէջ տարածելու այնպիսի անյարմար կարծիքներ և տեսութիւններ, որ առանձին յաջողութեամբ դործ է ածում ոչ ճշմարիտ քննադատութիւնը, կարծես թէ Ս. Գրքի իսկական իմաստը պէտք լինէր ամէնից առաջ արտաքին դիտութեան գործակցութեան մէջ որոնել: Այլ որ ո՛չ մի իսկական կաթոլիկ չէ կարող կասկածել այն ճշմարտութեան դէմ, որ մենք կրկնել ենք մի այլ աեղ—Աստուած Ս. Գրքը չէ ներկայացրել դիտնականների մասնաւոր դատաստանին, այլ նորա բացատրութիւնը յանձնել է ուսուցանող եկեղեցուն: Հետեապէս չպիտի թոյլ տալ քննադատելու Ս. Գրքը հակառակ ո. հայրերի յայտնած աւետարանական մտքերին:

Այս մասնաժողովի անդամներ են հաստատուած ի միջի այլոց նաեւ Պարբօիկ, Վիլէն, Լազարանժ՝ իմբադէր «Revue Biblique» թերթին, յայտնի գրող, Ս. Գրքի մասնագէտ Վիդուրին, որ մի քանի համալսարանները ուսուցչապետ է: Մասնաժողովի քարտուղարն է հայր Ֆլէմինգը: Սոցա հետ են նաեւ Ս. Գրքի մասին դանադան շարադրութիւններով յայտնի գրողներ, ինչպէս Բուանի առաջնորդ Ֆուարը, որը շարադրութիւնը՝ «Պօղոս առաքեալի» և «քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան» մասին, շատ բարձր է դնահատում կաթոլիկ աշխարհում: Մի խօսքով, ինչպէս երևում է, պիտի ձգտում է վերացնել այն նախատինքը կաթոլիկ դիտութեան վրայից, որով մեղադրում են, թէ նա յետ է մնացել Աստուածաշնչի ուսումնասիրութեան մէջ: Մնում է միայն սպասել, թէ որչափ իրականութիւն կդանեն նորա ձգտումները: Այլ կարելի տակայն մերժել որ վերջին ժա-

մասնակիներն աստուածաբանական ուսումը յատաճադեմութիւն է անում կաթոլիկ. գերութեան մէջ: Ամենամեծ ապացոյցը գորան կարող է ծառայել Վիգուրու նշանաւոր բառարանը, որը մինչև այժմ հասցրած է 2 տառին. մի այնպիսի բառարան է սա, որը ամենայն վստահութեամբ կարող է մրցել բողոքական աստուածաշնչական գերութեան ամելալ բառարաններէ հետ:

— „Eclair“—ը պատմում է, թէ ինչո՞ւ Զօլան պապին չտեսնու:

Երբ Զօլան «Հռովմ» վէպն էր գրում, իւր բոլոր ընկերներէն գիմում էր այս հարցով. «Նո կարո՞ղ եմ պապին տեսնել»: Էդմոն Գօնիւր մասնանշ է անում իւր աղբական Լեֆեուզ դը Բեկենի վրայ. որ առաջ Վատիկանում դեսպան էր՝ երևի ոչ այնքան Զօլային ծառայութիւն մատուցանելու, որչափ Լեֆեուզի գլխին օյն դալու համար: Դեսպանը կաշուից գուրս է գալիս, երբ ստանում է Գօնիւրի այն նամակը, որով սա խընդրում է աշխատել, որ պապը Զօլային ունկնդրութիւն շնորհէ: Այն ժամանակ դեսպանը գնում է պապի քարտուղարի մօտ և նորան պատմում իւր գիտարութիւնները: Կարդինալն ասում է, որ ինքը պատրաստ է ամէն բան իւր վերան առնելու, և Գօնիւրին էլ մի քաղցր պատասխան է ուղարկում, թէ պապը չի կարող ընդունել այն հեղինակին, որի գրութեանը եկեղեցին մերժում է:

Զօլան, որ Փարիզում նստած պատասխանի էր սպասում, գիմում է անում մի «չէզոր անձնաւորութեան» և նորա միջամտութիւնը խնդրում:

Շուտով կարդինալ X...-ը, որ աղբեցիկ մարդ էր և Ֆրանսիային ու Ֆրանսիական գրականութեան լաւ ծանօթ, որ ամէն օր տեսնում էր պապին՝ մի նամակ է ստանում Ֆրանսիայից և պատասխան գրում հետևեալ կերպով. «Նո դեռ նոր վերադարձայ Նոբլին Սրբութեան մօտ ունեցած ունկնդրութիւնից և համոզուեցի, որ Ս. Հօրը ձեր գրած գործի մասին ոչ ոք բան չի ասել: Կարծում եմ, որ Նոբլին Սրբութիւնը մեծ հետաքրքրութեամբ կխօսի մի այնպիսի նշանաւոր մտղու հետ, որպիսին Զօլան է, եթէ անհրաժեշտ բոլոր ձեականութիւնները կատարուին: Պապը միայն կտորներ է կարդացել ռէալական շիօլայի առաջնորդի գրութեանը: Բարձր եղէք և ուղարկեցէք ինձ նորա շարադրութիւններէ յաջող հատընտիրներ, բայց ժամանակից առաջ ոչինչ չասէք նշանաւոր գրողին, որպէս զի նա էլ անյաջողութեան դէպքում չը հիասթափուի: Կարդինալին ուղարկուեց Զօլայի ստանաւորներէ ժողովածուն, ուր մայր տա-

հարկ նկարագրութիւնն է անում, և նա հետն առած գնում է պապի մօտ: Այս տեղ նոցա մէջ սկսուեց հետեւեալ խօսակցութիւնը:

— Զերդ Սրբութեանը յայտնի է, որ Հռովմ է գալու նշանաւոր Զօլան, որը մի գիւրք է գրում և այդ գրքի մէջ գլխաւոր անձնաւորութիւնը պապն է լինելու:

— Եկեղեցին, որ Դանտէին թոյլ տուեց դժոխքի մասին գրելու, կարող է թոյլ տալ, որ Վատիկանի մասին էլ գրեն:

— Ի հարկէ՞. բայց Հռովմը—պապն է, իսկ Զօլան չի կարող պապին տեսնել:

— Տարօրինակ կլինէր, եթէ ես ընդունէի մի մարդու, որի ստեղծագործութիւնները եկեղեցին դատաւարտում է: Դուք գիտէք, այսքան նշանակութիւն ունեցողն ինչ մարդ է:

— Ճշմարիտ է, նորա ստեղծագործութիւններն մէջ կան այնպիսի բաներ, որ արժանի են դատաւարտութեան, բայց կան եւ գեղեցիկ ոտանաւորներ:

— Ոտանաւորներ. Զօլան ոտանաւորներ է գրում: Դուք համոզումս էք այդ բանին, սիրելի կարդինալ:

— Ահա նոցանց մի քանիսը տպուած են:

Եւ կարդինալը կարգաց մի քանի պարբերութիւններ Զօլայի „Genese“ վիպական շարադրութիւնից, որը գրել է նա բաւական ժամանակ առաջ, աղքատութեան մէջ:

— Նա գրել է այնպիսի սիրժւն ոտանաւորներ՝ դռնուելով խեղճութեան մէջ. շատ լաւ է, նկատեց պատը:

Այն ժամանակ սիրտ առած, կարդինալը կարգաց մի ամբողջ շարք ոտանաւորներ և լիակեց ընթերցումը հետեւեալ սողերով. „Mais le dieu de bonté, le Seigneur notre, doit sourire, en voyant deux enfants s'adorer“...“ Պապը երկար ժամանակ նայում էր գրքի և Զօլայի պատկերի վերայ. վերջապէս ասաց.

— Հռովմը դեռ ինքը պապն է, և Զօլան եթէ պապին չը տեսնէ՝ ոչինչ չի գրի:—Պապը գիշեր և ցերեկ նորա մասին էր մտածում, թէ կարող է արդեօք ընդունել բանաստեղծին՝ ընդունած լինելով միաժամանակ և վիպասանին, և վճռում է ընդունել Զօլային ու նորա կնոջը:

Կարդինալն այս բանը Փարիզ է յայտնում: Իմանում է և դեոպանը, որ իւր լրտեսի ձեռքով Զօլայի մասին գովասանական յօդուածներ է ուղարկում աղատամիտ լրագրիներին: Եւր Զօլան Հռովմ է գալիս՝ նորան օղակի պէս շրջապատում են կալերալդեանները և Ֆրանսիստները. այնպէս որ Զօլան էլ չէր կարող պապի մօտ ուղնդրութիւն ունենալ:

Սահայն այս տեղեկութեան հակառակ կան ուրիշ հաստատաւորելիք ստացուած լուրեր, որոնց համեմատ պապը երբեք ցանկութիւն չի ունեցել Զօլային տեսնելու, որը իւր «Լուրդ» վէպի լոյս տեսնելուց յետոյ յաճախ Հռոմէ կը գալիս. իսկ միւս կողմից, Զօլան չէր կարող պապին տեսնել՝ մինչև որ հնազանդութեան երդում չտար և չհրաժարուէր «Լուրդ»-ի մէջ ասածներէր: Այս բանը անողը չէր Զօլան: Այսպիսով, որպէս հերետիկոս, նա չէր կարող յուսալ, թէ կաթողիկոսութեան դուռնն իրեն կը բացուի:

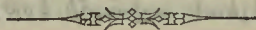
ԱՆԳԼԻԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Դեկտեմբեր 10/23-ին — վախճանուեց Անգլիական եկեղեցու գլուխ, Կեանքերի արքեպիսկոպոս, դո. Տէմպլը: Նա ծնուած էր 1821 թ.-ին. սկզբում դպրոցական դործին ծառայելով՝ 1858 թ.-ին Ռէօգրէյի համալսարանը ուսուցչանոցի տեսուչ էր կարգուել: Գլադստոնի գաղափարների հետևող և պաշտպան լինելով՝ նորա օգնութեամբ 1869 թ. Էքստէրի եպիսկոպոս դարձաւ: Թէպէտ նա շատ հակառակորդներ ունէր՝ բայց իւր անսովոր եռանդի և աննկուն աշխատասիրութեան շնորհիւ կարողացաւ հետզհետէ բոլորի յարգանքը վաստակել և այդպէս 1885 թ. Լոնդոնի եպիսկոպոսութեան, 1896-ին Կենտրոնական արքեպիսկոպոսութեան աթոռը բարձրանալ: Լինելով խիստ հմուտ դրպրոցական դործին՝ նա մեծ ազդեցութիւն է ունեցել Անգլիոյ ներկայ դպրոցական օրէնսդրութեան հրատարակութեան վերայ. այլ և առանձնապէս նպաստել է ողջախոհութեան գործի և արեւելութեան դէմ եղած ջանքերի զօրանալուն:

— Անգլիական եկեղեցին նորերումս զրկուել է նաև իւր մի ամենայայտնի ներկայացուցչից, այն է՝ Քենտրոքերի կանոնիկոս նշանաւոր դիտմանական պատմաբան Զորջ Բոլինտոնից: Նորան ամէնքը մեծ յարգանքով էին վերաբերում, որովհետև վերին աստիճանի համակրելի անձնաւորութիւն էր և ունէր շատ հաստատուն գաղափարներ ու ձգտումներ: Նա եռանդուն մասնակցութիւն էր ցոյց տալիս այսպէս կոչուած «Շարժուն դաշնադրութեան» գործին և մինչև վերջն էլ հաւատարիմ մնաց այդ ուղղութեան: Լինելով այսպէս նշանաւոր եկեղեցական գործիչ, նա միևնոյն ժամանակ Անգլիայի ամենայայտնի պատմագիւններից մէկն էր. նորա շատ գրուածքները մեծ չափով տարածուած են և յայտնի են ոչ միայն անգլիական գիտնական աշխարհում, այլ և Անգլիայից դուրս: Այս կողմից նշանաւոր է մանաւանդ նորա «Արևելեան աշխարհի եօթը մեծ պետութիւն»

ները» վերնադրով բաղմահատոր շարադրութիւնը, որի մէջ նա զարմանալի վարպետութեամբ պատմում է արեւելեան հին աշխարհի բոլոր գլխաւոր պետութիւնների վիճակը: Նմանապէս յայտնի է նորա անգլերէն լեզուով Հերոդոտի գիտնական հրատարակութիւնը, հարուստ և թանկագին ծանօթութիւններով: Նա հրատարակել է նաև Աստուածաշնչի պատմութեան վերաբերեալ շարադրութիւններ, ինչպէս օր. այսպէս կոչուած «Աստուածաշնչի մարդիկ» անուան տակ նա էլ լոյս է ածել իւր «Մոլխէսը», «Եսթեր և Նոեմին», ուր նկատելի են ոչ միայն նորա ընդարձակ գիտութիւնը, այլ և զարմանալի պատկերաւոր արտայայտութիւնը:

— Մի քանի տարի է արդէն, որ Ամերիկական եպիսկոպոսական եկեղեցին զբաղուած է իր համար մի շատ կարեւոր հարցով: Նա կամենում է այժմուան անունը փոխել: Պաշտօնապէս նա կոչուում է «Բողոքական եպիսկոպոսական եկեղեցի»՝ բայց այդ կոչման մէջ բոլոր բարեպաշտ անդամներին խորթ է թուում «բողոքական» բառը: Խորթութիւնը աւելի զգալի եղաւ այն ժամանակից, երբ կարեւր զգացուեց վերականգնելու հին եկեղեցու ոգին ու ծէսերը. և այդ հարցը զարթում է ամեն ժամանակ, երբ ընդհանուր ժողովներ են լինում զանազան քաղաքներում՝ սովորաբար իւրաքանչիւր երեք տարին մի անգամ: Աւելի մեծ շարժում եղաւ ներկայ տարուայ ժողովին, ուր ուղղակի գրուեց այդ հարցը և դորա քննութեան համար նշանակուեց առանձին մասնաժողով: Իրան յանձնած դործն է գլուխ բերելու համար մասնաժողովը առանձին գրութեամբ դիմում է արել իւր եկեղեցու զանազան ներկայացուցիչներին, որպէս զի վերջիններիս կարծիքի հիման վերայ կազմեն ապագայ ընդհանուր ժողովին անելիք առաջարկութիւնը: Այժմ այդ ներկայացուցիչներից մի քանիսի յայտնած կարծիքներից երևում է, որ հարցը բաւական հասունացած է և ժողովուրդը ինքն է հետաքրքրուում նորանով: Մեծամասնութիւնը հակուած է այն կողմը, որ ջնջեն «բողոքական» բառը և դնեն տեղը եկեղեցու վիճակին յարմար մի ուրիշ անուն, օր. «Ամերիկական կաթոլիկ եկեղեցի» կամ ուղղակի «Ամերիկական եկեղեցի»: Այս հարցը ոչ միայն ձևական նշանակութիւն ունի, այլ և ամփոփում է իւր մէջ եկեղեցական մի որոշ ինքնագիտակցութիւն՝ ցոյց տալով թէ ինչպէս Ամերիկայի բնակչութեան մի մասը աւելի և աւելի հեռանում և ազատուում է բողոքականութեան ծայրահեղութիւններից:

«ԱՐԱՐԱՏ»Ի ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐԻՆ.

Թերթիս Մայիս-Յունիս տետրակում* մեր յայտնած ցանկութիւնն ու յոյսը, թէ նա «Սեպտեմբերից իւր տեւական, զործին ձեռնհաս խմբագրութիւնը կունենայ եւ լոյս կտեսնէ այնուհետեւ ամիս կանոնաւոր կերպով», դժբաղդաբար չիրականացաւ, եւ տրտունջները նորա անկանոն հրատարակութեան դէմ գնալով քաղմացան ու սաստկացան: Մենք ի հարկէ չենք ուրանայ, որ այդ տրտունջներն իրաւացի էին բողոքողների եւ բաժանորդների տեսակէտից. քայց կարող ենք խղճի մտօք վստահեցնել, թէ արինք մեր ձեռքից եկածը:—Մեր եկեղեցին ներկայումս այնչափ քաղմագան պահանջներ ունի, իսկ նոցա լցուցանելու ձեռնհաս պաշտօնեաներ այնչափ սակաւ, որ շատ էլ զարմանալի չպիտի երեւի, թէ ինչու կարելի չի լինում մի յարմար եւ հաստատուն խմբագրութիւն կազմել «Արարատ ի համար: Բողոքեքեան նոքա, որոնք ի նկատի պէտք է առնուին այս դէպքում՝ այնպիսի կարեւոր պաշտօններ ունին, որ դժուար է նոցա տեղից շարժել: Մենք եւս, ուրիշ ծանր պարտականութիւններ ունենալով, աշխատում էինք միայն թերթը մի կերպ պահպանել, մինչեւ որ քարձր իշխանութիւնը միջոց կունենար նորա վիճակը տնօրինելու: Այժմ՝ երբ աւելի յարմար միջոց չէ գտնուած, եւ Վհհափառ Հայրապետի Տիրական հրամանին հպատակելով մեզ վերայ պէտք է առնենք կրկին խմբագրական զործի ամբողջ պատասխանատուութիւնը, շատ խոստումներ ապագայի համար չենք անի: Մեր ինչ եղածը յայտնի է բաւականաչափ «Արարատ»ի ըն-

* * էջ. 501. Ի դեպ՝ այդ յօդուածն այժմ ալիւ անցնելիս մեկ գործանքով նկատու էնք նորա մէջ քաղմարիւ տոռասխալներ, որոնք յիսն մեր արած եւ այժմ մեր մեղքին գտնուող վերջին սրբագրութեան քերթերի մէջ: Ամենից տարօրինակն այն է, որ էջ 502 փոխանակ—մանկական «Աղբիւր»ի տպուած է—մանկական «Արարատ»ի: Լսում եմք, որ նախկին շարուածքը անգոյշ-շոքիւնից քափուել է, եւ յետոյ շարուածք ուրիշներն են սրբագրել:

թերցողներին. նորութիւնն այն է աւելի, որ նորա խմբագրութեան կազմի մէջ մտնում են երկու ճեմարանաւարտ նորընծայ արեղաներ. եւ այդ թարմ ոյժերի օգնութեամբ, յոյս ունինք, այնպիսի արագ ընթացք կստանայ գործը, որ անցեալից մեր վերայ մնացած պարտքը հատուցանելով կկարողանանք կարճ միջոցում կարգի բերել թերթի հրատարակութիւնը եւ զոնէ մարտից սկսած ամսէ ամիս կանոնաւոր կերպով ի յոյս ընծայել:

Երեկայ համարը կարող է զաղափար տալ, թէ մօտաւորապէս ինչ պատկեր եւ ինչ բովանդակութիւն կունենայ նա առաջիկայ տարին: Անցեալ տարեշրջանը կազմուեցաւ մեծ մասամբ կրկնակ համարներից. քայք եթէ ըստրը միացնենք՝ կարծում ենք, թէ ծաւալի եւ թէ՛ բովանդակութեան կողմից քան պարտական մնացած չենք լինի:—Ծուռով տպագրութեան կյանքումի 35 տարուայ «Արարատ»ի պարունակած ըստր նիւթերի բովանդակութիւնը, եւ հետաքրքրողները աչքի անցնելով այն՝ կհամոզուին, յուսով ենք, թէ նա իւր այս պատկառելի հասակում այնչափ անպտուղ չի եղել եւ ամենշան դեր կատարել, ինչպէս շատերը կարծում եւ հաւատացնում են: Իսկ ապագայի վերայ մենք ամենայն վստահութեամբ ենք նայում: «Արարատ»ի միջոցաւ ամէնից աւելի հայ եկեղեցականութիւնը պէտք է խօսի հայ ժողովրդի հետ, եւ այդ եկեղեցականութիւնը որչափ եւ պակասաւոր ու տխուր կողմեր ունենայ՝ այնչափ նոր տարրեր է ընդունում իւր մէջ այնուամենայնիւ եւ ուժեղանում հետզհետէ, որ երաշխաւոր կարելի է լինել, թէ աւելի ու աւելի կենդանի եւ ուժեղ կերպով ըարձրացնելով իւր ձայնը՝ պէտք է նաեւ Մ. Աթոռի պաշտօնական թերթը դարձնէ մի ազդեցիկ գործօն մեր հոգեւոր—քարոյական—հասարակական կեանքի մէջ:—Առաջիկայ տարին նշանաւոր տարի է. ս. Էջմիածնի հիմնարկութեան 1600-ամեակն է լրանում, եւ մենք պարտականութիւն ենք զգում, որ «Արարատ»ը խօսէ Հայ. եկեղեցւոյ եւ ս. Էջմիածնի անցեալի ու ներկայի մասին, խօսէ նոցա անունից՝ նոցա հայ ժողովրդի համար կատարած ու կատարելիք դերից, աւելի ընդարձակ չափով, քան

սովորաբար եղել է: «Արարատ»ի էջերը քաց են, ինչպէս տեսնում էք, հեռու մօտիկ ամէն եկեղեցականի եւ Հայ. եկեղեցւոյ ամէն մի սրտացաւ զաւակի ու բարեկամի համար. ով զրիչ ունի՝ թո՛ղ շարժէ եւ օգնէ, նորան իրեն վայել բարձրութեան վերայ դնելու եւ իւր կոչման արժանի զործ կատարել տալու:

Կ. Վ.

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ.

Նոյեմբեր 16-ին Նորին Սրբութիւն Վեհ. Հայրապետը մեկնեց Մայր Աթոռից դէպի Երեւան եւ երկու օր մնալով այնտեղ՝ 18-ին երկաթուղով ուղևորուեցաւ դէպի Աղէքսանդրապոլ: Աաջնորդարանից մինչև երկաթուղու կայարանը ուղեկցում էին Դեր. Տ. Սուքիաս Արքեպիսկոպոս, կոնսիստորիայի անդամներ եւ ուրիշ ազգայինք, տեղւոյն ոստիկանապետը եւ ձիաւոր ոստիկաններ: Երեկոյեան ժամը 7-ին դնացքը հասաւ Աղէքսանդրապոլ, ուր կայարանում ղիմաւորեցին Վեհ. Հայրապետին տեղական գաւառապետը, քաղաքագլուխը, փոխանորդ Տ. Տիրայր վարդապետ, քահանաներ եւ ժողովրդի ստուար բազմութիւն:

Նորին սրբութիւնն երկու օր հանգստանալով Աղէքսանդրապոլում՝ 22-ին ցերեկուայ դնացքով մեկնեց դէպի Տփլիս: Ղարաքիլիսայ կայարանում Նորին Սրբութեան ղիմաւորեցին Տփլիսի Կոնսիստորիայի նախանգամ Տ. Արսէն վարդապետ, տեղական քահանաներ եւ ժողովրդի պատուաւոր անդամներ: Նորին Սրբութեան ուղեկցում էին Տ. Կիւրեղ եւ Տ. Կորիւն վարդապետներ: Տփլիսի կայարանում Նորին Սրբութեան

ղիմաւորեցին Դեր. Տ. Բարգուղիմէոս եպս., Տ. Մամբրէ, Տ. Յովհաննէս և Տ. Դիոնէսիոս վարդապետներ, աւագ քահանաներ, Ներսիսեան դպրանոցի Հոգաբարձութեան անդամներ և Ժողովրդից բաւական մեծ բաղմութիւն: Օրը տարածամած լինելուն համար՝ Վեհ. Հայրապետը չկամեցաւ թափորով և Հրաշափառով մնալ գործել Մայր եկեղեցին, այլ ուղղակի բարձրացաւ առաջնորդարան հանդստանալու:

Նոյն ամսի 26-ին Նորին Սրբութիւնն այցելեց Կովկասի կաւալարչապետ Իշխան Գ. Ս. Գալիցիէին և մօտ մի ժամի չափ տեսակցեցաւ. թարգմանն էր Կովկասեան դրաքննական Ժողովի անդամ պ. Ա. Յ. Քիշմիշեանց: Նոյն ամսի 26-ին Տ. Կաւալարչապետը փոխ այցելութեան եկաւ Նորին Սրբութիւն Վեհ. Հայրապետի մօտ և մնաց $5\frac{1}{4}$ ժամ:

Նորին սրբութեան Տփլիս եղած ժամանակ վախճանուեց Շուշեցի յայանի մեծատուն բարեգործ պ. Աւետիք Բալայեան Ղուկասեանց, որ վայելում էր Նորին Սրբութեան առանձին համակրանքը, որի թաղման հանդիսին և վանքի աւագ եկեղեցում նախագահեց Վեհ. Հայրապետը՝ արտօնելով թաղել հանգուցեալին վանքի դաւթում իւր ծախքով կառուցուած եկեղեց. պատմական թանգարանի ներքե կամբարանի մէջ: Հանգուցեալ Ա. Ղուկասեան կտակել է 60000 ռուբլի Մայր Աթոռին, որի առկոսիքներով պէտք է բարձրադոյն կրթութիւն ստանան ս. Եջմիածնի Հոգ. Ճեմարան աւարտող սաները, և նոցա ընտրութիւնը պէտք է լինի Վեհ. Հայրապետի բարեհաճ կամքով և վարչութեան ցուցմամբ: Բացի այդ հանգուցեալը թողել է ի տրամադրութիւն Նորին Սրբութեան Վեհ. Հայրապետին 5000 ռուբլի, նոյնպէս և 6000 ռուբլի իւր ծխատէր Գիւտ ա. քահ. Աղանեանցին, աչքի ընկնող զուամարներ իւր հիմնադրած թանգարանի օգտին, Վանքի եկեղեցու քահանաներին, չքաւոր օրիորդների օգտին և ինչ: Ապահովել է նաև Ղուկասեան մրցանակի բաշխումը, որի համար հայ զրադէտներ պիտի ներկայացնեն իրենց երկասիրութիւնները ամէն տարի ապրիլ 7-ին, Աւետման տօնի օրը: Թաղման օրը Մայր տաճարում ևս պատարագ և հոգեհանգիստ կատարեցին Վեհ. Հայրապետի հե-

ռազմական հրամանի համաձայն:

Նորին Սրբութիւնը բարեհաճեց մեկնել Տփլիսից դէպի Մայր Աթոռ զեկտ. 13-ին ցերեկուայ գնացքով: Հասնելով զիշերուայ ժամը 10-ին Աղէքսանդրապոլ՝ երկու օր հանգստացաւ և 16-ին ողջամբ ժամանեց ի Մայր Աթոռ:

Դեկտ. 22-ին, կիւրակէ պատարագից յետոյ, Մայր տաճարում հոգեհանգիստ կատարուեց Խաչակ ժամհարեանի համար, որի արկտալի մահուան լուրը հասել էր հեռագրով: Տ. Կարապետ վարդապետ մի քանի խօսքով թուեց այն բարեգործութիւնները, որոնցով յայտնի են դարձել ժամհարեան եղբայրները՝ նոցա և մասնաւորապէս հանգուցեալի միշտ բարեմասնութիւնները:

Դեկտ. 8. Դէորդ արքեպս. Սուրէնեան, որ անցեալ տարուանից Վեհ. Հայրապետի հրամանաւ Մայր Աթոռ հրաւիրուած էր աւելի կարեւոր պաշտօնի համար, Նորին Սրբութեան սրբատառ կոնդակով վերստին կոչուեցաւ ստանձնելու իւր առաջնորդական պաշտօնը Տփլիսում:

Դեկտ. 24-ին իբրև Նորին Բարձր սրբազնութեան հրաւիրակ եկան Մայր Աթոռ Տ. Դիոնէսիոս և Տ. Յովհաննէս վարդապետներ և Տ. Սարգիս քահ. Շիրօյեան. 25-ին երեկոյեան Տփլիսի երեցփոխանների կողմից նշանակուած պ. Ս. Բուղդանեան՝ Վանքի եկեղեցւոյ, և ինժինէր պ. Ն. Գրիգորեան՝ Կուկիոյ Նորաշէն եկեղեցւոյ երեցփոխան: Նոյնպէս և կոնսիստ. կողմից նշանակուած երկու աւագ քահանաներ՝ Տ. Ղ. Խարապեան և Տ. Գիւր Աղանեան: Վերջինս հանդիպեց Արաքս կայարանում: Դեկտ. 26 առաւօտեան ժամը 10-ին Նորին Սրբութիւն Վեհ. Հայրապետն ընդունեց Դեկտ. 8. Դէորդ արքեպիսկոպոսի վերջին հրաժեշտը. ապա վեհարանում տրուեց նախաձաշ Նորին Բարձր սրբազնութեան և Տփլիսից եկած պատգամաւորներին, որոնց և ընկերացան Մայր Աթոռի միաբաններից մի քանիսը: Վանքի Մեծ դռան մօտ ժո-

զովուած միաբանակիցներին իւր հրաժեշտի ողջոյնը տալուց յետոյ՝ Գեր. Տ. Գէորգ Սրբազան մեկնեց դէպի երկաթուղւոյ կայարան, մինչև ուր ընկերացան Գեր. Յուսիկ եպս.՝ Տ. Համազասպ, Տ. Աշոտ և Տ. Կորիւն վարդապետներ:

Նուաւոյ նախկին փոխանորդ Բարեշն. Տ. Խաւհակ վարդ. հրաժարական մատուցանելով՝ Նորին Սրբութեան Վեհ. Հայրապետի բարեհաճ հրամանաւ փոխադրուեցաւ նոյն պաշտօնով Հին Նախիջևան. իսկ նորա տեղ Նուաւոյ փոխանորդ նշանակուեց Նախիջևանի փոխանորդ Բարեշն. Տ. Սիոն վարդապետ:

Զարեբայ ս. Աստուածածին վանքի վանահայրութեան պաշտօնը թափուր մնալով, հանդուցեալ Տ. Աստուածատուր վարդապետի մահուամբ՝ նոյն վանքի վանահայր կարգուեց Ամարասի վանահայր Տ. Վահան վարդ. իսկ Ամարասում վանահայր նշանակուեց Տ. Խորէն ար. Լազարեան, նախկին վանահայր Որոտնայ վանքի:

Նորին ս. Օծութեան բարեհաճ հրամանաւ ս. Սինօդի անդամ Գեր. Տ. Յուսիկ եպս. նոյեմբ. 24-ին ս. Գայիանէ վանքում կուսակիւն քահանայ ձեռնադրեց Մայր Աթոռի միաբան Ղազար և Եսայի սարկաւազներին, վերակոչելով առաջնոյն Արտակ և երկրորդին Զաւէն. նորընծաները նոյն օր երեկոյան ստացան արեղայութեան կարգը և վեղար:

Տփլիսի ս. Սարգիս վանուց վանահայր և Մայր Աթոռի կալուածոց կառավարիչ Տ. Մամբրէ վարդապետ Հայրապետական հրամանաւ կանչուեց ի Մայր Աթոռ ուրիշ պաշտօնի համար. իսկ նորա տեղ նոյն պաշտօններում նշանակուեց Տ. Արսէն վարդ., որ պիտի վարէ նաև Տփլիսի Կոնսիստոլիայի նախանդամութեան պաշտօնը:

Դեկտ. ամսին պաշտօնական գործերով Մայր Աթոռ եկան Կարսի և Ալեքսանդրապոլի փոխանորդները՝ Տ. Կիւրեղ և Տ. Տիրայր վարդապետներ, և կրկին վերադարձան իրենց պաշտօնատեղին:

Կարիւն վարդապետ.

Մ. Աթոռի միաբան Տ. Մեսրոպ վարդապետ դեկտեմբեր 15-ին յաջողութեամբ պաշտպանելով իւր շարադրութիւնը Պետերբուրգի համալսարանի ուսումնական կաճառի առաջ՝ ստացաւ մագիստրոսի աստիճանը: Նորա շարադրութեան վերնագիրն է „Исторія перевода Библии на армянскій языкъ“ (Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան պատմութիւնը), որի մասին խօսելով և թուելով Հ. Մեսրոպի միւս ուսումնական աշխատութիւնները՝ գլխաւոր քննադատը, Պրոֆ. Մարր, թէպէտ մատնանիչ է արել մի քանի թերութիւնների վերայ, բայց իբրեւ մի ըստ ամենայնի լուրջ աշխատութիւն է նկատել և ըստ այնմ հեղինակին արժանի գտել յիշեալ գիտնական աստիճանին:

Ճեմարանի նախկին սան, ուսուցիչ և վերակացու Մկրտիչ Ղազարեան Կարսեցի, որ ընդունուած է Մ. Աթոռի միաբանների շարքում՝ առ ժամանակ Պետերբուրգի համալսարանի Արեւել. բաժնում ուսանելուց, ապա Դերմանական համալսարաններում ուսումը շարունակելուց և աւարտելուց յետոյ՝ մեծ յաջողութեամբ քննութիւն է տուել Ստրասբուրգի համալսարանում և ստացել փիլ. դոկտորի տիտղոս (magna cum laude աստիճանով): Առանձնապէս պարապել է ասորերէն լեզուով և գրականութեամբ, որից և առել է իւր շարադրութեան նիւթը: Այժմ՝ Լայպցիգում այդ շարադրութիւնը տպագրել տալուց յետոյ՝ կշտապէ վերադառնալ ս. Էջմիածին:

ՃԵՄԱՐԱՆ Մ. ԱԹՈՌՈՅ

Դեկտ. 15-ին ձեմարանի բակում հանդիսով բացուեց Գամառ Քաթիպայի արձանը, որ կանգնած է Հ. Նախիջևանցի յայտնի վաճառական պ. Ա. Պողոսեանի ծախքով և քանդակագործ պ. Տէր Մարութեանի աշխատութեամբ՝ որի բուն օրինակը գտնուում է հանգուցեալ բանաստեղծի գերեզմանի վերայ, Ն. Նախիջևանի ս. Խաչ վանքում։ Այդ օրը պատարագից յետոյ հոգեհանգիստ կատարուեց Մ. Տաճարում հանգուցեալ բանաստեղծի համար. ապա Մ. Աթոռի միաբանութիւնը, ձեմարանի ուսուցչական խումբն ու աշակերտներ և բաւական ստուար բաղմութիւն, որի մէջ կային նաև Երևանից եկած ներկայացուցիչներ ու հանդիսականներ՝ դիմեցին դէպի ձեմարանի բակը և շրջապատեցին արձանը։ ձեմարանի երգեցիկ խումբը երգեց քառաձայն ներդաշնակութեամբ «Տէր կեցո՛» օրհներգը, ապա բացուեց արձանը, կարդացուեց կարճ աղօթք և «Հոգւոց» ասուեցաւ. և որովհետև դրախ ցուրտ օդի մէջ ոչ աշակերտները կարող էին շատ երգել և ոչ բաղմութիւնը երկար կանգնել՝ ներկայ եղողները հրաւիրուեցան ձեմարանի հանդիսարան, հանդէսն այնտեղ շարունակելու։

Արձանը ձեմարանի բակում կանգնելու համար պ. Ա. Պողոսեան ամիսներ առաջ թոյլտուութիւն էր խնդրել Դեր. Յուսիկ եպիսկոպոսի միջոցաւ Վեհափառ Հայրապետից, և Նորին Սրբութիւնը հաճութեամբ ընդունելով նորա խնդիրը՝ պատուիրել էր մեզ պ. Տէր Մարութեանի հետ տեղ որոշել։ Այա ստացուել էր կիսարձանը ձեմ.ի Վարչութեան անունով։ Մի քանի շաբաթ յետոյ եկել էր պ. Տէր Մարութեան, պատրաստել էր պատուանդանը և կիսարձանը դրել իւր տեղում։ Վերջապէս յիշեալ ամսաթուից երկու օր առաջ ներկայացել էր պ. Ա. Պողոսեան և ցանկութիւն յայտնել, որ արձանի բացումը տեղի ունենայ կիւրակէ օր իւր ներկայութեամբ։ Բնականաբար ձեմարանի ներկայ Վարչութիւնը, որ իւր գիւտնում ոչ մի պաշտօնական

դրութիւն չունի այս արձանի վերաբերեալ և աւելի կողմնակի հանդիսատես էր եղել մինչև այդ ժամանակ կատարուած աշխատութիւններին՝ չէր կարող երկու օրուայ մէջ փառահեղ հանդէսներ պատրաստել, մանաւանդ որ սկզբում տատանուում էր՝ պէտք էր արդեօք Վեհափառ Հայրապետի մօտալուռ դալստեան սպասել, որ արդէն ճանապարհի վերայ էր Մ. Աթոռ վերադառնալու համար, թէ ոչ. Պօղոսեանի ցանկութիւնը յարգելով (որին անյետաձգելի առևտրական գործեր շտապեցնում էին), դիմել, թոյլտուութիւն ստանալ և կիւրակէ կատարել բացման հանդէսը։ Այնուամենայնիւ յաջողուել էր այնպիսի մի ընտանեկան համեստ և ամփոփ հանդէս կազմել, որ թէ ոչ, նուիրատուն և թէ հանդիսականները շատ դո՛ւ սրտով հեռացան—բայց մի քանի հրապարակախօսներինց։

Ձեռք հասկանում, ինչ տարօրինակ մոլութիւն է ստիպում այդպիսիներին անսպառճառ մութ գոյներով նկարել ամէն բան, որ կատարուում է ու. Էջմիածնի մէջ և նորա ճեմարանի յարկի տակ։ Կուղէինք իմանալ՝ երբ և որտեղ, խօսքով կամ գրչով, Գամառ-Փաթիւպայի գործունէութիւնն ու դրական արժանիքն աւելի դեղնեղիկ, աւելի սարդ, աւելի խորիմաստ ու բազմակողմանի գնահատութիւն է դտել, քան այն մի քանի տող բանաստեղծութեան մէջ, որ կարդաց այդ հանդիսին պ. Յ. Յովհաննիսեան։ Արդեօք շատ հանդէսներում այնպէս անսպաճոյճ, բայց ջերմ և ամէնքին հասկանալի խօսքեր են խօսում, ինչպէս խօսեց և պ. Ա. Պօղոսեանից ձեմարանի ստացած արտաքոյ կարգի նուէրի նշանակութիւնը բացատրեց տեսուչ պ. Կ. Կոստանեան։ Ե՞րբ պէտք է վերջ տրուի այնպիսի անհամութիւններին, ինչպիսին է՝ փառաբանել բանաստեղծին, որի միակ փափազն է եղել ու. Էջմիածնում թաղուել, և «տիրացուն» ու նման մակդիրներով անարգել նոցա, որոնք կհամարձակուեն մատնանիշ անել այդ փափազի վերայ և նշանակութիւնը բացատրել։ Ե՞րբ պէտք է վերջ տրուի այն երգիծական անմտութեան,

որով խանութի դորժակատարը հայերէնի դասեր է տալիս քսան և հինգ տարուայ հայերէն լեզուի և հայերէն գպրութեան հմտագոյն ուսուցչին. — այն ցանցառ ժողովըրդասիրութեան վերջապէս, որով հրաւիրում են ամբօխին կոտորատել աղգային գպրոցի դռներն ու լուսամուտները, երբ երեք հարիւր հոգի հազիւ տեղաւորող դահլիճի մէջ չեն կարողանում երեք հազար հոգու համար տեղ անել: — Լաւ էր, որ գոնէ Հ. Կոմիտասի երկու օրուայ մէջ թէ քառաձայն եղանակած և թէ երգել տուած «Հիմի էլ լռենք»-ին ու այլ երգերին հաւանել էին. առանց յիշելու ի հարկէ, թէ քանի հանդէսներում այդիսի երգեցողութիւն են լսել:

Արձանի բացման միջոցին պատկներ դրին՝ ձեմարանի աշակերտները թարմ կոնաչից և ծաղիկներէց, «Երևանի երիտասարդութիւն», «Երևանի մի խումբ յարգողներ», «Երևանի աշակերտներ և աշակերտուհիներ» և «Երևանի հայուհիներ» արուեստական ծաղիկներէց. վանեցի Տէր Արիստակէսեան եղբայրներ՝ արծաթից, իրենց սեփական ճարտարարուեստ դործ: Արձանը գտնուում է ձեմարանի հիւսիսային բակում, երեսը դէպի Մ. Տաճար դարձրած, և պատուանդանի վերայ դրոշմած է բանաստեղծի «կտակը».

«Կեանքիս մէջ մի հատ սին փառք ունեցայ,

«Ս. Էջմիածնում թաղուել ցանկացայ.

«Սիրահմն իմ աղբ, թէ Աստուած սիրես,

«Այս իմ մի հատիկ իղձս կատարես:

Ստորև փորագրուած են ծննդեան (1830 նոյեմբեր 8) և մահուան (1892 օգոստոս 22) թուականները. ապա մի փոքրիկ պղնձէ տախտակի վերայ նուիրողի անունը: Կիսարձանը բրոնզեայ է՝ յաջողուած դործ. պատուանդանը՝ տեղական կարմրաւուն քարից:

Կ. Վ.

† Դեկտեմբերի 17-ի երեկոն ս. Էջմիածնի ճեմարանի համար ծանր և ամենատխուր ժամերից էր: Անսպասելի կերպով նա զրկուեցաւ իւր երկրասարդ մի ուսուցչից՝ իւր մի թարմ ոյժից, մահուան անգութ մանգաղը կտրեց Վահան Նալբանդեանի կեանքի թէլը՝ սգեւորուած դուր-ծունէութեան հէնց այն միջոցին, երբ ուսուցիչ և աշակերտ առանձին սիրով և յուսով նայում էին դէպի այդ աշխատաւոր մշակը, դէպի նրա գեղեցիկ դադափարը՝ սպասում էին նորա համեստ, անվերջ աշխատանքի գեղեցկագոյն պտուղներին:

Կարճատե հիւանդութիւնը բաւական եղաւ մահուան վէրք հասցնելու կեանքի մատաղ ղինուորին և նա դեկտեմբերի 17-ին երեկոյեան յանկարծակի փակեց իւր աչքերը յաւիտեան: Մաքուր և անարատ որպէս բերեղ, ժրջան որպէս մեղու և լուրջ որպէս ծերունի՝ նա այս րոպէիս կանգնած է աչքիս առաջ իւր թալկադէմ, բայց դրաւիչ դէմքով: Աչքիս առաջ է նորա դին իւր կիսաբաց աչքերով և կիսաբաց բերանով, որի շրթանց վերայ հանգել էր վերջին խօսքը, որը կարծես չէր կարողացել՝ ժամանակ չէր ունեցել աւարտելու, և այժմ ճշգնում էր արտասանել: Օ՛, նա ճիշտ է ձայն չհանեց, ձեռք չը մեկնեց և մերը սեխմելով մնաք բարեւ չասաց, բայց նորա հանգած աչքերն ու անբարբառ դէմքն աւելի ուժեղ կերպով խօսեցին մեր սրտի և յիշողութեան հետ:

Վահան Նալբանդեանը բնիկ Վանեցի էր, ծնուած 1876-ին, Տիլիսի գաղթած 1888-ին, երբ և մտել էր Ներսիսեան դպրանոց: Աւարտելուց յետոյ Վեհափառ Հայրապետի հրամանաւ նա նպաստ ստացաւ Քամոյեան եկեղեցուց և դնաց Դերմանիա՝ իւր ուսումը շարունակելու: Այնտեղից փիլ. դոքտորի աստիճանով և լուրջ պատրաստութեամբ վերագարձաւ 1901 թուին՝ իւր ժողովուրդի վերածնութեան գործին ծառայելու բուռն տենչանքով: 1902 թուի սեպտեմբերին ուսուցիչ հրաւիրուեցաւ ճեմարան, կարճ ժամանակում համակրութիւն վաստակեց, և դեռ գործունէութեան առաջին քայլափոխի վերայ կնքեց

այսպէս իւր մահկանացուն, 27 տարեկան հասակում: Թաղմանը մասնակցում էին բոլոր միաբաններն ու ճեմարանը իւր ամբողջ կազմով: Տփլիսից եկել էին մայրն ու քոյրը պ. Մամաջանի հետ: 19-ին տեղի ունեցաւ թաղումը ս. Դայանէի վանքում: Պատարագին Տ. Կորիւն վարդապետը զգացուած դամբանական խօսեց, ճեմարանի բարձր դաստարանների աշակերտներից մէկը իւր մի սրտաբուխ ոտանաւորը կարգաց տաճարում և մի ուրիշը խօսեց գերեզմանի վերայ, որ փորած էր տաճարի հիւսս. կողմում՝ Ստ. Պալասանեանի և Վ. Աբովեանի գերեզմաններին մօտ:

Դագաղի վերայ դրուած էին երեք պսակ ձեմարանի կողմից՝ ուսուցչական խմբից, ուսանողներից և աշակերտներից առանձին առանձին, երկու պսակ հայրենակիցներից և մի պսակ պ. Մամաջանից: Երեւակայել պէտք է յուսահատ մօր և քրոջ վիշտն այն պաղ հողաթմբի առաջ, որի տակ հանգչում էր սիրասուն Վահան Նալբանդեանը: Բնութիւնը շտտալեց. կարծես ծածկել անսպասելի կորուստը. երկու օրից յետոյ թարմ գերեզմանը ծածկուեց ձիւնի սպիտակ սաւանով: Բայց հանգուցեալը հեշտ մոռացուող դէմքերից չէ և կապրի իւր բարեկամների սրտերում քանի նրանք բաբախում են:—Հանգիւտ ոսկորներիդ վաղաթառամ ծաղիկ, թող մեր ջերմ արցունքները ցօղեն այն հողն ու դամբարանը, որը ծնաւ և ընդգրկեց քեզ: Թող Արարիչը սփռի վշտացած սրտերն և մարդակարօտ հայ անդաստանին բողմաթիւ Նալբանդեաններ պարգևէ:

Ե. Տ. Վ. Մ.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Վ. ՏԷՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Անցեալ օգոստոսի 18-ին մի խումբ մարդիկ Գետաբէկից Չարեքոյ անապատ գալով՝ անյայտ չարագործների

ձեռքով սպանուած գտան վանահայր Աստուածատուր վարդապետին:

Հանգուցեալ Աստուածատուր վարդապետը ծնուած է 1850-ին: Իւր ուսումնն ստացել է Տփլիսի Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցում: 1866-ի մայիսի 14-ին ընդունուել է իբրև հոգևորական և կարգուել է սպասաւոր Սղնախի եկեղեցում: 1866 թ. օգոստոսի 25-ին փոխադրուել է նոյն պաշտօնով Տփլիսի Ս. Աստուածածին եկեղեցին. 1869 թ. մարտի 16-ին ձեռնադրուել է դպիր Տփլիսի ս. Նշան եկեղեցում: 1869 թ. սեպտ. 24-ին անդամ է նշանակուել Հաղբատի վանական կառավարութեան: 1872 մայիս 30-ին ձեռնադրուել է սարկ: 1872 մայիս 31-ին կարգուել է ուսուցիչ վանական դպրոցում: 1875 յունուար 26-ին արեղայ է ձեռնադրուել Հանգուցեալ Երեմիա եպ. Գալստեանից և նոյն թուի մարտ 8-ին միաբան կարգուել Չարեքայ վանքին: 1875 ապրիլ 18-ին կարգուել է վանահայր նոյն վանքին, ուր և մնաց մինչև մահը, սակաւ ընդմիջումներով, և երկար աշխատութեամբ կարողացաւ հաստատուել տալ վանքի կալուածները: 1877 հոկտ. 25-ին նա ստացել է լանձախաչ հանգուցեալ Գէորգ Դ. կաթուղի-կոսից:

Չարագործութեան հանգամանքները չեն պարզուած:—Աստուած քաղցր անէ դժբաղդ զոհի դատաստանը և հանգուցանէ ի լոյս երեսաց Իւրոց. ամէն:

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Ք

Երամեան յօբելեան.—1903 թուականի օգոստոսին Վանում տօնուելու է Երամեան վարժարանի 25 ամեայ յօբելեանը: Վարժարանի հիմնադիրն՝ Համբարձում Երամեան, որ ամբողջ 25 տարի աննկուն ջանքերով առաջ է տարել իր գործը՝ չընկճուելով ոչ մի արգելառիթ հանգամանքի առաջ, որ իր ընտրած ասպարէզում աչերի լոյսը կորցնելուց յետոյ էլ չի քաշուել գործից, արդարև արժանի է ամէն քաջալերութեան: Մի ցաւալի

երողութիւն է, որ այսօր Տաճկահայ գաւառներում կրթութեան գործը, բացառութեամբ մէկ երկու տեղի, մնացել է բոլորովին երեսի վրայ՝ այն տխուր հանգամանքի բերմամբ, որ այնտեղ ուսման և գիտութեան սպասաւորները ամբողջ ուշն ու միտքը կենտրոնացած է եղել Պոլսի վրայ: Երամեան վարժարանի հիմնադիրն այլ կերպ էր մտածում: Հաւատարիմ մնալով այն համոզման, որ գաւառում սիրով ծառայելու համար՝ ապագայ ուսուցիչն իր նախնական դարգացումը գաւառում պէտք է ձեռք բերէ—իր անձնական ջանքերով խնամել, առաջ է տարել մի դործ, որի պատուներն այսօր վայելում է Վանն իր շրջակայքով: Այժմ Երամեան վարժարանի ուսուցչական խմբի անդամները մեծ մասամբ Երամեան սաներ են, որով դպրոցի ուսումնական լինճակն աւելի դժուար, հագածու ձեռքերի է յանձնուած, նւթական մասն էլ ղեղճումներից ըստ կարելւոյն ազատուած: Որքան յայտնի է մեզ՝ մամուլի մէջ դեռ մի տրտունջ չի լսուած այդ հաստատութեան հասցէին, այնպէս որ իրաւունք չենք համարում կասկածելու հետեւեալ տողերի վրայ, որ դառնում ենք «Սուրհանդակ»ի 1149 թուում, յիշեալ յոբեւանի կարգադիր մասնախմբի կողմից դրուած. «Արդ, Երամեան, մեր արդիւնաւոր դաստիարակը, իր աչադուրկ լինճակին մէջ յաջողած է կրթական հաստատութիւն մը հիմնել Վանայ մէջ և վարել ամբողջ 25 տարի՝ շատ նպատակայարմար, պատուաբեր և արդիւնաւոր ուղղութեամբ, օժտելով իր դպրոցը մշակուած ծրագրով մը, բաւական ճոխ գրադարանով մը, ուսմանց բազմազան ձեռնարկներով և գործնական միջոցներով, ըստ կարելւոյն նորագոյն մանկավարժական մեթոդներով կիրարկութեամբ, տարեկան իբր 250 լիւրայի թուական հասոյթով, և այս ամենէն զատ, ի սէր իր ձեռնարկին, կուրծք տալով ամէն դժուարութեանց և զոհողութեանց, այնքան հանրօգուտ դեր մը կատարելով իր միջավայրին մէջ, և վերջապէս հաստատամտութեան և աննկուն կորովի դովելի օրինակ տալով»։ Անշուշտ Հայ հասարակութիւնն անվոյթ չի դառնուել՝ իր օժանդակութեամբ քաջալերելու բազմեւաթա Երամեանին, իսկ ինչ վերաբերում է կարգադիր մասնախմբին, ցանկալի էր որ նա այժմեանից պատրաստէր հրատարակելու համար մի տեղեկագիր, որտեղ արձանագրուած լինէին վարժարանի տարեկան ելն ու մուտքը, տարիների ընթացքում ուսմանց ծրագրի մէջ մտած փոփոխութիւնները, իւրաքանչիւր տարուայ ընթացաւարտների թիւը, նրանց ընտրած ասպարէզներն ու, վերջապէս, ներկայ փինճակը մանրամասնօրէն: Լաւագոյն միջոցն է այս, որով կարելի է արժանանալ հասարակութեան բանիմաց դասակարգի լստահութեանն ու խրախուսանքին:

Աշխարհաբար շարական։—Կ. Պոլսում հայ և օտար լեզուները ուսուցել չպ. Երուսաղեմի Տէր Անդրէասեան ձեռնարկել է շարականները աշխարհաբար թարգմանութեան։ Արդէն տպագրուած՝ հրապարակել վրայ են Ս. Ծննդեան շարականներն իրանց գրաբար բնագրով և աշխարհաբար թարգմանութեամբ։ Հետըհետէ լոյս կը տեսնեն մնացած շարականներն ևս։

«Նշխար կամ մասունք».—Այս վերնագրով մի շարք յօդուածներ լոյս տեսան «Բիւրակն» շաբաթաթերթում, որոնց հեղինակն է Արմաշական Կորիւն վարդապետ։ Ինչպէս ժողովրդից շատերի նոյնպէս և Արմաշու Դպրեւանքի խնամակալութեան անդամների կրօնական զգացումները վերաւորուած են նորա արտայայտած ազատամիտ կարծիքներէ։ Այս առթիւ խիստ բողոքներ լոյս տեսան Կ. Պոլսի մի քանի-թերթերի մէջ։ Ս. Պատրիարքը զրկել էր յօդուածագիրն, որ նոյն հոգւով քարոզներ ևս տուել է՝ թաղային քարոզչութեան պաշտօնից և պատուիրել զնալ կամ իր հայրենի գիւղը Առլանքէզ և կամ կրկին Արմաշու վանքը. բայց Կորիւն վարդապետը մի մեղայագիր տալով՝ արժանանում է ներման։

Աղփասխանաւ ընկերութիւններ.—Պոլսի Հայ հասարակութիւնը, առաւելապէս իր օժանդակութեամբ, ոչ միայն պահում է մի ընդհանուր ազգային հիւանդանոց, ուր այս րոպէիս կան հազարից աւելի պատուարեալներ, և Գալֆայեան որբանոցը, այլ և իւրաքանչիւր թաղի համայնք խնամում է իր կարօտ թաղակիցներին։ Տարիներ առաջ կային արդէն Պոլսի զանազան թաղերում աղքատախնամ ընկերութիւններ, բայց դրանց թիւն այնպէս ստուար չէր, ինչպէս այժմ։ Այսօր համարեաւ ամէն թաղ ունի իր աղքատախնամը։ Այսպիսի ընկերութեանց բազմանալը եթէ մէկ կողմից ապացոյց է, որ այնտեղ աղքատութիւնն օրէցօր աւելանում է, միւս կողմից միեւրթութիւն է այն տեսակէտով, որ հասարակութիւնը հետաքրքրուում է իր կարօտեալ եղբայրների վիճակով, նրանց վիշտն համարում է իւրը և, որ դովելին է, միջոցներ է ձեռք առնում փոխադարձ օգնութեամբ սրբելու նրանց արտասուները։

— Երանուհի մայրապետը վերջապէս չկրցաւ աղատիլ զինք գետնահարող կաթուածէն։ Անցեալները փափաքած էր որ Ուրբանոցին մէջ զինք պտտցնեն, և այն պահուն պաղ առած ըլլալով, իր մահուան անմիջական շարժառիթ եղաւ թոքատապը։ Հանգուցեալը 48 տարու էր, Սկիւտար ծնած, Էսնաֆ ծնողքի մը զաւակ, զոր Սըբուհի Մեծ Մայրապետն որդեգրած էր մատաղ հասակէն և կյուսար իրեն ձեռնառուն ընել։ Ունեցած

նախնական կրթութիւնն ստացաւ Որբանոցին մէջ, և 1889ին, երբ Սրբուհի Մայրապետ մեռաւ, Որբանոցին տեսչութիւնը վերահեցաւ Երանուհի մայրապետին, որուն օժանդակեցին Բիւրիկ մայրապետ Հաճեան իբրեւ փոխանորդ, և Քոյր Երանուհի, վարպետ ձեռագործի, և այս վերջնոյն ալ օգնեց իր այլիք քոյրք Շահիկ, Հանգուցեալն 500 սղերլինի ապահովագրութիւն մ'ըրած էր իր անուան վրայ, զոր Ս. Պատրիարքն ի վերջոյ դարձնել տուաւ Որբանոցին անուան վրայ, ինքն վճարելով տարեգինը:

— Կարնեցիք և իրենց առաջնորդը, Տ. Զաւէն Ծ. Վ., խնդակցութեան արժանի են՝ Կարնոյ—մայր եկեղեցիին նորոգումներուն աւարտման և ժամերգութեանց վերսկսման առթիւ: Նոյեմբի Յրդ օրն ուրախութեան օր մ'էր Կարնոյ ազգայնոց համար, զի նոյն օրը, Մեծ Երկրաշարժէն ի վեր առաջին անգամն ըլլալով, վերաբացուեցան այն մեծ սրբավայրին գուռները, և ժողովուրդը նորէն վայելեց հոգևոր պաշտամունքի շնորհն ու մխիթարութիւնը, և գոհունակութիւնն ունեցաւ լսելու պարագային յարմար մէկ քարոզին իր բարեջան Առաջնորդին: Ամենքս ալ դեռ կյիշէնք հոգեկան բուռն ցնցումն ի լուր աղետաբեր երկրաշարժին Կարնոյ, որ սպառնացաւ պահ մը ամայացնել և անշքացնել բովանդակ քաղաքը, մին ամէնէն հին շահաստաններէն Ասիոյ, Պոլսեցիք վայրկենապէս օգնութեան հասան, իրենք հեռադրելով և հայթայթելով նպաստի առաջին գումարներէն մէկը, և առաջին օրէն ի վեր անձկութեամբ հարցուցին, լսեցին, կարգացին Կարնոյ լուրերը: Լայնատիկեւ դժբախտութեան մէջ մխիթարական կէտ մը եթէ կար, մարդու կորուստի գրեթէ անդոյտութիւնն էր, և գալով նիւթական վնասին, շնորհիւ Վեհապետական դիտութեան, և տեղական ու արտաքին օժանդակութեան, շնորհիւ նաև տեղացիներուն ընդոժին ճարպիկութեան, չարքաշութեան, ինքնօգնութեան ու ձեռնբերիցութեան, առախճանաբար դարմանուեցան կորուստները, վերաշինուեցան տուներն ու խանութները, և առևտրական պահ մ'ընդհատուած կեանքը վերսկսաւ իր իրկարար շրջանը, Աղբին կալուածներն ու հանրային շէնքերն ո՛չ նուազ քայքայուած էին, և հետզհետէ ոնոնք ալ այնքան նորոգուեցան որ ոմանք առաջուրէն աւելի վարձք բերել ոկտան: Արկածեալներն ամփոփելու և մխիթարելու, կարօտներուն օգնութեան հասնելու, ծագած համաճարակին զոհերը դարմանելու և ընդհանուր խորտակումի բեկորներուն տալէն գործունեայ կեանքը վերականգնելու շինիչ աշխատութեան մէջ իր գործակցութեան դնահատկի բաժինն ունեցաւ Տ. Զաւէն Ծ. Վ., որ թէպէտ շատ համեստ է և սովոր չէ իր արարքները շանդալիք

Տեղեկագիրներով հռչակելու ի ձայն փողոյ և թաղի և զիստ
Պատրիարքարան չըրկած՝ լրագիրներու մէջ հրատարակութեան
տալու, բայց այդ պատճառաւ նուազ յիշատակելի և գովելի
չեն իր տքնութիւնք, իր յողնութիւնք, որոց արդար յաջողութեամբ մը պոսակումը տեսնելով, ինքն ալ հոգեմէն ոչ նուազ
ուրախացած պէտք է ըլլայ այն օրն ուր հանդիսաւոր պատարագով մը գոհութիւն կմատուցանէր Աստուծոյ:

— Սեբաստիոյ և շրջականերուն համար ուսումնական և
կրթական տեսակէտով մեծ կարեւորութիւն և նշանակութիւն
պիտի ունենայ, երբ վերջնականապէս որոշուի այնտեղ փո-
խադրել Սանասարեան վարժարանը: Արդէն այս մասին հասած
տեղեկագիրն մէջ այնպիսի գիւրութիւններ կան նշանակուած,
որ այս տեղափոխութեան ընծայելիք օգուտները որոշապէս
պատկերացած են: Մէկ կողմէ այս կարգադրութիւնք, և միւս
կողմէ ալ նոր բացուելիք ընծայարանին հաստատութիւնը նշա-
նակալից իրողութիւններ են այդ կողմերուն համար, ուր շա-
տոնց ի վեր կրթական զգալի քայլ մը չէր առնուած, և տեղա-
կան միջոցներով ինչ որ կարելի էր, այն եղած էր: Ընծայարանը
բոլորովին նորութիւն մը չէ այդ կողմերուն համար: 1872ին Սե-
բաստիոյ Ս. Նշան վանքին մէջ դարձեալ ընծայարան մը հա-
տատուած է որ երեք տարի միայն տեւած է: Բայց թէ ի՞նչ
արդիւնք յառաջ եկած է, գաղափար մը կազմել կարելի չեղաւ,
որովհետեւ այդ ընծայարանէն հասած զարգացեալ եկեղեցական-
ներ չեն յիշուիր Սեբաստիոյ կողմերը: 72 թուականին Սեբաս-
տիոյ մէջ եղած այս փորձը մէկ օրինակութիւնն էր ուրիշ դա-
ւառի մը, Կեսարիոյ, որ հազիւ չորս օրուան հեռաւորութիւն
ունի: Հոն նոյն տարին Եղիա եպսկօի ջանքով կը հաստատուի Ս.
Կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանը, որ աւելի զարգացաւ
և կանոնաւորուեցաւ հիմա, ինչպէս յայտնի է: Ժամանակա-
գրութիւնը կը ցուցնէ որ ճիշդ կէս դար առաջ, այսինքն 1852ին
Եւգոնիոյ Յովակիմ Աննայի վանքը ունեցած է ժառանգաւորաց
վարժարան մը որ 20 տարիի չափ տեւած է և 1871ին բարդա-
ւած վիճակ ստացած: 1853ին Մուշի Ս. Կարապետ վանքին մէջ
կը հիմնուի ժառանգաւորաց վարժարան մը և 1856ին Վանայ
Վարդապայ վանքին մէջ կը հաստատուի ժառանգաւորաց վար-
ժարան մը, ուր երկրադորժական դասեր ալ տրուած են 1860ին:
1858ին ալ Կարնոյ Ս. Լուսաւորիչ վանքին մէջ Արծնեան անուն
ժառանգաւորաց վարժարան մը կը բացուի, ժամանակին առաջ-
նորդ Գրիգորիս եպիսկոպոս Զօրաբաբելեանի ջանքով: 1859ին
կը բացուի Գաղատիոյ Ս. Աստուածածին վանքին ժառանգաւո-

X

լաց վարժարանը, որ կարճ կեսանք մը կուենեսայ, և արդէն այս յիշուածներէն երկար կեսանք ունեցողներն ալ երկարատե արդիւնք չեն ունեցած, բացի Կեսարիոյ ծառանդաւորացէն, որ մինչև հիմա շարունակած է իր գոյութիւնը: Պէտք է աւելցնել սակայն որ եկեղեցական վարժարաններուն մէջ առաջնութիւնը կը վերաբերի դարձեալ Արմաշի դպրեմանքին, որ 1821 թուակա-նէն ի վեր ունի իր գոյութիւնը:

— ԽԱՌՆ ԺՈՂՈՎԱԸ իր 20 նոյ.—3 դեկտ. նիստին մէջ շատ ուշագրաւ անօրինութիւն մը քրքրէ: Գաւառական առաջնորդ-ներէ ոմանց համար եպիսկոպոսական լիկայական խնդրուած ըլ-լալով, առ այժմ յետաձգուեր է անոնց նկատառումը և միւս կողմէ որոշուեր է նաև որ ասկէ վերջ, երբ գաւառական առաջ-նորդ վարդապետ մը եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրանայ, խոստմնադիր մը պահանջուի իրմէ, որ անպատճառ Վիճակին մէջ մնայ և, եթէ օր մը հարկադրուի թողուլ իր պաշտօնը, Վի-ճակէն չհեռանայ:

— Երանուհի մայրապետի մահովը Գալֆեան որբանոցին մայրապետութեան պաշտօնը թափուր կը մնար, և պէտք էր որ յաջորդին ընտրութիւնը շուտով տեղի ունենար: Որբանոցի հիմ-նադրին՝ Բարեյիշատակ Սրբուհի մայրապետին, կտակագրին 12րդ յօդուածին տրամադրութեան համաձայն, Ս. Պատրիարքին վե-րապահուած ըլլալով այս անուանումը, և յարմարագոյն ընտ-րելիները ներկայացնելու համար Քոյրերու միաբանութիւն մը չգտնուելով որբանոցին մէջ, ուղղակի և ամբողջակի ընտրութիւն մնացած էր Ս. Պատրիարքին վրայ: Հետեաբար՝ Ն. Սրբադնու-թիւնը, կտակագրին իրեն աւանդած իրաւունքով և իր պատրի-արքական հեղինակութիւնովը կատարեց այդ ընտրութիւնը և մայրապետ ընտրեց որբանոցին քոյր Քրիստինէ Փափաղեանը՝ որ Երանուհի մայրապետին հիւանդութեան միջոցին իբրև տեղակալ վարեց այդ հաստատութիւնը և իր ձիւրբերով ու արժանեօք ա-մենուն ծանօթ, նաև այս առթիւ ցոյց տուած ըլլալով փորձն իր բարեմասնութեանց և անձնուէր ծառայութեան, արժանի համարուեցաւ Ս. Պատրիարքին կողմէ այս պաշտօնին: Իր պաշ-տօնին հաստատութեան կոնգակը պատրաստուած է, որուն մէջ բացատրուած են իր պաշտօնը՝ իբրև մայր որբանոցին և վերա-տեսուչ հաստատութեան, և իր պարտականութիւնները՝ հան-դէպ Պատրիարքարանի, և որուն մէջ քաջալերանք և յորդորներ եղած են նաև որբուհիներուն: Այդ կոնգակը յառաջիկայ երկու-շաբթի օր որբանոցին խոստովանահայր և կրօնուսոյց Ճէպէ-ճեան Գրիգոր քհնյ.ի ձեռօք պիտի զրկուի որբանոցը և ի լուր

ամեննցուն պետի կարգացուն: Պատրիարքարանի կողմէ՝ Խառ-
քէօյի քարոզիչ Տիրայր Վ.ի միջոցաւ լսւր ղրկուելով՝ Բրիտանիէ
մայրապետին՝ ծանուցուեցաւ իր ընտրութիւնը: Այո՝ ընտրու-
թիւնը հազարդուեցաւ նաեւ որքանոցին Տիկնանց խնամակալու-
թեան և Խառքէօյի Թադ. Խորհուրդին:

— ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ խնամակալութիւնը վերջնապէս որոշե-
ր է դնել Խտիվխալ Օթէլը, որ Բերայի Մեծ իւղոցին վրայ
գտնուած կարեւոր շէնքերէն մէկն է: Այս խորհուրդը շատոնց
կար արդէն, սակայն Խնամակալութիւնը բաւական վարանման
մէջ էր, որովհետեւ, ինչպէս յայտնի է, Գարահէօղեան ընտանի-
քին տուած գումարէն 5000 ոսկի որբանոցի շինութեան յատ-
կացուելէ յետոյ, մնացեալը ամբողջովին պիտի յատկացուի այս
շէնքին դնման և ապագային եթէ արժէքը կորսնցնէ և կամ ու-
րիշ կերպով կորուստ մը յառաջ գայ, ոչ ոք կուզէ պատասխա-
նատու մնալ: Յանձնաժողովոյ անդամները վերջին խօսքը թո-
ղած են Գարբիէլ էֆ. Նորատունկեանի, որ այս կարգի պարա-
գաններու մէջ ամենէն զգուշաւորն է և կը փափաքի ամէն բան
լաւ խորհիլ և այնպէս դորժադրել, խժեժանք մը, քննադատու-
թիւն մը պակաս ըլլալու համար: Ուստի ամէն տեսակ քննու-
թիւններ կատարուած և ճարտարապետական տեղեկագիրներու
վրայ որոշուած է դնել այդ շէնքը 16000 ոսկիէ: Այս հիման
վրայ, այս օրերս պիտի կատարուին վերջնական ձևակերպու-
թիւնները: Շէնքը հինգ յարկ ունի, որուն երեք վերին յարկերն
են որ աւելի շահաբեր կրնան ըլլալ: Յանձնաժողովը կը խորհի
մաս մը ուրիշ գումար ալ յատկացնելով ձևափոխել, այսինքն
աւելի ընդարձակել շէնքը նոր յաւելումով մը շէնքին ետեւը
գտնուած բաւական տարածութեամբ դետնին վրայ: Յանձնա-
ժողովը, երկար մտածումէ յետոյ, նոյն գումարին շահագործու-
թեան համար աւելի յարմար միջոց մը կամ գնուելիք պատ-
շաճ կալուած մը չգտաւ: Կը կարծուի որ այդ կերպով մինչև
100ին 9 տոկոս առնել կարելի չպիտի ըլլայ: Թէպէտ Յանձնա-
ժողովոյ անդամներէ ոմանք կը կարծեն թէ Բերայի հետզհետէ
դէպ յառաջ ընդարձակուելովը վարի կողմերը կը կորսնցնեն ի-
րենց յարզը, սակայն այս կարծիքը ըստրովին ճիշդ ալ չէ, և
ինչ որ ալ ըլլայ, Խտիվխալ Օթէլի արդի տեղը ու գերքը կը պա-
հէ միշտ իր կեդրոնի առաւելութիւնը և կարեւորութիւնը:

— ՍՍՈՑ Կաթող. ընարութեան մասնակցող ըսիր թեմա-
կան և վանական պատգամաւորները իրենց տեղերը վերադարձե-
րէն: Միայն կը մնան Անտիոքի Առաջնորդ Թադէոս Վ. և Այն-
թապի Առաջն. Փոխանորդ Կարապետ քհն., որոնք մտադիր են

Պատրիարքարանի պատուիրակին հետ Երուսաղէմ ելթալ, հրաւիրելու Գիլիկիոյ Կաթողիկոս Ամեն. Տ. Սահակ Սրբազանը:

— ԱԼԱՇԿԵՐՏԻ նախորդ Առաջն. տեղապահ Մարգարեան Մամբրէ Վ., որ Վան կը գտնուի հիմա, նամակ մը գրելով Ս. Պատրիարքին, յայտնեւ է իր անպաշտօն վիճակը: Ն. Սրբազանութիւնը նկատելով որ յիշեալ վարդապետը Աղթամարի միաբան է և Աղթամարի, ինչպէս նաև Վանի, ընդարձակ Վիճակը պէտք ունի հոգեւոր հովիւներու, յանձնարարեց Վանայ առաջն. տեղապահ Տ. Սահակ եպիսկոպոս Բագրևանդեանի որ յարմար պաշտօն մը գտնէ յիշեալ վարդապետին:

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՐ

ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿ

Ասրպատականի քեմի կացութեան և կարիքների վերայ:

Մեծ Մասիսի կրծքից մինչև Կասպից ծովը և Արաքսից մինչև Ուրմիոյ լճի հարաւային Միանդաք և Սօուդ-բուլաղ գաւառներն ընկնող տարածութիւնը կազմում է մի ընդարձակ փոխարքայութիւն, որի վարիչն է ըստ սովորութեան Պարսից Շահի գահաժառանգը, և նոյն պագահագին տարածութիւնն է բռնում Ատրպատականի թեմը: Այդ երկրի 14 ընդարձակ գաւառներում և Մակուի խանութեան մէջ ապրում է մօտաւորապէս 48,000 հայ ժողովուրդ, որ ալարապում է երկրագործութեամբ, վաճառականութեամբ և արհեստներով: Եթէ միացնելու լինենք Երևանի, Դաննակի և Բաքուի նահանգները՝ նոր միայն կստանանք Ատրպատականի թեմի չափ մի տարածութիւն, ուր ցրուած են հայութեան այնքան սակաւածին մնացորդները: Ատրպատականի թեմում բացի առաջ-

նորդից, որը նստում է Թաւրիզում, լինում են երկու վանահայրեր՝ ս. Թադէոս առաքելոյ և ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքերում: Երբեմնակի եղել է և մի փոխանորդ Սալմաստի և Ուրմիոյ համար, բայց մշտական հաստատուն եկեղեցական վարչութիւն իւր պահպանութեան որոշակի միջոցներով՝ երբէք նա չի ունեցել. նոյն իսկ առաջնորդի ապրուստը կախուած է եղել իրեն առաջնորդի սխրագործութիւնից: Ունենալով ցանուցիր ժողովուրդ, ենթակայ բազմատեսակ միսիօնարների ազդեցութեան, կիսով չափ Ռուսաստան դաղթած և պարսիկ պաշտօնէութիւնից կեղեքուած, այլ և ղուրկ լինելով փոքր ի շատէ օրինաւոր գործակալներից՝ այս թեմը չորս հինգ տարիներով ամբողջ դաւառներից ոչ մի կոպէկ տուրք չի տալիս թեմական դիւանին ընթացիկ ծախուց համար:

Առաջնորդարանի շինութիւնը հին է և աղքատ. ամենակարեւոր կահկարասիք չունի առաջնորդարանը, այլ թատերասէրներից փոխ առած աթոռներով է կառավարւում. դիւանը անկանոն, ոչ մի կարգին դարձ չէ պահուած, —կատարեալ քաօս: Եթէ դուրս վերայ աւելացնենք այն հանգամանքը, որ ամբողջ թեմում չկայ թեմական դպրոց կամ նոյն իսկ Սրամեան դպրոցն աւարտած մի հատ քահանայ, որ ձեռնադրուած են դրադէտ խոհարարներ, դպրոցների ծառաներ, գերձակներ, կամ դաղթական՝ շատ անգամ ամենատխուր անցեալ ունեցող անձինք, շատ քիչ բացառութեամբ, կտանանք այն պատկերը, որ ներկայացնում է Թաւրիզի թեմի հայ հոգեւորականութեան վիճակը: Տասնեակ տարիների ընթացքում գործուկողական պաշտօն են վարել աշխարհական անձինք, որոնցից շատերն անխնայ կեղեքել են ժողովուրդին, եղել են մի մի փոքրիկ բռնակալ, իսկ առաջնորդարանի և մասնաւոր գործերի համար—միանգամայն անօգուտ:

Յաճախակի մեզ պատահում է կարդալ նաև դպրոցների և դրադարան-ընթերցարանների մասին: Չափել ենք յետոյ կարգացածը մեր տեսածի և հասկացածի հետ և

իրականութիւնը շատ հեռի գտել երևոյթից: Ամբողջ Ասորւ պատականում մի միայն թաւրիղի, Հաֆթուանի և Ղալասարի գրադարաններն են փոքր ինչ գրադարանի նման: Մինի խելքին փչում է բանալ գրադարան ընթերցարան. հաւաքում է մի հինգ հոգի, կազմում է կանոնադրութիւն իրեն հասկացածի չափով, առաջարկում է Առաջնորդին ի հաստատութիւն, մի քանի գիրք է գտնում, մի երկու թերթ բերել տալիս՝ յաճախակի միայն մուրացկանութեամբ, և արդէն գրադարանը պատրաստ է. էլ հանգէս, էլ մաղթանք, լրագրական յօդուածներ, էլ աղմուկ. մինչև որ անցնում է մի քանի ամիս և տեսնում էք, որ գրքերը տարուել են մի որ և է մասնաւոր անձի մօտ և գրադարանը փակուել է:

Նոյնպիսի վիճակ են ունեցել ցայսօր և դպրոցները: Ոչ ծրագիր կայ, ոչ կանոնաւոր նիւթական միջոց և ոչ հսկողութիւն: Որոնում են գլխաւորապէս էժանագին՝ տարեկան—100—180 ռուբլիանոց, վարժապետներ: Բուղոքական միսիօնարական նորմալ դպրոցի տշակերտը համարում է լաւ ուսուցիչ. իսկ կիսագրագէտ դաղթականներ—որքան և ինչ տեսակի ուղէք կգտնէք: Ամբողջ թեւ մում չկայ դասագրքերի պահեստ կամ գրախանութ. թաւրիղում և Ասորպատականում չէք գտնի նկարչական պիտոյքներ, աշխարհագրական քարտէզներ, դիտողական ուսման համար հարկաւոր պատկերներ, ժողովածուներ և այլն, առանց որոնց անհնարին է դպրոցական դործի կանոնաւոր ընթացքը: Եւ յանկարծ այդ դրութեամբ գոյութիւն ունին մօտ 24—30 դպրոցներ, որոնք նիւթականի կամ ուսուցչի բացակայութեան պատճառով երբեմն տարիներով փակ են մնում: Եթէ քրքրելու լինէք ամբողջ առաջնորդարանը, չէք գտնի մի դործ, որից կարելի լինէր գէթ մօտաւոր գաղափար կազմել դպրոցական գործի մասին: Այսպէս ահա ծախսում են գումարներ, տեղի է ունեցել և ունի աղմուկ, իսկ արդիւնքն եղել է կամ չնչին և կամ ոչինչ:

Համեմատաբար աւելի կանոնաւոր վիճակ ունին թաւ-

րիզի Արամեան և Հայկազեան դպրոցները. բայց ասում ենք համեմատաբար, որովհետեւ նրանք էլ բարեկարգ վիճակ ունենալուց շատ և շատ հեռու են: Իրաւ է, տարեկան ծախսւում է 14,000 ռուբլուց աւելի մի դումար, որչափով երկար տարիների ընթացքում պահպանուել են մեր թեմական դպրոցները, բայց ասում ենք, որ այստեղ էլ արդիւնքը շատ փոքր է՝ հետեւեալ պատճառներով: Այդ երկու դպրոցների աշակերտաց թիւը հազիւ հասնում է 250-ի, որոնք տեղաւորուած են 17 դասարաններում. ուրեմն մօտաւորապէս 15 հոգի իւրաքանչիւր դաստառանը: Նոյն են օրիորդաց դպրոցները:—Եւ ահա մինչդեռ երկու դպրոցների գէթ բարձր դասարանների աշակերտներին ի միասին տեղաւորելով կարելի էր հրաւիրել աւելի պատրաստուած ուսուցիչներ՝ մասնագիտական կրթութեամբ, և հետեւապէս շատ աւելի հիմնաւոր կերպով առաջ տանել դպրոցական գործը,—ուժերը զուր տեղ բաժանուում են և ծախսի համեմատ արդիւնք չի ստացուում: Ուսուցչական խմբի մեծամասնութիւնը կազմուած է մեր թեմական դպրանոցներն աւարտածներից և երբեմն էլ Յ-դ 4-դ դասարանից հեռացրած աշակերտներից, որոնք ոչ թէ միանգամայն անպատրաստ են յիշեալ դպրոցների (որոնք 5 և 6 դասարանեան են) ուսուցչութեան համար, այլ ուղղակի ուսուցչական կոչման անարժան, որովհետեւ հասկացողութիւն չունին մանկավարժութեան, հոգեբանութեան, մեթոդիկայի, և նոյն իսկ աւանդելիք առարկաների մասին:

Թաւրիղում կան՝ լսարան, երկու գրադարաններ, երկու մանկապարտէզ, արհեստանոց օրիորդների համար, գինեհատից ընկերութիւն, Աղքատախնամ և Հայուհեաց միացեալ պատկառելի ընկերութիւն, որոնք պարաս չեն, գործ են կատարում. բայց ինչ արած, որ չկայ մի կարգ, խիստ մշակուած ընթացք ու ծրագիր: Ի՞նչ կարելի է սպասել, երբ ամեն ինչ կախուած է անձնաւորութիւնից և նրա կամքից ու քմահաճութիւնից, երբ չկայ մի մշտական հսկող մարմին և որոշ ծրագիր, որը պարտադիր լինի:

աւէնքի համար: Ամբողջ թեմը ծանրանում է առաջնորդարանի վերայ, որն եթէ ճշտապահ լինի իւր պաշտօնական դրագրութեանց մէջ և պատասխանէ երբ և ում պէտք է, ամբողջ եկամտի կէսը հարկաւոր կլինի փոստային և հեռագրական ծախուց համար: Մոռանալու չէ, որ Ատրպատականը կառավարւում է սրբական անդամներով և պարսիկ վարիչներով, որոնց նպատակը մի միայն կեղեքելն ու հարստահարելն է, որտեղ կաշառքը նուիրադործուած և ընդունուած յայտնի տուրք է, ուր չկայ արգարադատութիւն, դատարան և այլն, և ուր հայ ժողովուրդը առաջնորդարան է վազում իւրաքանչիւր քայլափոխում: Նօտարական, ժառանգական, վարչական, դատաստանական, կրօնական, եկեղեցական և այլ բազմաթիւ դործեր ծանրանում են առաջնորդարանի վերայ: Առաջնորդն է հայ ժողովրդի վշտի և ուրախութեան թարգմանը կառավարութեան առաջ: Առաջնորդն է կեղեքումներից տանջուած հայ ժողովրդի հառաչանքն ու բողոքը տեղը հասցնողն և դարման խնդրողը: Նա պէտք է որոշ կապեր պահպանէ հիւպատոսների և հիւպատոսարանների հետ: Նա պէտք է վարկ և պատիւ ունենայ Պարսից իշխանութեան առաջ, կոպեր պահպանէ գաւառական պաշտօնեաների հետ, և այլն և այլն: Այս բոլորի համար հարկաւոր է միջոց և ժամանակ, հարկաւոր են ընդունակ դործակիցներ և օգնականներ, հարկաւոր է մատիմատիքական հաշիւ և ճշտութիւն, մի խօսքով ոչ մի տեղ առաջնորդի պաշտօնն այնքան դժուարին և բարդ չէ՝ որքան Ատրպատականում: Կարծում եմ այս է գլխաւոր պատճառը, որ բացի Սահակ եպիսկոպոս Սաթունեանից, որ առաջնորդ է եղել գեռ հանգուցեալ Ներսէս Կաթուղիկոսի ժամանակ, ոչ մի առաջնորդ դրական դործերի հետք չի թողել Ատրպատականում: Չի երևում ոչ մէկի ձեռքը և ոչ մի հիմնարկութեան վերայ, և եթէ մէկը կարողացել է մի քանի դէպքում աչքի ընկնելու կերպով պաշտպանել հայ ժողովրդին, վարչութեան ներկայացուցիչների կաշառակերութիւնից և բէկերի ու խաների կո-

ղոսուտից, նա արդէն ժողովրդականութիւն է ձեռք բերել և անմահացել՝ ինչպէս օր. հանդուցեալ Վեհապետեան և Մխիթարեան եպիսկոպոսները, որոնք ազատ չեն եղել հարկաւ ամենախոշոր թերութիւններից:

Ատրպատականի թեմի այս խեղճ դրութեան վերայ հարկաւոր է առանձին ուշադրութիւն դարձնել: Մի կարևոր հանգամանք ևս մոռանալու չէ: Պարսկաստանում գեռ այն շրջանն է, երբ համեմատաբար ամենաղարգացած մեծամասնութիւնը կազմում են հայերը, երբ նոքա հանդիսանում են ամենալաւ նախաձեռնողներ և միջնորդներ Պարսկաստանի և Եւրոպայի մէջ: Վաղը, միւս օրը կը դան օտարազգիք՝ նոցանից աւելի պատրաստուած և մեծ դրամագլուխ ունեցող, որոնք ամեն ինչ կառնեն նոցա ձեռքից, կտիրանան պարսկական արդիւնաբերութեան և ներմուծութեան, և նոքա կդառնան ու բանուորներ, օրավարձով աշխատողներ՝ նոցա աչքի առաջ կտիրանան նոցա բոլոր ունեցածին: Պարսկահային հարկաւոր է շտապել, հարկաւոր է ձեռք բերել դուրճական գիտութիւն և գեղեցիկ կրթութիւն. նա իւր վարքով, իւր ուսմամբ, հաւատարմութեամբ և մաքուր ու բեղմնաւոր աշխատանքով պէտք է ժողովրդի ամենակարևոր տարրը լինի, պետական մեքենայի ամենաանհրաժեշտ մասը կազմէ՝ առանց որի չէր կարող բեղմնաւոր գոյութիւն ունենալ այդ մեքենան: Հայ ժողովուրդը, թէև այլապիսին, պէտք է երևան հանէ Պարսկաստանում իւր ամենագեղեցիկ պատմական յատկութիւնները, պէտք է կատարէ իւր միասնական և Պարսկաստանից դուրսն էլ մեզ դատարկատողներին ու թթու հայակերներին ցոյց տայ, որ սխալուած և մոլորութեան մէջ են: Կառավարութեան բարձր շրջաններն անպայման բարեհաճ են գէպի հայ ժողովրդի կրթական շարժումն ու գեղեցիկ ձգտումները, իսկ Շահն-Շահի նախանցեալ թուին հանած ֆիրմանը ցանկալի աղատութիւն է տուել նորան դորժելու և ամեն տեսակ դպրոցներ ունենալու: Ի՞նչ պէտք է անել ուրեմն. ինչից սկսել և ինչպէս, որ անցեալի սխալները տեղի չունենան:

Ըստ իս հարկաւոր է նախ որոշ կարգ ու կանոնի տակ դնել թեմական վարչութիւնն և առաջնորդական պարտիքն ու իրաւունքը որոշել: Վարչական, կրթական և տնտեսական դործերին պէտք է մասնակից անել աշխարհական տարրը՝ ի հարկէ ընտրական որոշ սկզբունքով: Պէտք է ստեղծել թեմական տեսչութիւն իւր օգնական մարմիններով, մշակել որոշ ծրագիր գաւառական տարրական և մասնագիտական դպրոցների համար: Թաւրիշ գում Բանալ միջնակարգ բաղմարուեցտեան դպրոց: Պէտք է պահել երկու փոխանորդ Սալմաստ-Ուրմիոյ և Ղարա-Գաղի գաւառների համար, որոնց և կարելի է հաւասար թեմական տեսչի պաշտօնը: Պէտք է վերացնել նոցա ապրուստի ներկայ պարսկական սխտեմը իւր բոլոր բացասական կողմերով և առաջնորդից սկսած մինչև թեմական տեսչի համար նշանակել որոշ ռոճիկներ, ապա թէ խիստ կերպով պահանջել իւրաքանչիւր պաշտօնէից իւր պարտականութեանց անթերի կատարումն: Այսպէս, երբ կը միանան ներկայումս անսխտեմ և բաժան բաժան դործող մարմինները և «յանուն դործի և ապագայի» կնուիրեն իրենց ստանձնած պաշտօնին, այն ժամանակ դործերի ընթացքը կախուած չի լինի պատահականութիւնից և կարելի կլինի ստեղծել ցանկալի դրութիւն՝ յսուալի ապագայ:

Դորա համար անհրաժեշտ է ամէնից առաջ տնտեսական դրութիւնը բարւոքել. իսկ տեղական միջոցները շատ և շատ չնչին են և անբաւարար: Չունենալով ընդունակ օգնականներ և ժամանակ, չկառավարելով բաղմակաբօս և ցրուած մի թեմ, առաջնորդները չեն կարողացել կանոնաւորապէս հսկել եկեղեցական դրամների անկորուստ պահպանութեան և այդ եկամուտներն աւելացնող միջոցների վերայ: Չեն եղել կանոնաւոր հաշուեմատեաններ, չի եղել վերաստուգիչ մարմին, և ամեն ինչ մատնուած է եղել կամայականութեան: Ստրպատականից դուրս եղած հարուստ հայ եկեղեցիները կարող էին օժանդակութիւն հասցնել, պէտք է միայն ճանաչեն չրա-

ւոր քրօջն օգնելու սլարտականութիւնը և լաւ զգան, թէ որչափ ծանր է և ստիպողական այստեղ պահանջը: Մի՞թէ աւելի բարւոք չէր լինի նպաստել Պարսկահայոց եկեղեցական-կրթական գործին, քան անարժան երեցփոխաններին աւար դարձնել եկեղեցական դրամները: Հրաւիրում ենք այս բանի վերայ իշխանութեան հետ և ձեռքնհաս անձանց լուրջ ուշադրութիւնը: Ժամանակը մեզ չի սպասում. բաւական պէտք է համարենք եղած փորձերը և շտապենք խելացի և բեղմնաւոր հիմունքների վերայ դնել գործը:

Ե. ծ. վ. Մ.

Ս. ԳՐՈՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ.

Այժմ՝ շուտ շուտ է արժարժւում ս. Գրոց նոր տպագրութեան խնդիրը: Իսկ խնդիրն աւելի բարդ կերպարանք ունի, քան թուում է: Ոմանք ժողովրդեան որոշ կարիքներն աչքի առաջ ունենալով, պահանջում են ս. Գրոց աշխարհաբար թարգմանութեան տպագրութիւնը. իսկ ոմանք ազգային պատուի նախանձախնդիր լինելով, հարկաւոր են համարում՝ ս. Եջմիածնի մատենադարանի ձեռագիրների բարեխիղճ համեմատութիւններով ձոխացած՝ նախնեաց անեղծ և անարատ թարգմանութեան լոյս ընծայելը:

Աշխարհաբար թարգմանութիւնն առաւելապէս զբաղանական խնդիր համարելով, իսկ նախնեաց թարգմանութեան համեմատական տպագրութիւնը բուն եկեղեցական՝ միանդամայն և զիտութեան խնդիր ճանաչելով, տարակոյս չկայ, որ դոքա այնքան հասունացել են, որ այլ ևս անտեղի կլինի յետաձգել դոցա լուծումը: Հեռապէս ոչ մի զոհողութիւն չպէտք է խնայել, որ այդ գործերը օր առաջ ձեռնարկուին: Մինչև անգամ այդ երկուսի մէջ առաջնութեան խնդիր

Ծան. 2000 երեսից սխալ է պէտք է լինէր 1100:

չպէտք է լինի, վասն զի մեր կրօնական ինքնագիտակցութեան և դարգացման համար երկուսն էլ համահաւասար կերպով կարեւոր են: Աւրիմն ցանկալի է, որ հեղինակաւոր կողմից օրհնուի և երկու գործն էլ սկսուի անյապաղ, որ վաղուց արդէն պէտք է սկսուել էին: Ինչ և իցէ, ոչինչ պատճառ չկայ, որ այնքան ժամանակ բարձի թողի արածը, այժմ ևս անփոյթ թողնուի:

Սակայն երբ էլ որ ձեռնամուխ լինինք, կասկած չկայ, որ այդ գործերի կատարումը շատ երկար պիտի տևի. տարիներ, և ո՛վ գիտէ, թէ քանի տարիներ մենք դարձեալ ակնդէտ պիտի մնանք, մինչև որ աւարտած գործերը մեր ձեռքերումն ունենանք: Վասն զի ամէն բան պէտք է նոր պատրաստուի, հարկաւոր է մեծ հմտութիւն և աշխատանք, չպէտք է շտապել և յափշտակուիլ, այլ աշարջութեամբ կշռել բոլոր ծանրութիւնը: Իսկ մինչև այն երանելի օրը, երբ որ այդպէս կատարուած գործեր կ'ունենանք, միթէ էլ ուրիշ ոչինչ անելու բան չունինք:

Անշուշտ ունինք. և այս բանի վերայ դարձնում ենք ընթերցողի ուշադրութիւնը:

Նրելի ընթերցողին յայտնի է, որ հոգեւոյս Ներսէս պատրիարքը բիրյիական ընկերութեան ղիմել էր, որ սա մեր նախնեաց ս. Գրոց թարգմանութիւնը տպագրէր և էժանագին տարածէր: Նւ որովհետև Հին Ատակարանի հայերէն թարգմանութիւնը եբրայական բնագրից չի թարգմանուել, այլ յունարէն թարգմանութիւնից, իսկ միւս կողմից՝ ընկերութեան կանոնն է, որ թարգմանութիւնները իւրյս ընծայեն ս. Գրոց բնագրի լեզուներէց—ուստի ընկերութիւնը առաջարկեց այս զժուարութիւնը բառնալ: «Մերայինների նշանաւորները» խորհուրդ անելով, գտան հետեւեալ հնարը. հայերէն թարգմանութիւնը համեմատել եբրայականի հետ, տարբերութիւնները նշանակել ստորև ծանօթութիւններում, իսկ հայերէնը պահել ինչպէս որ է: Ընկերութիւնն այս պայմանն ընդունեց, իսկ այնուհետև հայերից յատուկ ժողով կազմուեցաւ այս գործը կատարելու համար:

Ահա այսպէս իւրյս ընծայեցաւ 1895 թ. ին Կոստանդ-

նույնպիսով՝ «Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոս, համեմատութեամբ երրայական և յունական բնադրաց»:

Ջարմանալի կերպով ռուսահայոց հրապարակախօսութեան մէջ այս գործը և երեւելի եղելութիւնը չնշմարուեցաւ: Քայց որպէս զի անծանօթները փոքր ինչ գաղափար կազմեն, թէ բանական հայն այդ գործով ինչ զիւտ է ստացել, մի երկու օրինակով տեսնենք, թէ ինչպիսի անհասկանալի բառեր, նախադասութիւններ և ամբողջ գլուխներ այժմ հասկանալի են դառնում ընթերցողին:

Վեր առնենք նախ մի մի նախադասութիւններ Սաղմոսից.

Հայերէն քարգմ.

Եբրայերէն բնագիր.

Յիշեալ Տէր, զԴաւիթ, և զամենայն հեգուրփիւն նորա:

... ցեղութիւն նորա:

Վասն Դաւթի սիրելոյ քո:

... ծառայի քո:

Կորեաւ յինէն փախուս իմ:

Կորեաւ յինէն ապաւեն:

Զի բնդերկար եղև պանդըխտութիւն իմ:

Զի ի Մոսոբ եղև պ. իմ:

Եթէ ոչ օրէնք քո խօսք իմ էին:

... բերկրութիւն իմ ...

Ի հակառակութիւն և ի նախանձ, առցեն ի նանիր զքաղաքս քո:

Որ խօսին չարիս զքէն, խրոխտան ի նանիր ընդդէմ քո:

Թէ ոչ նախ նուագեցից զքեզ, Երուսաղէմ, սկիզբն ուրախութեան իմոյ:

Թէ ոչ բարձրացուցից զԵրուսաղէմ ի վեր քան զգլուխ ուրախութեան իմոյ:

Զթիկունս իմ հարին մեղաւորք, ընդ երկար արարին զանօրէնութիւնս իւրեանց:

Ի վերայ թիկանց իմոց հերկեցին հերկողք, ընդ երկար արարին զակօս իւրեանց:

Այժմ վեր առնենք մի ամբողջ գլուխ Յովբից.

Ընդէր զՏէր մոռացան ամբարհաւածք:

Ընդէր յամենակալէն չեն ծածկեալ ժամանակք, և ընդէր որ զիտենն զնա՝ ոչ տեսանեն զաւուրս նորա:

Եւ ամբարիշտք անցին ըստ սահման. զհօտ հանդերձ հովուօք յափշտակեցին:

Զէշ որբոյն վարեցին և զեզն այլւոյն գրաւեցին:

Խոտորեցուցին զտկարս ի ճանապարհէ արդարութեան, առ հասարակ զօղեցուցին զհեղս երկրի, զկայեցան իբրև զցիւռս ի վայրի:

Վասն իմ ծախեցին զգործ իւրեանց, քաղցրացաւ նոցա հաց ընդ լիտիս:

Զանդ տհաս որ ոչ իւրեանց էր՝ հնձեցին, տկարք զայգիս ամբարշտաց անհաց և անվարձ գործեցին:

Զմերկս բազումս ննջեցուցին առանց հանդերձից, զգեստս անձանց նոցա զերծին:

Ի ցօղոյ լերանց տամիւնան, քանզի ոչ գոյր նոցա յարկս արկին զինքեանս ընդ վիմաւ:

Յափշտակեցին զորքն ի ստենէ, և զանկածն տառապեցուցին:

Զմերկն ննջեցուցին առանց հանդերձի տառապարտուց, հատին զհաց քաղցելոց:

Յանձուկս դարանակալ եղեն ի տառապարտուց, զճանապարհս արդարութեան ոչ գիտացին:

Որք ի քաղաքաց և ի տանց իւրեանց զրկեցան, անձինք տղայոց մեծամեծօ հեծեցին. և նա այնմ այցելութիւն ընդէր ոչ առնիցէ:

Յերկրի էին նոքա՝ և ոչ ծանեան. զճանապարհս արդարու-

Զսահմանս փոփոխեն, զհօտս յափշտակեն, և արածեն:

Զէշ որբոց վարեն, առնուն ի գրաւ զեզն այլւոյն:

Մոլորեցուցանեն զաղքատս ի ճանապարհէ, ի միտին թաքչին տնանկք երկրի:

Ահա իբրև զցիւռս յանապատի ելանեն ի գործ իւրեանց, վաղայարոյցք յորս՝ անապատ տայ նոցա՝ հաց վասն մանկանց:

Հնձեն զանդ որ չէ նոցա, և անկրաւութեամբ կթեն զայգի:

Զմերկն ագուցին առանց հանդերձի, և առանց ծածկութի ի ցրտութեան:

Ի հեղեղաց լերանց տամիւնան, և առանց ապաստանի գիրկս արկանեն վիմաց:

Յափշտակեն զորքն ի ստենէ, և զաղքատին առնուն գրաւ:

Զմերկն շրջեցուցանեն առանց հանդերձի, և քաղցեալք կրեն զորայ:

Ի մէջ որմոց նոցա մղեն ձէթ, հնձանս հարկանեն, և ծարաւին:

Ի քաղաքաց արք հեծեն, և անձն վերաւորելոց ճչէ, և Աստուած չհամարի անզգամութիւն:

Նոքա են յապստամբաց լուսոյ, ոչ գիտեն զճանապարհս

Թեան ոչ գլխացին, և ընդ շա-
ւելոյ նորա ոչ դնացին:

Ծանուցեալ զգործս նոցա՝
մատնեաց զնոսա ի խաւար, և
զցայգ եղիցին իբրև զգողս:

Եւ աչք շնացելոյն պահեսցեն
զխաւար, և ասիցէ, թէ ոչ դա-
կանիցէ զիս ակն, և քօղ արկ
զերեսօք իւրովք:

Փորեաց ընդ մութ գտուն իւր.
ի տուէ կնքեցին զանձինս, և ոչ
ծանեան զլոյս:

Եթէ միանգամայն առաւօտ
նոցա ի ստուերս մահու է, եթէ
ի միտ առնուցու զխռովութիւն
ստուերաց մահու:

Թեթևագոյն է ի վերայ ջուր-
ցն երեսաց. կործանեսցի մասն
նոցա ի վերայ երկրի, երևեսցի
տունկ նոցա ի վերայ ցամաք
երկրի:

Ձի զանթանոցիկ որդոյն յա-
վըշտակեցին. ընդգէմ յիշա-
տակեցան նմա մեղք, իբրև զմա-
ռախուղ ցօղոյ եղև անյայտ:

Հատուցի նմա որ ինչ արա-
րն. խորտակեցի ամենայն ա-
նիրաւ հանդոյն փայտի անբժը-
կականի:

Ձի ամլոյն բարի ոչ արար, և
ամուրւոյն ոչ ողորմեցաւ:

Սրտմտութեամբ կործանեաց
շտկարս. և թէպէտ և յարկցէ,
մի հաւատասցէ կենաց իւրոց:

Հիւանդացեալ՝ և մի՛ ակնկալ-
ցի ողջանալոյ, այլ անկցի ախ-
տիւ. զի զբաղումս չարչարեաց
բարձրութիւն նորա:

Նորա, և ոչ կան ի շաւելոյ նո-
րա:

Ընդ լուսանալն ելանէ սպա-
նոյ, սպանանէ զաղքատն և
զտնանկ, և ի գիշերի եղիցի
իբրև զգող:

Եւ աչք շնացելոյն սպառն
խաւարի, և ասէ, թէ ոչ զա-
կանիցէ զիս ակն, և քօղ արկ
զերեսօք իւրովք:

Ական հատանէ ի խաւարի,
զտանց, զոր ի տունջևան գի-
տեցին. և ոչ ծանեան զլոյս:

Քանզի առհասարակ այդ
ստուեր մահու է նոցա, զի գի-
տեն զարհաւիրս ստուերի մա-
հու:

Թեթևագոյն է ի վերայ ջուրցն
երեսաց. անիծեալ լիցի մասն
նոցա ի վերայ երկրի, ոչ դառ-
նայ ի ճանապարհ այգեաց:

Յամաքութիւն և տօթ յափըշ-
տակեն զջուրս ձեան, գերեզ-
ման՝ զմեղուցեալս:

Մոռացի զնա ողորմութիւն.
կերիցէ զնա քաղցրութեամբ
որդն, ոչ ևս յիշեսցի, և խոր-
տակեցի իբրև ծառ անիրաւու-
թիւն:

Յանջէ զամուլն որ ոչ ծնաւ,
և այլոյ չառնէ բարութիւն:

Չգէ զհօրս զօրութեամբ իւ-
րով, յառնէ նա և չիք ապա-
հովութիւն կենաց:

Ետ նմա ապահովութիւն, և
վտահ լիցի ի նա, և աչք նո-
րա ի վերայ ճանապարհաց նոցա:

Թարշամեսցի իբրև զբանջար
է տօթի, կամ իբրև զհասկ
ինքնին անկեալ ի ցօղնոյ:

Ապա թէ իցէ ոք որ ասիցէ
զինէն՝ սուտ խօսել, դեցէ զբա-
նըս իմ յոչինչ:

Բարձրացան սակաւիկ մի, և
եղէն յոչինչ, և խոնարհեցան,
որպէս զամենեւին՝ կորեան, և
իբրև զգլուխ հասկի հատան:

Եթէ չիցէ այսպէս, ո՞վ արաս-
ցէ զիս սուտ, և համարեսցի
ոչինչ զբանս իմ:

Այսքան օրինակն էլ բաւական լինի Պոլսոյ հրատարա-
կութեան արժէքը հասկանալու համար:

Ահա եօթը տարի է, որ այս գիրքը շրջում է հայերի
ձեռքում, և եթէ կարելի է ասել՝ արդէն քաղաքացիացել
է: Թէպէտ գիրքը լոկ գրականական նշանակութիւն ունի,
բայց ի նկատի առնելով, որ մեր թեմական դպրանոցներում
և ձեմարանում արդէն որպէս դասագիրք է գործածվում,
հասկանալի է, թէ ինչ կարևորութիւն է ստացել մեր կեան-
քում: Եւ այլակերպ ևս չէր կարող լինել, քանի որ
մէջ տեղը Ներսէս պատրիարք Արժապետեանի պէս նուի-
րական անձի անուն կայ և գործը գլուխ է եկել բանիրուն
հայերի ժողովով:

Որպէս առաջին փորձ, հարկաւ այս գործը այնպէս
պէտք է տպագրուէր, ինչպէս որ լոյս տեսաւ, այսինքն ու-
ղիղ ընթերցանելիքը ստորեւ ծանօթութիւններում: Բայց
եօթը ամբողջ տարիներ փորձուելուց և օգտաւէտ ճա-
նաչուելուց յետոյ, միթէ ժամանակ չէ՞, որ գործն աւե-
լի ևս ծայրագոյն օրհնութիւն ստանայ և վերջնականապէս
վաւերացուի:

Յառաջադիմութիւնը միայն մի եկեղեցու արտօնու-
թիւն չի կարող լինել, այլ ամբողջ քրիստոնէութեան: Մենք
էլ քրիստոնեայ ազգ գոլով, իրաւունք ունինք և պարտա-
ւոր ևս ենք զիտութեան ցուցումներով ս. Գրոց տպագրու-
թիւնն ունենալ, ինչպէս որ արդէն փորձել է հոգեւոյս Ներ-
սէս պատրիարքը:

Կնքելով մեր խօսքն, ասում ենք. Մի կողմից ձեռնար-
կելով նախնեաց հարազատ թարգմանութեան համեմատական
տպագրութեանը, որ շատ տարիներ պիտի տևի, միւս կող-

մից պէտք է հոգեւոյս Պատրիարքի նախաձեռնութեամբ փորձի համար սկսած գործը այժմէն իսկ նորոգ տպագրուի Ծայրագոյն իշխանութեան վերջնական վաւերացմամբ, բայց այնպէս, որ Պոլսոյ տպագրութեան իւրաքանչիւր էջի ստորեւ ծանօթութիւնները մանեն բնագրի համապատասխան տեղերում, իսկ թարգմանութեան այլակերպութիւնները ծանօթութիւններում նշանակուին:

Զոր օրինակ.

Կոստանդ. տպագրածը.

Նոր տպագրուելիքը.

2 Նա պատասխանի ետ և ա-
4 տէ⁴. Ազգ չար և շնացող
նշան խնդրէ

2 Նա պատասխանի ետ և
ատէ⁴. Յորժամ երեկոյ լինի,
ատէք թէ Ջեր լինելոյ է, քան-
3 զի կարմրացան երկինք. Եւ
ընդ այդս՝ Այսօր ձմեռն, քան-
զի կարմրացան խոժուեցան
երկինք. զերեսս երկնից գի-
տէք քննել, և զնշանս ժա-
4 մանակաց չկարեցէք: Ազգ
չար և շնացող նշան խնդրէ ...

4. Բազումք յաւելուն: Յորժամ երեկոյ լինի, ատէք թէ Ջեր լինելոյ է, քանզի կարմրացան երկինք. (3) Եւ ընդ այդս՝ Այսօր ձմեռն, քանզի կարմրացան խոժուեցան երկինք. զերեսս երկնից գիտէք քննել, և զնշանս ժամանակաց չկարեցէք:

4. Յումանս պակասէ:

Միայն այս եղանակով մենք կուենանք կարճ ժամանակից յետոյ մեր պէտքերի համեմատ ս. Գրոց նորոգ տպագրութիւնը. ժամանակին, Աստուծով, կուենանք նաև նախնեաց ճշգրիտ թարգմանութիւնը, որ ոչ նուազ կարևոր է:

Ս. Մ.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՂՈՒԱՆԻՅ. Ա. հասար. և Մահաբ. եպիսկոպոս Բաբխուդարեան. Վաղարշապատ, 1902 թ. գինն է 1 ր. 50 կ. նանապարհաձախով:

Դրբլիս հեղինակ Սրբազանը ծանօթ է բանասէր հայ հասարակութեան իւր մի քանի աշխատութիւններով, որոնցից նշանաւորներն են՝ «Գաղտնիք Ղարաբաղի», «Արցախ», «Աղուանից երկիր և Դրացիք»: Այդ աշխատութիւնների հետ ներկայ երկն էլ նուիրուած է Սիւնեաց և Աղուանից երկրի ուսումնասիրութեան: Դրել մի ժողովրդի պատմութիւն, որի անցեալի մասին շատ կցկտուր տեղեկութիւններ ունինք՝ արդիւնք խոստացող ձեռնարկութիւն չէ. բայց հեղինակը մասամբ այս դժուարութիւնից դուրս գալու բարեբաղդ վիճակի մէջ է եղել նորանով, որ երկար տարիներ անձամբ ճանապարհորդել և ուսումնասիրել է այն երկրի աշխարհագրական և պատմական հանդամանքները, որի պատմութիւնը պէտք է դրէր, և հաւաքել է նոյն երկրում ցրուած արձանագրութիւններն ու ձեռագիրների յիշատակարանները, ծանօթացել տեղական աւանդութիւնների հետ և այսպիսով լաւագոյն կերպով նախապատրաստուել իւր գործի՝ յատկապէս Աղուանից միջին դարու պատմութեան համար: «Աղուանից Պատմութիւնը» մեր աչքում աւելի արժէք է ստանում հէնց իւր այս կողմերով: Հին շրջանի պատմութիւնը թոյլ է, կցկտուր, շատ խնդիրների մէջ կարօտ ստուգութեան և քննութեան. բայց այս թերութեան պատճառը մասամբ հեղինակից անկախ պէտք է համարել՝ աղբիւրների պակասութեան պատճառով: Ընդհանուր առմամբ ընթերցողը հաճելի տպաւորութիւն է ստանում ծերունի հեղինակի անխոնջ աշխատասիրութիւնն ու սրբաշուք ոգին նկատելով:

Հեղինակն իւր գործը սկսում է մի յառաջաբանով, ուր համառոտաբար տեղեկութիւններ է յայտնում Աղուանից երկրի սահմաններն և այնտեղ հաստատուած ցեղերի մասին, աշխատելով պարզել նոցա ծագումն ու պատմութիւնը մեզ հասած տեղեկութիւնների հիման վերայ: Նոյն հատուածի մէջ քննութեան նիւթ է դարձնում Կաղանկատուացու պատմութեան ծագման խնդիրը՝ հին գիտնականների հետ այն եղրակացութեան հասնելով, թէ Կաղանկատուացին է. դարու պատմիչ է, իսկ Մովսէս Դասխուրանցին միայն Գ. հատորի շարայարողը: Նա ցոյց է տալիս երկու հեղինակների հայրենի գիւղերն Աղուանից երկրում: Այնուհետև սկսում է իւր պատմութիւնը ամենալավ ժամանակներից՝ առանց քննութեան կրկնելով Խորենացու և Կաղանկատուացու հաղորդածները, Ստրաբոնի և Տակիտոսի մի քանի կցկտուր տեղեկութիւնների հետ: Աղուանից մասին աւելի ընդարձակ մանրամասնութիւններ ենք լսում քրիստոնէութեան հաստատութիւնից յետոյ: Լուսաւորչի և նորա թուոն Դրիգորիոսի գործունէութիւնը, Պարսից ջանքերը քրիստոնէութիւնը ջնջելու, տառերի գիւտն ու կրօնական պատերազմները, Աբաբացուց տիրապետութիւնը՝ ընթացակից են Հայոց պատմութեան, և Աղուաններն որպէս դրացի ժողովուրդ բաղդակից են իրենց ուրախութիւններով ու դժբաղդութիւններով Հայոց, որով և Աղուանից պատմութիւնը Հայոց պատմութեան մի մասն է կազմում: Առանձին մի դիժ են Աղուանից և Հոնաց, որպէս աւելի սերտ դրացիների՝ յարաբերութիւնները, և Աղուանից առաքելական գործունէութիւնը Մեծ կողմանց Իսրայէլ եպիսկոպոսի ձեռքով: Աղուանից և Հայոց եկեղեցական գծութիւններն ու յարաբերութիւնները կարող էին աւելի լուսաբանուած լինել:

Գրքի կարևոր մասերն են կազմում Աղուանից իշխանական ցեղերի ծագումն ու ազգաբանութիւնները: Այստեղ արդէն երևում է հեղինակի գովելի աշխատասիրութիւնը. նա ոչ միայն օգտուում է Հայոց պատմագիրներէ, բայց մի առ մի հանելով Աղուանից իշխանութիւնների մա-

սին եղած տեղեկութիւնները, այլև հիմնուելով ձեռագիր-
ների յիշատակարանների, գերեզմանների և եկեղեցիների
արձանագրութիւնների վերայ, կարգաւորում է իշխանա-
կան տոհմերի ցեղաբանութիւնը, որոշում է նոյա տիրա-
պետած երկիրներն ու դէպի այլ և այլ դաւառներ եղած
գաղթականութիւնները:

Դրքիս վերջին երկու հատուածներով հեղինակը նկա-
րագրում է Աղուանից և Սիւնեաց երկրում կարճատե-
կեանք ունեցող փոքրիկ, դաւառական թագաւորութիւն-
ների ծագումն ու անկումը, և վերջապէս նոյա միացորդ
իշխանութիւնները ԺԳ. և ԺԴ. դարերում: Առանշահիկ
տոհմից ծագում են Ծարի, Դարբանդի, Հաթերքի և Դի-
ղակի Տումի թագաւորութիւնները՝ Սիւնիքում Բաղաց
թագաւորութիւնը, իսկ Զորագետում և Տաւուշում Բա-
գրատունի Կիւրիկեանց թագաւորութիւնը: Նա իւր
գործը վերջացնում է Լանկ-Թամուրի արշաւանքներով և
Օսմանեանց ծագման պատմութեամբ, Բ. հատորի համար
պահելով մելիքների պատմութիւնը: Դրքի վերջում յա-
տուկ անունների ցանկ է կցուած և Աղուանից երկրի
քարտէզը:

Ի սրտէ յաջողութիւն ենք ցանկանում մտադրեալ
գործը գլուխ հանելու համար:

Գ. Վ. Յովսէփեան.

ՔՈՒՉԱԿ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԵՐԳԵՐԻ ՄԻ ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
ԱՌԹԻՒՅ:

«Քուչակ Նահապետի երգերը» վերնագրով մեր փոքրիկ աշ-
խատութեան մէջ* այն միտքն էինք յայտնել, թէ միջնադարեան
այս ընտիր երգչի առանց այն էլ գեղեցիկ երգերի վարկը թերեւ
աւելի բարձրանայ, եթէ կարելի լինի վերականգնել այդ երգերը

* Լումայ, 1902. յուլիս—օգոստոս, էջ 208 շ.

սկզբնական ձևը, մասնականգ եթէ դառնուեն և խմբադրուեն Նահապետի միւս՝ մեր ձեռքը չհասած, երգերը: Այսօր ուրախութեամբ տեսնում ենք, որ մեր այդ ցանկութիւնը, թէև պատահաբար՝ իրականացած է մասամբ. նորերս պ. Արշակ Զօպանեան Փարիզում «Նահապետ Քուչակի դիւանը» խորագրով մի գրքոյի հրատարակեց, դնելով նրա մէջ Քուչակին վերագրուած երգերի մի երկար խմբադրութիւն: Քուչակի այդ երգերը պ. Զօպ. քաղել է Ս. Ղազարի և Փարիզի Ազգ. Մատենադարանի գրչագիրներին երկու ձեռագիրներէն, և Տեղանցի «Հայերգի» և պ. Վոստանեանցի հրատարակած միջնադարեան երգերէն: Քուչակի երգերի ժողովածուի իր այդ հրատարակութեանը պ. Զօպ. կցել է նաև մի «քննական ուսումնասիրութիւն», որի սկզբում փորձում է եզրակացութեան դալ այն մասին՝ թէ արդեօք Քուչակին վերագրած տաղերը բոլորն էլ մի մարդու գործ են, թէ տարբեր մարդոց կամ ժողովրդական ոգու արդիւնք. սակայն մի վերջնական եզրակացութեան չի գալիս, այլ հաւանականութեամբ միայն այդ տաղերի մեծ մասը Քուչակին է վերագրում: Նկատելու արժանի մի բան ևս այստեղ այն է, որ թէ ս. Ղազարի և թէ Փարիզի Ազգ. Մատենադարանի այն երկու ձեռագիրները, որոնցից պ. Զօպ. հանել է այդ տաղերը, տաղերի սկզբում կամ վերջում չեն ունեցել որևէ յիշատակութիւն կամ վերնագիր, որից երևար հաստատապէս, թէ այդ տաղերը Քուչակինն են, չնայած որ մեծ նմանութիւն ունեցող շատ շատ տներ ունեն «Հայերգի» մէջ հրատարակուած 733 երկար տողերով այն ընդարձակ ոտանաւորի հետ, որը Տեղանց հաստատապէս Նահապետ Քուչակի ինքնատիպ գործն է համարում: Այստեղ էլ սակայն աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ և Տեղանց իր գրքի յառաջաբանում միայն, այն ևս միայն իւր կողմից, ասում է, թէ իր հրատարակած «Այս ծովական գիշեր»... երգը Նահապետ վարպետ Քուչակինն է. բայց թէ ի՞նչ փաստ է ունեցել ձեռքին, կամ արդեօք երգի կամ ձեռագրի յիշատակարանում է այդպէս ասուած եղել—չի յայտնում: Վերջնական մի բան ասել այն մասին, թէ արդեօք այդ բոլոր երգերը Քուչակի Նահապետինն են կամ ոչ, յիշուի շատ դժուար է և կանուխ: Դժուար է, որովհետև բանասիրական լուրջ և գիտական ուսումնասիրութիւն այս երգերի մասին դեռ չէ կատարուած, և կանուխ է, որովհետև Քուչակի երգերի մի լրիւ, ամբողջական հրատարակութիւն դեռ չէ եղած, որի մէջ զիսնականօրէն ճշտուած և հաստատապէս վերագրուած լինէր Քուչակին այն, ինչ որ նրանը կարող էր լինել: Եւ այս տեսակէտից պ. Զօպ.-ի ժողովածուն կարելի է ասել, եթէ ոչ բո-

լորովին խալի, դոնէ բաւական թերի մի դործ է, չնայած որ ինքն իբրեւ մի ամբողջութիւն է նկատուում այն և իբրեւ «սոփուման» մը, զոր առաջին անգամ բլլալով, իր ամբողջութեանը մեջ, ի լոյս է բնծալում:—Ամբողջական չենք համարում այդ ժողովածուն, որովհետեւ դրա մէջ չեն մտած Վիեննայի Միթլարեան միաբանութեան (Տաշեան. Հայ. գր. ցուցակ. էջ 792. ա. 6, 795. բ. 11, և այլն) և ո. Էջմիածնի ձեռագրատան տաղարանների հայրենի կարգով, դրած տաղերը և այնպիսիները, որոնք թէև ղերնագիր չունեն, բայց Քուչակի երգերին նման շատ տներ ունեն. Նոյնպէս հաստատ աղբիւրից գիտենք, որ Վանում, և աւելի շատ Կտուց անապատում, դանդաղում են տաղարանների հարուստ ժողովածուներ, որոնց մէջ կան այսպէս՝ հայրենի կարգով, դրուած շատ տաղեր, հաստատապէս Քուչակի անձին (գուցէ և գրչին) պատկանող: Մենք յոյս ունենք ոտանալ այնտեղից այդ երգերի ընդօրինակութիւնները և հանգամանքներին նայած հրատարակել, կամ այդ մասին մի բան ասել: Եւ ասի, երբ կարելի կլինի պ. Զօպ.-ի ժողովածուին աւելացնել մեր յիշածները, գուցէ և ուրիշները,—այն ժամանակ միայն կարող ենք ասել, թէ ունենք Քուչակի կամ նրան ղերագրուած երգերի մի ընդհանուր, ամբողջական ժողովածու: Սակայն այս խորհրդածութիւնն անելով, մենք յաւանդութիւն չունենք պ. Զօպ.-ի դործի արժէքն ուրանալու:

Իր գրքի սկզբում պ. Զօպ. «ապշեցուցիչ բան մըն» է համարում այն հանգամանքը, որ Քուչակի անունը և երգերը մինչև այժմ անծանօթ են մնացել ո՛չ միայն մեր ժողովրդին, «այլ և նոյն իսկ մեր գրագէտներսուն». մինչդեռ արդէն 1882 թուից Քուչակի երգերը ժողովրդի ձեռքն են տրուած և այդ երգերի ինչ լինելը 10 տարուց աւելի յայտնի է՝ մեր գրական գէմքերից, պ. Կ. Կոտտանեանին, պ. Մ. Աբեղեանին և Հնորհ. Միաբանին: Աւելին կասենք. դոցանից պ. Մ. Աբեղեան տարիներ առաջ ոչ միայն Քուչակի՝ Հայոց գրականութեան այդ ընտիր ներկայացուցչի, երգերի մանրամասն ղերութիւնն է արել, այլ և, իբրեւ առաջինը մեր մէջ, այդ երգերի այսպէս կոչուած հայերէն կամ անտունի տաղաչափութեան առանձնայատկութիւններն է որոշել և ուսումնասիրել՝ մի տաղաչափութիւն, որ հիմնուած լինելով ոչ թէ վանկական, այլ ձայնական հիմունքների վրայ, մի եզակի երեւոյթ է հանդիսանում Հայոց բանաստեղծութեան պատմութեան մէջ ¹:

¹ Առթից օգուտ քաղելով, անհրաժեշտ եմ համարում

Իր ուսումնասիրութեան մէջ պ. Զօպ. Քուչակի ով կամ ինչ լինելու մասին նոր բան չաւելացնելով, կանգ է առնում Նահապետի «քուչակ» մականունան բացատրութեան վրայ և նկատում, որ այդ բառը «քէօչէկ բառին աղաւաղումն է, որ երգիչ, նուագածու պարող կնշանակէ», իսկ մեր բացատրութիւնը, թէ քուչակ բառը տաճկերէն քիչիւկ բառն է, որ կարճ է նշանակում, հետեւապէս և Նահապետը դուցէ մի կարճ մարդ է եղել և դրա համար այդպէս կոչուել,—անճիշտ համարում: Հարկաւ այս բառի բացատրութիւնը կրկին լուսաբանութեան կարօտ է: Պ. Զօպ.-ի բացատրութիւնը աւելի հաւանականութիւն է պարունակում, բայց որ մեր բացատրութիւնն էլ զուրկ չէ որ և է հաստատ հիմունքից,—դրան ապացոյց կարող է ծառայել Նահապետի մասին եղած—հետեւեալ ժողովրդական պատմութեամբը, որը անշուշտ իրականութեան հետք ունի իր մէջ, Ահա այդ պատմութեամբը:

Ք. Նահապետը Վանի շրջակայքում յայտնի էր աշըղ Զիչակ անունով: Նա ունեցել է մի քոյր (անունը չկայ), որը բանաստեղծական և աշուղական ձերբերով եղբորից աւելի է օժտուած լինում: Աշըղ Զիչակի անունը և հուշակը հասել էր ամէն տեղ և ամէնքը նրանով հետաքրքրուում էին: Ստամբուլի Սուլթան—Մուրատին հասնելով Զիչակի հուշակը, հրամայում է իսկոյն կանչել տալ նրան իր մօտ, որպէս զի տեսնէ, արդեօք արժանի՞ է այդ հուշակին թէ ոչ: Հրամայնը հասնում է Զիչակին, սա էլ ճանապարհ է ընկնում: Ճանապարհին պատահում է մի քանի հովիւներին, որոնք ոտանաւորով մի հանելուկ են առաջարկում մեր Զիչակին. սակայն Զիչակ չի կարողանում լուծել և ամօթահար ու տխուր տուն է դառնում և այլ ևս չի ուզում գնալ Սուլթանի մօտ: Քոյրը տեսնում է, որ եղբայրը տխուր է, հետաքրքրուում է պատճառի մասին, և թէ ինչո՞ւ չի գնում Ստամբուլ: Զիչակ ստեղծած պատմում է հովիւների իրեն առաջարկած հանելուկը, որը սակայն շուտով և զեղեցիկ կերպով լուծում:

այստեղ յայտնել որ՝ ա) իմ «Քուչակ Նահապետի երգերը» աշխատութեան մէջ դրած Քուչակի երգերի տաղաչափութեան, ինչպէս և այդ երգերի՝ Անայ ու Վանայ ժողովրդական երգերի հետ ունեցած նմանութեան մասին առաջին անգամ լսել եմ պ. Մ. Արեղեանից, ցաւում եմ որ այս մասին ինձնից անկախ պատճառներով հնարաւորութիւն չունեցայ իր տեղում յայտնելու: Բ) իմ այդ աշխատութիւնը 1901 թ. Ապրիլի 20-ին կարգացել եմ պ. Մ. Արեղեանի նախագահութեամբ կազմուած Գ. Ճեմաբանի ուսանողական գրական ժողովում և յետոյ միայն մի քանի փոփոխութիւններով հրատարակութեան յանձնել:

է քայրը՝ սովորեցնում եղբօրը և յորդորում նորից ճանապարհ ընկնել դէպի Ստամբօլ։ Չիչակ դնում է․ ճանապարհին կրկին հանդիպում է նոյն հովիւներին՝ լուծում է նրանց հանելուկը և շարունակելով ճանապարհը հասնում է Ստամբօլ։ Նրա դալը իսկոյն իմանում են Սուլթանի աշուղները և շտապում են դալ տեսնել թէ ինչ տեսակ մարդ է՝ որ այսքան դովում են։ Գալիս և տեսնում են՝ որ աշըղ Չիչակը ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ մի կարն, փոքրիկ, ճճեւ եւ անցնորհի (ըստ արտաքինի) մարդ, ուստի ա-սում են՝ «Սա ոչ թէ չիչակ (ծաղիկ պէս գեղեցիկ) մարդ է, այլ մի ֆէօշիկ մարդ է․ որա հետ խօսել և մրցել չարժէ էր»¹⁾։ Այս վիրաւորանքին Չիչակը պատասխանում է վիրաւորանքով։ Քիչ յետոյ Չիչակ ներկայանում է Սուլթան—Մուրատին և նրա ներկայութեամբ մրցում նրա աշուղներին հետ ու յաղթում։ Սուլթանը ի վարձատրութիւն նուիրում է Չիչակին մի թանկագին շալ՝ որ դլխին կապէ, ոակայն Չիչակ՝ Սուլթանի մօտից ելնելով, նրա նուիրած շալը ոչ թէ դլխին է կապում այլ փորին։ Չիչակի Իւսկիւտաըը անցնելու միջոցին Սուլթանի աշուղները նկատում են այդ բանը և դալիս Սուլթանի մօտ ամբաստանում են Չիչակին՝ ասելով թէ՝ քո արքայական նուէրը Չիչակը ոչ թէ դլ-խին է կապել՝ այլ անպատուելով կապել է իր «փորից ցած»։ Սուլթան Մուրատը վայրանում է և նորից մօտը կանչելով Չիչակին՝ բացատրութիւն է պահանջում։ Չիչակն էլ պատասխա-նում է․ «Եթէ դլխի վրայ կապէի քո նուէրը, ես չէի կարող միշտ նայել նրա վրայ՝ այլ ուրիշները պիտի տեսնէին․ ուստի սրտիս վրայ կապեցի՝ որ միշտ վրան նայեմ»։ Սուլթան Մուրատը խիստ հաւանելով Չիչակի այս պատասխանին՝ պատուիրում է մի ուրիշ նուէր էլ տալ նրան՝ որը ստանալուց յետոյ Չիչակ տուն է դառնում²։

¹ Քէօշէկ բառը տաճկերէն է․ այսպէս էլն կոչուում այն տղաները կամ պատանիները, որոնք պահուում էին խանի կամ փաշայի ապարանքում և նոցա մանկլաւիկը կամ պաժն էլն, իրենց տէրերի զուարճանողները երգերով և ընէ։ Ահա այս կէտի վրայ հիմնուելով Սուլթան Մուրատի աշուղները նախանձից Չիչակին քէօշէկ են անուանում, վիրաւորական իմաստով։

² Այս պատմութիւնը ինձ պատմեց պ. Ս. Հայկունին, որ քաղել էր ժողովրդական կենդանի աղբիւրից։ Պ. Հայկունին յիշում էր մօտաւորապէս․ բուն նիւթը ժողովրդական բարբառով նա ուղարկել է Մոսկուտ, ուր իւր ժամանակին կտպադրուի Էմինեան աղագորական ժողովածուի մէջ։ Պատմութեան մէջ եղած թէ հանելուկը, թէ Սուլթանի աշուղների և թէ Չիչակի երգերը տաճկերէն են, — վերջինները ոչ մաքուր բովանդակու-թեամբ։

Արդ՝ ինչպէս երևում է այս պատմութեան, քիչեկ, և այդտեղից էլ ազաւազուած փուչակ քառը Նահապետի թէ երգիչ լինելու և թէ նրա հասակի կարծութեան և տգեղութեան մասին գաղափար և աւանդութիւն պարունակում է: Դժուար է ասել երկու նշանակութիւններից որն է ճիշտ և որը սխալ. մեզ երկուսն էլ հաւանական է թուում: Կարծում ենք՝ այս տեսակ պատմութիւններ Վանայ շրջակայքի ժողովրդի մէջ շատ պիտի լինեն, որոնք մեծ լոյս կարող են սփռել մեր այս անդուշական երգչի՝ Քուչակ Նահապետի բաւական անյայտ և մութ մնացած կենսագրականի վրայ:

Պ. Զօպ. ըստ արժանւոյն դնահատել է Քուչակի երգերի սիրային մասը և արժանիքին համեմատ դրել ու դրուատել: Ցաւում ենք միայն, որ նորա ժողովածուի մէջ դարձեալ չգտանք Քուչակի երգերից գոնէ մի տուն, որ դրուատէր կնոջ ոչ թէ արտաքին գեղեցկութիւնը, այլ ներքին գեղեցկութիւնը, արժանիքը, որով մեր երգչի սիրային երգերի վարկը շատ աւելի կբարձրանար:

Իր ուսումնասիրութեան մէջ պ. Զօպ. տարուելով Քուչակի սիրային երգերի գեղեցկութեամբ, չափազանցութեան մէջ է ընկնում և հետեւեալ սխալ բացատրութիւնը տալիս. «Ուրիշ քառեակի մը մէջ՝ ոսկի ամբողջ (?)՝ բռնաստեղծը բացէ ի բաց կըսէ իր հակակրութիւնը կրօնքի պաշտօնական գերասաններուն հանդէպ, և իր նախասիրութիւնը սիրոյ կրօնքին և և ունոր պաշտելի քրմունքներուն համար.

— Քանի մարն զիս բերեր, քահանի չեմ խոստովաներ.

Ուրտեղ քահանայ տեսեր, նա ծուեր ճամբուն ու ելեր ...»
և լին—(էջ 32):

Պ. Զօպ. այս տան գեղարուեստական կաղմութիւնը չի հաւանցել: Ինչ որ այստեղ քահանայի և խոստովանութեան մասին ասած է, ոչ թէ իբր գաղափար կամ սկզբունք պիտի ընդունել, այլ իբրև մի փոքրիկ միջնատուր պատկեր, վերցրած իրականութիւնից և դրա հետ գեղեցիկ կերպով համեմատած ուրոյ զգացումը: Այդպէս են անում այժմեան ժողովրդական երգերի բոլոր հեղինակներն իրենց սիրային երգերում. նոքա վերցնում են ընտելեան կամ մարդոց կենցաղական նկարագրից մի փոքրիկ պատկեր և դրան յարմարեցնում այն, ինչ որ ուզում են ասել: Այդպէս է արել նաև Քուչակը. վերցրել է իրականութիւնից քահանային խոստովանելու պատկերը և դրան յարմարեցրել իւր սիրոյ պատկերը:

¹ Իսկ եթէ պ. Զօպ. ի պէս հասկանանք այդ տողերը, ապա էջ 65-ի ձԺԱ տան տողերը ինչպէս հաշտեցնենք դրանց հետ:

Այնուհետև պ. 20-ը ևս նկատում է Բուչակի մի տուն երգի և Նարեկացու ողբի մի հտորի մէջ եղած նմանութիւնը, բացատրում «Հայերէն ասելու» դարձուածը և Բուչակի երգերից մի տան («Գաբրիէլ իջեալ յերկնից»...) իբրև ոչ Բուչակին պատկանելու հանգամանքը—մի բան, որ առաջուց արդէն նկատել է պ. Կոստանեան, բայց պ. 20-ը այս մասին լռութեամբ է անցնում (Համեմատել 20-ը, 11 և Կոստ. Նոր. Ժող. I. 73, 75): Սակայն տարօրինակն այն է, որ պ. 20-ը իր զրբի վերջի մի յետ ընկած երեսում (117) ստիպուում է այդ խնդիրներին նկատմամբ լիջել պ. Կոստանեանին անունը, բայց ահա թէ ինչպէս. «Պ. Կոստանեան կյայտնէ կարծիք մը որ կնմանի մեր յայտնած կարծիքին» և ինչ—Արդեօք այդպէս, թէ հակառակը,—Ահա ստարակ մենք չհասկացանք, թէ պ. 20-ականեանի գրքի՝ երգերի խմբագրութիւնից յետոյ եկող, 115—118 երեսում եղած, առանց վերնագրի մի քանի խօսքը իբրև ինչ է դրուել գրքի վերջում: Եթէ այդ ևս Բուչակի երգերի մասին ուսումնասիրութեան մի հտոր է, այն ժամանակ ինչո՞ւ չի դրուած գրքի սկզբում «քննական ուսումնասիրութեան» մէջ. իսկ եթէ ծանոթութիւն է, այն ժամանակ ինչո՞ւ «ծանոթագրութիւններից» դուրս է մնացել և առաջին ծանոթութիւնը դրուած է այդ մի քանի խօսքից յետոյ միայն:

Իբրև յաւելուած մեր ասածներէ՝ կդնենք այստեղ Մայր Աթոռի ձեռագրատան № 283 տաղարանից (թղ. 16^ա—20^ա) հաւած Պիւլպիւլ վարդապետի մի տաղը, որի մէջ 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23-րդ տները դրեթէ նոյնաթեամբ կան պ. 20-ը-ի Բուչակին վերագրած տաղերում, չնայած որ նոյն այդ տներից մի քանիսը գտնուում են նաև ուրիշ երգիչների տաղերում, ինչպէս գտել է պ. 20-ը: Մեզ այնպէս է թուում, որ Պիւլպիւլ վարդապետը անգիր անելով Բուչակի շատ երգերը, շատ բան նրանից վերցրել և իրենի մէջ է խառնել: Այդպէս ենք կարծում նաև այն երգիչների նկատմամբ, որոնք նման շատ անքն ունեն Բուչակի երգերից: Եւ այս շատ հաւանական է, որովհետև Բուչակի կարճ, դեղեցիկ և արտայայտիչ երգերը տարածուելով, կարճ ժամանակի ընթացքում կարող էին ընդհանուրի սեպհականութիւն դառնալ, և հետագաները կարող էին երգել խառն ի խուռն, առանց այն մասին մտածելու, թէ ում է պատկանում իրենց երգածի (կամ գրածի) եթէ երգիչը դրագէտ է) այսինչ կամ այնինչ տունը: Պիւլպիւլ վարդապետի տա-

դը դնում ենք ամբողջապէս. դուցէ՛ յետոյ՝ դտնուն Բուչակի
ուրիշ երգերը՝ որոնք այս երգի մէջ նման նոր տներ ունենան:

Տաղ Ադամայ, Պիւլպիւլ վարդապետէ ասացեալ.

1. Մէր տէրն ի դրախտըն երեկ,
յադամայ ձայնեց թէ՛ ո՛ւր ես.
ադամ ըզդրախտէն ի դուրս
դայս ասաց թէ՛ մերկիկ եմ ես:
2. Իմ տէր ես քեզնէ կուզեմ,
որ զԵւայ ու զաւծն անիծես.
նոքա խաբեցին զիս
քո լուսոյն մոր (?) մերկացայ ես:
3. Պըտղոյն ինձ ուտել տըւին
ւ ի քէնէ արին սևերեո.
ողորմած ես մարդասէր,
մի անտես առնեք ըզմեզ տէր:
4. Իմ տէր այն հողուն եմ ես,
քո ձեռքդ զիս ըստեղծեալ ես.
ոստանան ցաւեցոյց զիս,
կու խընդրեմ ցաւըս վարատես:
5. Քան ըզջուր ճապաղ եղայ,
կաղաչեմ որ զիս ժողովես.
ժողովես ու շիշան լընուս,
քո աջովըս մատա հարես (դուցէ՛ մասահարես):
6. Իմ տէր կորուսեալ եմ ես
ակընքունեմ որ զիս գըտանես.
անմեղ ի աշխարհս եկի
ու մեղօք կերթամ սևերես:
7. Անգերծ վտանդի զիպայ
ւ ի քէնէ հայցեմ խալըսես,
աստէնս ի մեղաց իրրկես
ւ անտէնին հըրոյն աղատես:
8. Սատանան ետես զադամ,

ի դրախտին դուռն էր նա կանգնած.
 զերկու ձեռքն յիրար իզարկ
 ու բարկ բարկ ինքըն ծիծաղեաց:

9. Ադամ զայս պատասխանեաց՝
 զինչ տեսար, քո փառքդ անիծած.
 Թէպէտ դրախտէն հանեցիր,
 չի թողու իմ տէրն ի ձեռաց:

10. Սատանան տեսաւ զՄովսէս,
 արդիւնց ու շատ մի իլաց.
 իմ աստուածախօս Մովսէս,
 մեր տէրն է՞ր է մեզ խռոված:
 (2օպ. ԾԹ., Քրիկ):

11. Երբ մեր աշակերտ էաք
 աստուծոյ, ադամ չէր ստեղծած.
 զադամ ի հողուն ստեղծած,
 մեր է մեր փառացն եմք զըրկած:
 (2օպ. ԾԹ., Քրիկ):

12. Ի յերկնաւորաց դասուց
 սազայէլ զերեօն էր շըրջել,
 ի յերկնից անդունդս իջեր,
 և ի լուսոյն խաւար մընացեր:
 (2օպ. Ժ., միայն Բուշակ):

13. Ձադամ ի դրախտէն հանել
 անասնոց երկիրն ձըգել.
 ամէնքս ենք աւտար եղբայր,
 և անասնոց երկիր ընակել:
 (2օպ. Ժ., միայն Բուշակ):

14. Աւրհնեալ աստուծոյ անուն,
 որ փակած դուռին է բացեր
 զաշխարհս գեղեցիկ ստեղծեր
 ու չորեք դիմաց բոթաներ:
 (2օպ. ԾԴ., Պլուզ):

15. Զհրեշտակն այլ յերկինս դասեր,
 և ադամայ զըրախան է տըւեր.

զերկիր անեցից դադնոց
վ անասնոց այս տեղ է շիներ:
(2օպ. ԾԴ., ՊԼՈԼԳ).

16. Աշխարհս է ի ծով նման,
ով որ դայ անթաց չի մընայ.
այս ծովս ես ի նաւ մըտայ,
նաւըս դնաց որ ես չիմացայ:
(միայն ՊԼՈԼԳ).

17. Եղեր մաւտեցեալ եմ ես,
կու վախեմ քարի դիպանեմ.
քակտիմ զիմ աղւոր շինուածս
ու տախտակըս մէկմէկանայ:
(2օպ. ԿԴ., ՊԼՈԼԳ).

18. Դաւիթ արքային որդին
սողոմոն զայս մեղ կու հրամէ.
զխրասն իմաստիցըն տուր,
առաւել ըզքեղ կու սիրէ:
(2օպ. ԺԹ., ՔԵՐԻԿ).

19. Թէ անգէտ է իմար մարդոյն
խրատ տաս, նա զքեղ կու ատէ.
նա թուր ու գանակ կառնէ,
թէ կարէ նա զքեղ կու սպանէ:
(2օպ. ԺԹ., ՔԵՐԻԿ).

20. Չորս բոն առ խըրատ յիննէ,
որ ամէն աշխարհ հաւանէ.
զայլոց մեղք դու մի քննէր,
զքոյդ երեակ մտաւքս անտիճէ:
(2օպ. ԻԱ., ՊԼՈԼԳ).

21. Ձատտուած մօտ ի քեղ դու բեր
ու մահուտ աւըն դու յիշէ.
զխրատդ ի սրտիտ տընկէ,
որ ատտուած ըզքեղ չի դատէ:
(2օպ. ԻԱ., ՊԼՈԼԳ).

22. Յիմ շատ կիւնասին յահէն
զիս երբ ու լացն է առեր.

ոչ ով չէ պատճառ եղեր,
չեմ այլոց ձեռքը ես խաբեր:
(2օպ. ԺԵ., միայն Բուշակ).

23. Իմ սըրտիս յուժար կամքն
ի ամէն մեղք եմ հանդիպել.
միոյն հակառակ կացեր
զօրինաց ցանկն եմ պատառեր:
(2օպ. ԺԵ., միայն Բուշակ).

24. Յաշխարհս է ի ծով նման
ու մարդիկ ի ներս կու լողան.
մարմինքս են նաւի նըման,
հոգին գանձ է անապական:

25. Զարթիք զինչ գարնան ծաղիկ
փրթըթին և այլի չորանան,
երանի հաղար բերան
արդարոցն աւուր գալըստեան:

Յովհ. Թաղեոսեան.

Ի՞նչ ՍԻՍՏԵՄՈՎ ՊԷՏԺ Է ԱՆՅՆԵԼ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ
ՄԵՐ ԴՊՐՈՅՆԵՐՈՒՄ

(«Ուղեցոյց տարական ձայնագրութեան».
կազմեց Շահան Սիմոն.)

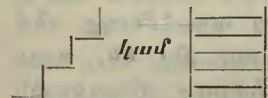
Վերջերս լոյս է տեսել «Ուղեցոյց տարական ձայնագրութեան» անունով մի գիրք, որ ուշադրութեան արժանի է չ'է այնքան իւր պարունակութեամբ, որքան կողմնակի կերպով այն խնդրին արժարժեւուն համար, թէ ի՞նչ սխտեմով պէտք է անցնել մեր դպրոցներում երաժշտութիւնը:

Գրքոյիկ հեղինակն այսպէս է պատասխանում. առաջին տարին կարելի է թուանշանական սխտեմով անցնել, երկրորդ տարին՝ Հայկական ձայնագրութեամբ, և երրորդ տարին՝ գծա-

յին սխտեմով. և իւր սրոշման համաձայն ընդունելով, որ թուանշանական սխտեմը «ձայնադրութիւն ուսուցանելու անհրաժեշտ միջոցն» է, հրատարակում է այդ սխտեմով և «խմբադասան երգեցողութեան դարձը փոքր ի շատէ արագացնելու, հեշտացնելու նպատակով» կազմած ուրիշ տետրակը:

Մենք արամագծօրէն հակառակ կարծիք ունենք: Եթէ խընդիւրը հեշտութեամբ ձայնադրութիւն ուսուցեցնելու մասին է, ուրեմն պէտք է ընտրել այն սխտեմը, որն աւելի պարզ և ղեւորմբանելի հիմունքներն վերայ է դրուած, որն զբութեան ձևից խոյ կարելի է պատկերաւոր կերպով տեսնել ձայնադրութեան «գաղտնիքը»՝ ձայնամիջոցները: Ի նկատի ենք առնում այստեղ միայն ձայնամիջոցներն պատկերաւոր արտայայտութիւնը, որովհետեւ սխտեմն միւս տարբերութիւնները կամ ոչ մի նոր հեշտութիւն և յարմարութիւն չեն բերում՝ ինչպէս օր. ձախից աջ, աջից ձախ քաշած թեք գծերը և մեր կիսվեր-կիսվար նշանները՝ դիւզ և բեմով նշաններն վերաբերմամբ. կամ բերած նորութիւնն էլ այնպիսի անմիտ բան է լինում, որ ի վնաս միւս սխտեմն ուսուցմանն է ծառայում. օր. կէտը թուանշանական սխտեմում, ինչպէս և հայկականում, մի բաղաւոր է նշանակում, խոյ դժային սխտեմում այն խաղի տեղութեան կէտը, որն մօտ դրուած է:

Թէ որքան գծային սխտեմը, ձայնամիջոցներն պատկերաւոր արտայայտութեան կողմից, դերազանց առաւելութիւններ ունի քան թուանշանականը, այդ երևում է հէնց այն հանգամանքից, որ թուանշանական սխտեմ բացատրող ուսուցիչը ոտիւպուած է, աշակերտներին «ձայնամիջոցներն գաղտնիքը» բացատրելու համար, դիմել գծայինն օգնութեանը՝ նկարելով

կամ

, և ապա միայն, թուանշաններով աստի-

ճանները սրոշելուց յետոյ, գծերը վերցնել և թողնել թուանշանները: Եւ ինչո՞հ համար. եթէ մեր նպատակն է ձայնանիշներն յարաբերութիւնը աւելի հեշտ և պատկերաւոր կերպով ներկայացնել աշակերտին, ինչո՞ւ մի նոր և աւելորդ բեռ դնել նորա վրին՝ հեռացնելով գծերը և թողնելով միայն թուանշանները: Որպէս զի «մի ուղիղ գծի վերայ» կարողանանք գրել այդ պատճառաբանութիւնը շատ չնչին է և անիմաստ:

Թուանշանական սխտեմը ոչ մի ղեւորութիւն չի բերում իւր հետ: Ասել, թէ «այս (էմիլ Շելէի) սխտեմը վաղուց ընդունուած է ռուսաց մանկավարժական աշխար-

հում», դեռ բաւական լիաօտ չէ. դուք ինքներդ, ինդրեմ, բարեհաճեցէ՛ք ցոյց տալ գծայինի վերաբերմամբ այս սիստեմի առաւելութիւնները՝ մի սիստեմի, որ հենց Շելլէի հայրենիքում անդործաժողութեան է դատապարտուած . . . շնորհիւ իւր առաւելութիւններին:

Ինչ որ մի ժամանակ կոպիտ զինուորներին համար հարկաւոր է թուել ուրիշ ազգերի մէջ և այժմ բոլորովին անյայտացել է, քերել և մեր խեղճ ու կրակ դպրոցների վրին լիաթաթել, անբարեխիղճ բան է: Բաւական էր միայն մի քիչ լաւ մտածել, բաւական էր փոքր ինչ պակաս ինքնավստահութիւն ունենալ, որպէս զի երևար, թէ որչափ անտեղի է ձեռք զարկել մի այնպիսի գործի, որ նախ երաժշտական հմտութիւն է պահանջում և երկրորդ մանկավարժական ընդունակութիւն, որոնցից դժբախտաբար դրքոյկիս հեղինակը զուրկ է: Դորա համար լիաօտեւր վիստում են ամեն երեսում. յիշենք օրինակ այն խոշոր սխալը, թէ փո-ից խօ հինգ աստիճան է (50 եր.)• թէ «երգելիս լեղուն պէտք է գոգաձև — պառկած մնայ» (10 եր.)• կամ այն շնաշխարհիկ յաւելուածը, ուր 55-ն ու 88-ը ազատ աստղերէն ունեն: Յիշենք հեղինակի առաջարկած վարժութիւնները, որտեղ ամէն տեսակի թռիչքներ կան հենց առաջին դասից սկսած, կամ նորա 7 խաղի և 36 տառի համեմատութիւնը ևլն. ևլն.

Ժխտելով թուանշանական սիստեմի օգտակարութիւնը մենք համամիտ չենք նաև «աղգասիրաբար տրտնջողներին», ինչպէս դրքոյկի հեղինակն անուանում է, կարծիքին, թէ պէտք է հայկական խաղերով ձայնագրութեան տարրական մասն անցնել:

Նախ նկատենք, որ մեր մէջ այժմ դործաժական ձայնանիշներին Հայկական ունուն տալը և նորանով պարժենալը մեծ անտեղութիւն է. այդ 7 ձայնանիշները ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ հին բաղմաթիւ ոչ աղբային, այլ ընդհանուր մարդկային խաղերից մի քանիսը, եւրոպական եօթնեակի (գամմա) նմանողութեամբ ստրքուած: Այս ձայնանիշներով չպէտք է սկսել սովորեցնել մանուկներին երաժշտութիւն, որովհետև սոցա յարաբերութիւնն ու ձայնամիջոցները աչքի համար բոլորովին անտեսուելի են՝ մի բան, որ երկար ժամանակ արգելք է լինում ձայնամիջոցների ուղիղ ըմբռնմանը: Սակայն սորանով չենք ուղղում ասել, թէ այդ խաղերը՝ ձայնանիշները, բոլորովին բարձի թողի պիտ անենք: Ո՛չ, քանի որ մեր եկեղեցական դրքերը այդ խաղերով են ձայնագրուած, քանի որ եւրոպական խաղերով երգողներին մատներին վերայ կարելի է հաշուել, դոքա պիտի պահուեն և դատ

տըուեն,—բայց այն ժամանակ, ի հարկէ եթէ չենք ուղղում թու-
թականեր պատրաստել, երբ արդէն 1 կամ 2 տարի գծային
սխառեմով վարժուել են: Անհրաժեշտ ենք համարում այդ պայ-
մանը, որովհետեւ միայն այդ դէպքում ըստ ամենայնի աշա-
կերտի առաջ ձայնամիջոցները գաղտնիքը բաց կլինի՝ մի գաղտ-
նիք, որ դաշնակի (гармония), բազմաձայն երգեցողութեան
հիմքն է կազմում:

Դպ. Սպ. Մեկիֆեան.

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆԱՍՆԱԲՈՒԾՈՒԹԻՒՆ.

ՄԵԾ ԵՂՋԻԻՐԱԽՈՐ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ.

Կարի գործարանը.—Յայտնի է, որ կաթի թէ քանակի
և թէ յատկութեան վերայ ցեղը, խնամքը, մանաւանդ կերը
մեծ ազդեցութիւն են ունենում: Կան նաև ուրիշ երկրորդական
պատճառներ, որոնք դարձեալ որոշ չափով ազդում են: Անաս-
նապահութեամբ պարապող ամէն ոք տեսած կլինի, թէ ինչպէս
միւսնոյն կերն ուտող, բայց տարբեր պայմաններում ապրող
մի կով տարբեր քանակութեամբ և յատկութեամբ կաթ է տա-
լիս: Սորա պատճառները բարդ են և բազմապիսի, բայց աւելի
շատ բան կախուած է այն գործարանի—գեղձի կազմութիւնից,
որտեղ պատրաստում է կաթը:

Կաթնային գեղձը բաղկանում է ահադին քանակութեամբ
փամփուշտիկներէից կամ վանդակիկներէից, որոնք միաւորող ան-
կուածի օգնութեամբ միացած են և շրջապատուած ճարպային
հիւստուածքով: Փամփուշտիկներէից կաթնատար նեղ անցքերը աս-
տիճանաբար միանալով, մեծանում են և վերջը կազմում կաթ-
նամբարներ, որոնցից, յետոյ դուրս են գալիս առանձին խողո-
վակներ պտուկներէ մէջ. սոցա վերել մասը կոչւում է հիմք,
իսկ ներքեւինը կազմում է իսկական պտուկը: Այս վերջին մէջ
են դանում միանային թելերը, որոնց ամփոփումը և կրճա-
տումը կենդանու կամբից անկախ է: Հէնց այդ միաններն են

պատճառը, որ պատուիր կուրծքը կաթով լիքն եղած դէպքում իսկ չէ ձգւում, լայնանում, մինչդեռ հիմքը բաւականաչափ ընդարձակւում, ձգւում է: Մեծ քանակութեամբ լաւ կաթ ստանալու համար կարեւոր է ուշք դարձնել, թէ արդեօք ի՞նչպէս է դործում այն դեղձը, որ կաթ է արտադրում և թէ այդ դեղձը կաթ պատրաստելու համար ո՞րքան շատ նիւթեր ունի (այսինքն թէ, ո՞րքան արևն է հոսում դէպի կուրծք): Այս երկու հանգամանքներն էլ ուղղակի կախումն ունեն կանոնաւոր կթելուց, ստինքը կանոնաւոր վիճակի մէջ պահելուց, կենդանու ստինքի զարգացման վերայ ուշադրութիւն դարձնելուց և հիւանդ ստինքը կանոնաւոր կերպով խնամելուց: Գեղձը դործում է գլխաւորապէս մեքենայական զրդիւններն ազդմամբ, որ տեղի է ունենում կամ կթելու ժամանակ կթողներն մասներն միջոցով, կամ հորթի դնչով: Ահա այս է պատճառը, որ որքան վաղ զրգուռի կովի, կամ աւելի լաւ ասած, երկնջի ստինքը, և որքան յաճախ, երկարատեւ և հմուտ կերպով տեղի ունենան այդ զրգուռումները, այնքան աւելի պէտք է յուսալ, որ դեղձը կսկսէ եռանդով դործել:

Կտրի որակի եւ քանակի վերայ ազդող պատճառներ. — Կովն տուած կաթի թէ քանակն և թէ յատկութիւնը շատ պատճառներից կախումն ունի. թուենք այդ պատճառները.

ա. Անհասական կողմը. Կովն կաթնատու լինելը կախուած է ամէնից աւելի անհատական արամադրութիւնից, որն համար նշանակութիւն ունեն կաթնային դեղձի զարգացումը և ցոյց տուած դործունէութիւնը: Որքան ուղում են թող խնամք տանեն, լաւ կէր տան՝ ապարդիւն կլինի ըսլորը, եթէ կովը ընտանից կաթնատ չէ:

բ. Յեղը. Ամէն մի անատնատէր պարտաւոր է իմանալ, թէ իւր կովերը ո՞ր ցեղին է պատկանում. կան մեծ քանակութեամբ, բայց ոչ իւղոտ, կաթ տուող կովեր և կան, ընդհակառակը, թէպէտ քանակութեամբ պակաս, բայց թանձր, իւղոտ կաթ տուող կովեր: Ո՞վ որ մտադիր է կովերից մեծ քանակութեամբ կաթ ստանալ, պէտք է պահէ բացառապէս ցած տեղերից, հովիտներից, հարթութիւններից սերուած կովեր, որովհետեւ սորա աչքն են ընկնում իւրեանց կաթի ուռատութեամբ. իսկ ում համար կարեւոր է աւելի կաթի յատկութիւնը, պէտք է ընտրէ լեռնային կովեր:

Փորձերը ցոյց են տուել, որ հովիտների, այն է՝ Հողանդիայի, Օլդենբուրգի և այլ տեղերի կովերը մեծ քանակութեամբ

կաթ են տալիս, միայն աղքատ են լինում պինդ նիւթերով և ճարպով, քան լեռնային՝ Ալգաուզի, Սիմմենթալ, Պենցդաուզի, Ֆրէյբուրգի և Անգլիական (ոչ բալոր) կովերը: Հաւանական է, որ անասնապահութեան վերայ տեղի ունեցող նորագոյն աշխատութիւններն այնքան առաջ դնան, որ ժամանակին կովերը առատ կաթ տալու հետ միասին կարողանան տալ նաև իւղատ և կարեօր բաղադրիչ նիւթեր պարունակող կաթ:

Առաջ ենք բերում մի աղիւսակ ցոյց տալու համար կաթնատու կովերի ցեղը և նոցա տարեկան տուած կաթի միջին չափը:

1. Հոլլանդական	.	.	.	300 վեդրօ
2. Սիմմենթալ	}	.	.	300 »
3. Շուլց	}	Ջուլցերլա	.	275 »
4. Նորմանդական	.	.	.	270 »
5. Ֆրանդրական (Բելգիա)	.	.	.	260 »
6. Անգելի (Պրուսիա)	.	.	.	250 »
7. Ալգաուզի (Բաւարիա)	.	.	.	220 »
8. Ջերզէյի (Ջերզէյի կղզում)	.	.	.	215 »
9. Խօլմօզօրի	.	.	.	180 »
10. Բրիտանական	.	.	.	155 »
11. Դուրհամի (Անգլիական)	.	.	.	155 »
12. Ռէճճիի (Իտալիա)	.	.	.	240 »

Այս աղիւսակից մենք տեսնում ենք, որ հոլլանդական կովն ամէնից աւելի կաթ է տալիս, բայց ջրալի լինելով, շատ իւղ չունի: Նկատուած է, որ հոլլանդական կովերը վերջերս սկսել են պահասեցնել իւրեանց կաթը՝ պատճառը համարւում է այն, որ այժմ հատարակ կեր են դործ դնում:

Ընդհանրապէս կովերի օգտակար կամ դարգացած ցեղերը աւելի ջրալի կաթ են տալիս, քան միւսները. բացառութիւն են կադմում Ջերզէյի կովերը, որոնց կաթը շատ իւղոտ է: Առաջ ենք բերում նաև մի ուրիշ աղիւսակ ցոյց տալու համար այլ և այլ ցեղի պատահանող կովերի կաթի պարունակած իւղի քանակը:

Հոլլանդական կովերը	.	.	.	2,5—3	ժ.
Անգելի	»	.	.	3,2	»
Այշերի	»	.	.	3,4	»
Ալգաուզի	»	}	.	3,5	»
Շուլցի	»	}	.		
Ջերզէյի	»	.	.	4—5	»
Վիլստերմարշի	»	.	.	3,0—3,2	»
Շօրտգօրնի	»	.	.	3,5—3,8	»

Սկսման թիվը	»	.	.	.	3,5	»
Խօլմօգօրի	»	.	.	.	3,5—4	»
Եարօղլաւի և դիւղական հասարակ կողերը					4—5	»

դ. Կարնաբերութեան օրջանը կամ տեւականութիւնը. — Կաթնաբերութեան շրջանն այլ և այլ կողերի համար տարբեր է լինում: Մինչդեռ ոմանք (շատ քիչ դէպքերում) կթւում են մինչև միւս անգամ ծնելը, ուրիշները ծնելուց համեմատաբար կարճ ժամանակ յետոյ կտրւում են կաթից: Սովորաբար լաւ կողերը մօտաւորապէս 300 օր կաթ են տալիս և անկիթ մնում մօտաւորապէս 65 օր: Զյղացած (ղըսըր մնացած) կամ բերքի ընդունակութիւնից զրկած կողերը շատ երկար ժամանակ կաւորդ են կթուել, երբեմն նոյն իսկ մի քանի տարի:

Կաթնաբերութեան այլ և այլ շրջաններում կողի տուած կաթի քանակը տարբեր է լինում: Սովորաբար երբ կողը ծնելուց յառաջացած թուլութիւնից կաղդուրւում, իւր ընական վիճակի մէջ է մտնում, կաթը աստիճանաբար շատանալով հասնում է ամենաբարձր կէտին, որից յետոյ կամաց կամաց սկսում է պակասել: Այս դէպքում ևս կողերի մէջ նկատելի է խիստ մեծ տարբերութիւն. մինչդեռ մէկը ծնելու հէնց առաջին շաբաթում մեծ քանակութեամբ կաթ տալուց յետոյ յանկարծ սկսում է պակասեցնել, մի այլ կող, ընդհակառակը, սկզբներում աննշան քանակութեամբ կաթ է տալիս, բայց այդ չափը երկար ժամանակ մնում է նոյնը և վերջերը նոյն իսկ երբեմն աւելանում է: Կաթի պակասելը մեծաւ մասամբ աստիճանաբար չէ տեղի ունենում:

Առհասարակ մինչև այժմ եղած դիտողութիւնները ցոյց են տուել, որ ծնելուց յետոյ ուրան առաջ դնանք, այնքան աւելի կշատանայ կողի կաթի մէջ պինդ նիւթերի, մանաւանդ ճարպի քանակը, և նկատուած է, որ կաթի քանակութեան պակասելուը աւելանում է նորա մէջ թանկագին նիւթերի չափը: Իւրաքանչիւր կենդանու առանձնայատկութիւններն անհանկաճ կաթի բաղադրիչ մասերի փոփոխութիւնները վերայ որոշ աղդեցութիւն կունենան. մինչդեռ մի կողի կաթի մէջ եղած չոր—պինդ նիւթերի քանակը անփոփոխ է մնում, միւսինը զգալի փոփոխութիւն է կրում: Այսպէս, օրինակ, 1889—90 թ. Գետտինգէնի դիւղատնտեսական ինստիտուտում պահուած երեք կողի վերայ կաթնատուութեան ամբողջ ընթացքում շաբաթական երկու օր, օրական երկ-երկու անգամ կատարած հետազոտութիւնները հետեւեալ արդիւնքն են ցոյց տուել:

Տ Ե Պ ա Կ ն Ե ր Ը	Ծնելուց յետոյ անմիջապէս սկզբի 4 շաբաթուայ մէջ.		Ծնելուց յետոյ 8-րդ եւ 9-րդ ամիսներում.	
	Չոր նիւթ.	Ճարպ	Չոր նիւթ.	Ճարպ
Սիւմենթալ	12,60 ^օ / _օ	3,70 ^օ / _օ	13,16 ^օ / _օ	4,16 ^օ / _օ
Օստֆրիդլանդի	11,14 »	2,51 »	11,18 »	2,89 »
Ջերդէյլ	14,05 »	4,82 »	16,86 »	6,52 »

Այս աղիւսակից մենք տեսնում ենք, որ Սիւմենթալ և Ջերդէյլ ցեղի կովերի կաթը հարուստ է լինում չոր—պինդ նիւթերով և իւղով և կաթնաբերութեան ընթացքում այդ նիւթերի քանակը զգալի կերպով աստիճանաբար աւելանում է, մինչդեռ Օստֆրիդլանդի կովերի կաթը աղքատ է մնում այդ նիւթերով, բայց համեմատաբար հարուստ իւղով:

Փորձերը ցոյց են տուել, որ կաթի բնական եղանակով պահպանելու առաջը կարելի է առնել, միայն պէտք է հարուստ նիւթերով համապատասխան կեր տալ, որի հետ սերտ կապ ունի նաև կենդանու մարմնի քաշը: Աերջնիւ պահպանելը պարզ ապացոյց է կերի անբաւարար լինելուն, որի պատճառով և շատ արագ կերպով պահասում է կովի կաթը: Կաթնաբերութեան ընթացքում, եթէ կովի քաշը կարողանանք միւնսոյն աստիճանի վերայ պահել, կարելի կլինի յաջողութեամբ կուտել կաթնային գեղձի այդ բնութեան դէմ, և հարկադրել որոշ չափով կաթ արտադրութիւն, և որովհետև այդ նպատակին հասնել կարելի է միմիայն շատ լաւ անունդ մատակարարելով կովերին, ուստի և պէտք է առանձին ուշադրութիւն դարձնել նպատակայարմար եղանակով կերակրելու վերայ:

դ. Կերբ.— Կերի տեսակը և նորանում եղած աննդարար նիւթերն ևս մեծ ազդեցութիւն են ունենում կաթի կազմութեան վերայ: Կաթի աւելանալու կամ պակսելու պատճառներից գլխաւորն անշուշտ անունդն է: Թէպէտ կերի մասին առանձին գլխում բաւական մանրամասնօրէն խօսուել է, բայց աւելորդ է լինի լրացնել և պարզել մի քանի կարևոր կէտեր, որոնք մեծ նշանակութիւն ունեն կաթնաբեր գործարանի՝ գեղձերի գործունէութեան նկատմամբ: Ինչպէս միւս կենդանիներին, նոյնպէս և կովերին անբաւարար քանակութեամբ աննդարար կեր տալով, մարդ վնասած կլինի իւր արդիւնաբերութեան: Կերի աննդարար նիւթերից սպիտակուցը կաթի կազմութեւն համար խիստ կարևոր նշանակութիւն ունի. նորա միջի պինդ նիւթերը սպիտակուցային նիւթերի փոխանակութիւններէն են առաջանում: Կերի մէջ որքան շատ լինեն սպիտակուցային նիւթեր, նոյնքան աւելի եռանդով տեղի կունենայ այդ փոխանակութիւն

նը և նոյնքան շատ կաթ կարտադրուի: Եթէ սպիտակուցը քանակութեամբ անբաւարար է՝ խիստ զգալի ներգործութիւն է ունենում կաթնային դեղձի գործունէութեան վերայ: Ոմանք կարծում են, թէ ընտիր տեսակ կով պահելով կունենան նաեւ ընտիր և առատ կաթ: Բայց տեսակի հետ անհրաժեշտ է, որ կերն ևս ընտիր լինի և առատ:

Կաթի ինչպէս առատութեան, նոյնպէս և աղնութեան վերայ բարերար ներգործութիւն է ունենում լոռտաւէտ արօտաներում արածելը, որովհետեւ կաթնային գեղձի գործունէութիւնը խիստ զբաւում է, երբ կենդանին ստանում է առատօրէն դիւրամարտ, սննդարար նիւթերով հարուստ կեր և մաքուր օդ: Այստեղ առաջ ենք բերում Կիւ քաղաքի փորձերի կայարանում պահած 10 անգելի կովերից 1877—1878 թ. ստացած կաթի համեմատական չափը: Դոցա ծինը տեղի էր ունեցել հսկտեմբեր և փետրուար ամիսներին միջոցներում և կերը կարելի է 4 դլլաւոր շրջանների բաժանել:

1. Ախոռում մնացած և ձմեռնային չոր կերով սնուած.

2. Ախոռում մնացած և կանաչ կերով սնուած.

3. Արօտներում սնուած, և

4. Այնպէս, ինչպէս առաջին շրջանում.

Տասը կովերից ամենայն օր ստացւում էր մօտաւորապէս հետևեալ քանակութեամբ կաթ:

Ամբողջ տարուայ ընթացքում միջին թուով 4 փ. 27, 7 դրվ.	
Առաջին շրջանում մինչև ապրիլի 30-ը	7 » 1, 3 »
Առաջին շրջանի վերջին շաբաթը	6 » 14, 5 »
Երկրորդ շրջանում մինչև մայիսի 15-ը	6 » 24, 2 »
Երրորդ շրջանի առաջին շաբաթում	6 » 27, 78 »
« » Երկրորդ շաբաթում	7 » 1 »
« » Երրորդ շաբաթում	7 » 6, 2 »
Վերջին շաբաթում	1 » 17, 3 »
Առաջին շրջանի ժամանակ ամենաշատ	
կաթ է ստացուել փետրուարի 19-ին	7 » 16 »
Երրորդ շրջանի ժամանակ ամենաշատ կաթ	
է ստացուել մայիսի 24-ին	7 » 27, 4 »

Առաջ բերած թուանշաններից պարզ երևում է կաթնաբեր դեղձի գործունէութեան փոփոխութիւնները: Մինչդեռ ձմեռը ակոռում սնունդ ստանալիս օրական ստացած կաթի քանակը իջել է 6 փ. 14, 5 դրվ., արօտներում արածելով կրկին բարձրացել է մինչև 7 փ. 6, 2 դրվ. և հէնց այդ ժամանակ է, որ մայիսի 24-ին կաթի քանակութիւնը հասել է

մինչև 7 լի. 27, 4 դրվ., մի չափ, որ երբեք ուրիշ անգամ չէ եղել, չնայելով որ կաթնաբերութեան շրջանի սկզբներում, երբ օխոռում էին սնունդ տալիս, օրական ստացուած կաթի քանակը հասել է 7 լի. 16 դրվ.: Բայց կաթի այնքան առատ արտադրուելը, որ արօտներում արածելու հետևանք է, երկար չի տևել և արդէն մի քանի շաբաթ անցնելուց յետոյ զգալի կերպով ընկել է և յետոյ աւելի և աւելի պակասել, մինչ դեռ առաջ նա երկար ժամանակ մնացել էր մօտաւորապէս միևնոյն բարձրութեան վերայ: Այն կովերը, որոնք ակոռի մէջ են սնւում չոր խոտով, հացահատիկները ալիւրով և առհասարակ ընտիր նիւթեր պարունակող կերով, շատ իւզոտ կաթ կը տան, իսկ նոքա, որոնք ջրալի կեր կամ կանաչ խոտ են ուտում, կտան, թէպէտ առատ, բայց ոչ իւզոտ կաթ և այդպիսի կաթի մէջ ճարպ և պանրածին օտկաւ կգտնուի: Ահա այս է պատճառը, որ աշնանային և ձմեռային կաթը աւելի հաւրուստ է լինում պինդ նիւթերով, քան գարնանային և ամառնային կաթը: Բուսականութեամբ հարուստ չոր արօտներում արածող կովերը աւելի թանձր կաթ կտան, քան խոնաւ ճահճային տեղերում արածողները: Սննդեան նիւթերի մօտաւոր համեմատութիւնը ցոյց տալու համար առաջ ենք բերում հետևեալ աղիւսակը.

6 վուրթ հասարակ չոր խոտը համապատասխան է՝

24—30 լի. կանաչ խոտի,

16,5—18 » լազուտի կանաչ տերեւների,

5 » չոր առուոյտի,

6 » չոր վայրի առուոյտի,

18 » ցորենի յարդի,

12 » դարու յարդի,

11 » բատատի

17 » ճակնդեղի,

2,5—3 » լազուտի ալիւրի,

2,5 » ցորենի ալիւրի,

3,5—4 » ցորենի թեփի,

2,5 » կոպտանի, և այլն:

Է. Հողը եւ նորա համապատասխան բուսականութիւնն ևս մեծ ազդեցութիւն ունին կաթի յատկութեան, մանաւանդ համի վերայ: Շվէյցարական, կովիլասեան և առհասարակ լեռնային արօտների առանձնայատկութիւնիցն է շվէյցարական պանրի համը և անուշահոտութիւնը: Այս դէպքում նշանակութիւն ունի հանքային աղերի բաղադրութիւնը, որ այլ և այլ հողերի մէջ

տարբեր է լինում: Միաժամանակ ազդում են նաև արեգակի շուտաւարութիւնը, երկրի բարեկառւնութիւնը և օդի խոնաւութիւնը:

զ. Կովի տարիքը, բացօթեայ շարժումները, կլիման, օդի տաքութիւնը և մաքրութիւնը, մարմնի մաքրութիւնը և այլն:—Կովը կեանքի որոշ շրջանում նիւթերի փոխանակութեան արագութիւնը հասնում է ամենաբարձր աստիճանին և հէնց այդ ժամանակ սկսում է արտադրուել ամենամեծ քանակութեամբ կաթ: Առաջիններէն սկսած մինչև երրորդ կամ չորրորդ թիւը, այսինքն մինչև 7 տարեկան հասակը, կաթն աստիճանաբար աւելանում է և հասնում է ամենամեծ չափի, որից յետոյ սկսում է նուազել: մինչև 11—12 տարեկան հասակը դեռ բաւարար չափով կաթ է ստացուում, ապա պէտք է կենդանուն սպանդանոց ուղարկել: Բայց այս ընդհանուր կանոնը այլ և այլ պատճառներով շատ բացառութիւններ ունի: Հիմք կայ ենթադրելու, որ որքան կովը մեծանում է, այնքան աւելի նորա կաթը աղնուանում է և իւզոտ դառնում, թէպէտ երբեմն պատահում է նաև հակառակը:

Բայ օդի մէջ չափաւոր շարժումները շատ օգտակար են կովերին, նպաստում են նիւթերի փոխանակութեան արագանալուն, առողջութեան և կաթի առատութեան: Եթէ հանգամանքները ներքն, պէտք է միջոց տալ ազատ շարժումներ գործելու: Կան տեղեր, որտեղ կովերին աշխատեցնում են, և եթէ այդ աշխատութիւնները չափաւոր լինեն, կաթը կաւելանայ: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ աշխատող կաթնատու կովերի սնունդն ևս աւելի առատ պէտք է լինի:

Լայպցիգի գիւղատնտեսական ինստիտուտում երկու կովերի վերայ փորձեր են կատարուել իմանալու համար, թէ աշխատութիւնը ի՞նչ ազդեցութիւն է ունենում կաթի վերայ: Կովերին պարբերաբար մի շաբաթ աշխատեցնում էին օրական 9—10 ժամ և մի շաբաթ հանգիստ տալիս և այդ ժամանակուայ ընթացքում նշանակում էին կաթի քանակութիւնն և բաղադրութիւնը: Կովերով վարել են հնձած տեղեր, սայլի լճել խոտ են կրել և այլ նման աշխատութիւններ կատարել: Ահա փորձի արդիւնքը.

Ա. Կ Ո Վ.

Աւստրիական միջոցում.		Հանգստի միջոցում.	
Կաթի քանակը	21 գրվ.	23 գրվ.	
Չոր նիւթեր	13, 3 %	13 %	
Ճարպը	4, 3 »	4 »	
Չոր նիւթերի քանակը	3 գրվ.	2, 8 գրվ.	
Ճարպի քանակը	1 »	0, 99 »	

Բ. Կ Ո Վ.

Աւստրալիական միջոցում.	Հանգստւթեան միջոցում.
Կաթի քանակը . . . 11, 6 գրվ.	12, 7 գրվ.
Չոր նիւթերը . . . 13, 3 օ օ	13, 2 օ օ
Ճարպը . . . 4, 3 »	4, 2 »
Չոր նիւթերի քանակը . 1, 6 գրվ.	1, 5 գրվ.
Ճարպի քանակ . . . 0, 48 »	0, 5 »

Ամերիկայում մասնագէտներէց ոմանք ցոյց են տուել կովի յոգնածութեան ազդեցութիւնը կաթի յատկութեան վերայ այսպէս. վեր են առել ճանապարհորդութիւննէց քիչ յոգնած երեք կովեր և առաւօտեան և երեկոյեան կթել են, իւրաքանչիւրնէց ստացուած կաթը վերլուծել են իւրեանց բաղադրէջ մասերի. առաջին կովի կաթից յաջորդաբար ստացուել է 3, 72 օ|օ, 3, 6 օ|օ, 2, 6 օ|օ, 2, 9 օ|օ, 3, 4 օ|օ. Կարագ, մինչդեռ առաջ պարունակում էր միշտ 3, 4 օ|օ կարագ: Այս փորձերէց եւրեւմ է, որ 6-րդ անգամ կթուելուց յետոյ, այսինքն ճանապարհորդութիւննէց 3 օր յետոյ ստինքի գեղձերը իւրեանց բնական վիճակի մէջ կլինեն:

Միւս երկու կովերի տուած կաթից ստացուել յաջորդաբար՝

երկրորդն՝ 3, 2 օ|օ, 8, 3 օ|օ, 6, 5 օ|օ, 4, 2 օ|օ, 3, 6 օ|օ.
 երրորդն 1, 5 օ|օ, 2 օ|օ, 2, 4 օ|օ, 3, 8 օ|օ, 7, 2 օ|օ, 11, 1 օ|օ, 5, 3 օ|օ, 4, 7 օ|օ, 3, 9 օ|օ: Աւելի ուշադրութեան արժանի է երրորդ կովի տուած կաթը, որ սկզբում քիչ (1, 4 օ|օ) կարագ էր պարունակում, ապա երթալով աւելանում է և երրորդ անգամ կթուելիս յանկարծ առաւօտեան բարձրանում է 7, 2 օ|օ, երեկոյեան 11, 1 օ|օ. վերջապէս իննեորդ անգամ կթած կաթն իւր բնական վիճակն է ընդունում: Միւսոյն փորձերը ցոյց են տուել, որ կենդանիների յուղմունքն ևս ազդում է կաթի քանակութեան վերայ. յուղուած կովը շատ քիչ կաթ կտայ:

Փորձերը ցոյց են տուել, որ կովերին շատ աշխատեցնելուց, ուժերը լարելուց կաթի քանակը սաստիկ պակասել է, իսկ ճարպն աւելացել. կաթի միւս բաղադրէջ մասերը համարեա անփոփոխ են մնացել: Յոգնածութեան ազդեցութիւնը աւելի զգալի է լինում երկրորդ անգամ կթելիս. այս անգամ ևս ճարպի քանակութիւնն աւելանում է:

Կլիման, օդի տաքութիւնը, ինամեղու եղանակը և անոռն ու կովերի մարմինը մաքուր պահելը ազդում են կաթի առատութեան վերայ: Ձմրան սաստիկ ցրտութիւնն և ամրան սաստիկ տաքութիւնը և մանաւանդ բարեխառնութեան զգալի փո-

փոխութիւնները վնասակար են կաթի թէ առատութեան և թէ յատկութեան կողմից. ընդհակառակը բարեխառն և խոնաւ կլիմաները նպաստաւոր են: Ահա այս է պատճառը, որ շատ կաթ տուող կովերը բարեխառն և խոնաւ երկրներն են: Կլիման ազդեցութիւն է ունենում նաև կաթի բաղադրութեան վերայ. չոր, ցամաքային կլիմայի կենդանիներն աւելի թանձր և իւղոտ կաթ են տալիս, քան թէ խոնաւ, ծովային կլիմայում: Այսպէս օրինակ, հոլլանդական և մի քանի ուրիշ ցեղի կովերը Ռուսաստանում տալիս են աւելի իւղոտ կաթ, քան թէ միենոյն կովերը իւրեանց հայրենիքում կամ խոնաւ կլիմայ ունեցող տեղերում: Ախոռի տաքութիւնը պէտք է լինի 12—14 աստիճան անփոփոխ, միայն պէտք է աշխատել միշտ օդը փոփոխել:

Որովհետև մարմնի մաքրութիւնը խիստ բարեբար ազդեցութիւն է ունենում կովերի առողջութեան վերայ, ուստի նորա մաքրութեան մասին միշտ հոգ տանելով, մենք նպաստած կլինենք կաթի աւելանալուն:

Կով կրելու չափն ու ժամանակը. — Բաւական մեծ ազդեցութիւն է ունենում կաթի քանակի և յատկութեան վերայ նաև այն հանգամանքը, թէ կովը օրը քանի անգամ է կիծում և ո՞ր ժամերին: Գիտութիւնը և փորձը ուրշել են, որ ամառը կովերին պէտք է կիծել երեք անգամ՝ ա) առաւօտեան արօտի տանելուց առաջ, բ) կէսօրին և գ) երեկոյեան արօտատեղերից վերադառնալուց յետոյ. իսկ ձմեռը օրական երկու անգամ՝ առաւօտեան և երեկոյեան: Շատ տեղեր ամառը երկու անգամ կիծելը բաւական են համարում, պատճառ բերելով, որ իբր այդքան անգամ կիծելով էլ նոյնքան կաթ կստացուի, որքան և երեք անգամ կիծելով: Բայց այդ սխալ պատճառաբանութիւն է. այդպէս անողները պէտք է իմանան, որ դորանով վնասում են կաթնատու կովերին և զրկում կաթից: Փորձուած է, որ երեք անգամ կիծելով ոչ թէ միայն կաթի քանակութիւնն է աւելանում, այլ և կաթը աւելի իւղոտ է դառնում, քան երկու անգամ կիծելիս: Առատ կաթ տուող կովերի կաթի քանակը կպակասի, եթէ շուտ շուտ չկիծեն:

Գանիացի յայտնի կաթնատնտես Նեդելունտը վերջերս գրտել է կիծելու մի նոր խելացի եղանակ: Մի կով, որ ամէն անգամ 8, 5 գրվ. զօրեղ կեր, 9, 7 գրվ. շաղգամ և քիչ էլ խոտ էր ստանում, ծնելուց յետոյ ամբողջ երեք շաբաթ շարունակ օրական միայն 8, 5 գրվ. կաթ էր տալիս: Սկզբներում օրական կիծում էին 3 անգամ, բայց յետոյ 8 անգամից ոչ պակաս: Նոյն

կողմը առաջուայ չափ և մըննոյն տեսակի կեր ընդունելուց յետոյ սկսեց աւելացնել իւր կաթը և հասցրեց 22—24, 4 գրվ. և այնուհետեւ այլ ևս չպահասեցրեց, չնայելով որ երեք շաբաթ անցնելուց յետոյ նորից սկսեցին կթել 3 անգամ օրական: Այդ կողմն ամբողջ տարուայ ընթանքում 167 փ. 23 գրվ. կաթ տուեց: Միևնոյն փորձերը գործ են դրել նաև ուրիշ կովի վերայ, որը սկզբներում տալիս էր օրական 12, 2—14, 6 գրվ. կաթ: Երբ այդ կովն սկսել են կթել օշական 7 անգամ, կաթի քանակը երեք շաբաթուայ ընթացքում բարձրացել է մինչև 35, 2 գրվ. և դեռ 21¹/₂ ամիս անցնելուց յետոյ կովը շարունակել է օրական 37, 7 գրվ. կաթ տալ: Խեղելունսի ասելով այս նոր եղանակով կթելու առաւելութիւնն այն է, որ օրական շատ անգամ կթելը բարեբար ազդեցութիւն է ունենում կովի սովնքի գործունէութեան վերայ:

Մի ժամանակ եւրոպայում սովորութիւն կար (այդ սովորութիւնը մասամբ այժմ էլ գոյութիւն ունի) կովերի առաջին ծնից յետոյ մի առժամանակ շուա շուա կթել: Այսպէս օրինակ, ոմանք սկզբի օրերում ամէն 2—3 ժամը մի անգամ էին կթում, ապա 3—4 ժամը մի անգամ և վերջապէս օրը հինգ անգամ: Այս կերպ շարունակում էին կթել 2—6 շաբաթ, որից յետոյ սկսում էին օրական 4 անգամ և մի քանի ամիս անցնելուց յետոյ 3 անգամ կթել: Այս կերպ վերաբերություններ թիւը, շնորհիւ աշխատատեղ ձեռները պահասութեան՝ պահասել է, թէպէտ մի քանի գործունեայ, աշխատասէր ազաւաղատէրեր, և զիւղացիներ մինչև օրո շարունակում են նոյնը:

Կաթի առատութեան և յատկութեան վերայ ազդեցութիւն է ունենում նաև միշտ միևնոյն ժամին և հաւատար ժամանակամիջոցներով կթելը: Փորձուած է, որ միևնոյն ժամին կթելով կաթը 10⁰/₁₀ կաւելանայ: Օրը երեք անգամ կթելիս իրար մէջ եղած ժամանակամիջոցը պէտք է 8 ժամ լինի, իսկ երկու անգամ կթելիս՝ 12 ժամ (առաւօտեան 5 ժամին և երեկոյեան 5 ժամին): Պետք է կթել միշտ կերից առաջ կամ յետոյ, բայց ոչ երբէք կերի ժամանակ, մասնաւոր ձմեռը: Կիտղն անպատճառ պէտք է ճշտապահ լինի և ամէն անգամ օրուայ ճիշտ միևնոյն ժամին կթէ: Երեկոյեան կաթը աւելի հարուստ է պինդ նւթերով, քան թէ առաւօտեանը՝ աւելի կարագ և պանրածին է պարունակում:

Գ. Գ.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Ամերիկացի մի նոր մարգարե. — Ներկայումս Ամերիկայում մեծ ժողովրդականութիւն է վայելում շօտլանդացի Դօուլի, որ իրան Նդիա մարզարէ է անուանում. նա եկել է Փրիչլի մօտակայ գալստեան մասին մարդեանց իմաց տալու: Դօուլին հարկեր հազարից աւելի հետեռողներ ունի՝ ո՛չ միայն Միացեալ Նահանգներում, այլ և երկրագնդի ամենահեռուսը վայրերում: Առաջ Դօուլին հասարակ ըողորական քահանայ էր և ապրում էր Աւստրալիայում. հէնց այդ ժամանակուանից ընդհանուրի ուշադրութիւնն էր դրաւում իւր կրակոտ քարոզներով և կենցաղավարութեան խոտութեամբ: Առաջին անգամ նա հանդէս եկաւ քարոզելու և ապացուցանելու բժշկականութեան անօգտակարութիւնը, համարելով այն ստատիստիկան խաբէութիւն: Նա հիմնեց «Աստուծով բժշկողո՞ղների միութիւն» անուան ներքոյ մի ընկերութիւն, որի անդամները պարտաւոր են երբեք բժշկական օգնութեան չդիմել, այլ դրա փոխարէն հէնց իրան, Դօուլին էին դիմում, որ և աղօթքով օգնում էր: Նրա հաշակը աւելի և աւելի հեռու տարածուեցաւ, հետեռողների թիւը օրէցօր շատանում էր, որի հետ միասին նրանց հոգեւոր գլխի կարողութիւնն էլ մեծացաւ. Դօուլին ստանում էր իւր հետեռողներից նրանց եկամտի 1/10 մասը: Ամերիկայի մարզարէն իսկապէս նոր բան չի քարոզում. նա միայն ժողովրդին հրաւեր է կարդում խելքի դալ, լամելուց և ծխելուց հրաժարուել, թատրոններ չյաճախել և, որ գլխաւորն է՝ թողնել ստատիստիկան միջոցները, որոնցով բժիշկները նրանց խաբում են: Այսպիսի խոտակեաց կեանք վարելով՝ նրա հետեռողները ամենայն յօժարութեամբ իրանց եկամտի տների տասանորդը զոհում են յօգուտ իրանց «մարդարէի»: Ուրիշ շատ մարզարէներ Նման Դօուլին հիմնեց իւր «Սիոնը» Չիկագօի շրջակայքում. այստեղ շինուած են մի քանի դորժարաններ, կայ հոգեւոր ուսումնարան, դրամարկ, հրատարակում են լրագիրներ և ամսաթերթեր: Նոր Նդիան այժմ հարուստ է և կարող է մրցել Ամերիկայի միլիարդատէրերի հետ: Նրա աղօթքները, դրամաֆօնի ձոյիկների վրայ տպուած, տարածւում են ամբողջ աշխարհում. յաճախ նա մի ուրիշ քաղաքում ապրող հիւանդին հրամայում է հեռախօսով իւր աղօթքները լսել և ապագարատի առաջ աղօթել: Հիւանդ-

ների, կայրերի, կաղերի բաղմաթիւ խմբեր դիմում են նոր «Սինս», և թէպէտ շատ քչերն են աւողջանում, բայց և այնպէս նոր Նիւայի վառքն ու ժողովրդականութիւնը ամենեւին չի պակասում: Մարդու հաւատալը չի դալիս, որ ողջամիտ, դորժունեայ և զգաստ եանկիները մէջ այդ տեսակ թեթեւոյիկ համայնքներ են կազմում:

Կանադայի դուխաբորները.—Ռուսաստանից Կանադա դաղթած դուխաբորների մէջ վերջին ժամանակներս նկատում է մի նոր հոսանք, որ կրօնական ոգեւորութիւնից է ծագել: Շատ դուխաբորներ այն համոզման են եկել, որ մեղք է կաթնեղէնով կերակրուել, որովհետեւ չի կարելի հորթերի կաթը խել. ուստի այդ դուխաբորներն սկսեցին միմիայն բուսեղէն կերակուրներ ուտել: Մի քանիսն աւելի հեռու գնացին և այն համոզման եկան, որ մեղք է ընտանի կենդանիների ծառայութիւններից օգտուել. այդ պատճառով էլ արձակեցին բոլոր ձիերը, կովերը և ուրիշ կենդանիներ: Կոնադայի իշխանութիւնները սակայն ազատութիւն տալով կենդանիները հաւաքել, հրապարակական ածուրդով վաճառել և ստացած փողը անատունների աչքերին յանձնել:

Դուխաբորները չհամակերպելով Կանադայում տիրող օրէնքներին, կամենում են այնպէս էլ ուրիշ երկրներ գաղթել, ուստի և Տաճկաց սուլթանին հետեւալ բովանդակութեամբ խնդր են ուղարկում:

«Ձերդ Մեծութիւն. նախ քան Ձեր բարեօրրութեան գիմելը, հարկաւոր ենք համարում մեր մասին Ձեզ մի քանի խօսք ասել: 1898—1899 թւերին մենք 7000 հոգւով աղագլխութեանք Ռուսաստանից Կանադա: Կանադայի մասին լսել էինք, որ այնտեղ կրօնի ազատութիւն է տիրում. բայց մեր սպասածը չկրականացաւ. ճիշտ է, Կանադայում կրօնի ազատութիւն կայ, բայց ոչ այնպիսին, ինչպիսին մենք էինք սրանում. . . Մեր յոյսերը, թէ Կանադայում մեզ իրաւունք կտան մեր կրօնի համեմատ ապրելու, ի դերեւ ելան, և թէպէտ մեզ ղենուորական ծառայութիւնից ազատեցին, բայց մնացած բոլոր բաներում պահանջում են, որ մենք Մեծ Բրիտանիայի հպատակներ դառնանք և ոչ թէ Աստուծոյ: Բնակուելու համար մեզ չեն ուղղում հող տալ, եթէ չկոտորանք Կանադայի բոլոր կանոններին և օրէնքներին ենթարկուել: Բայց մենք վկայում ենք Աստուծոյ առաջ, որ անկարող ենք այդ քայլն անել: Եւ անա այժմ գի-

մտւոյ ենք Ձերդ Մեծութեան բարեսրտութեան և խնդրում ենք Ձեզ, ոչ թէ միայն իբրև թաղաւորի, այլ աւելի իբրև մարդու, որ մեզ և մեր ընտանիքներին մի ողորմութիւն անէք: Մենք իբրև Աստուծոյ սրանդուխտներ այս երկրի վրայ, խնդրում ենք Ձեզ հիւրընկալել և պատսպարել մեզ Ձեր ընդարձակ կայսրութեան մէջ: Աւելացնում ենք նաև, որ մենք ո՛չ մոէ և ոչ կաթնեղէն հերակուրներ ենք ուտում, այլ միայն ուտում ենք բանջարեղէններ և ստուգներ: Բոլոր կենդանի արարածների պղատութեանը ամենալին չղիպչելով, մենք ոչ միայն հեռու ենք մարդկանց վրայ բռնութիւն գործ դնելուց, այլ և կենդանիներից, ուտակ և ոչ մի ընտանի կենդանի չենք պահում, այլ բոլոր աշխատանքները մեր սեփական ձեռքերով ենք անում: Ուստի խնդրում ենք Ձերդ Մեծութիւնից այնքան հող, որքան առանց ընտանի կենդանիների կարող ենք մշակել, և այնպիսի հող, որի վրայ բանջարեղէններ հարողանային բուսցնել և այգիներ տնկել մեր անդեան համար: Աստուծուց խնդրում ենք, որ նա Ձեր սիրտը կարեկցութեամբ լցնի դէպի մեզ: Եւ մենք մեր կողմից վկայում ենք Աստուծոյ առաջ, որ մեր խնդիրը ներթափանց դժուած հաշիւների վրայ հիմնուած չէ, այլ միայն բղիւղում է Աստուծուն հաւատարիմ լինելու ցանկութիւնից»:

Կործանուած քաղաք.—Դեկտեմբերի 3-ին երկրաշարժին զոհ գնաց Թուրքեստանի Անգիթան քաղաքը: Համարեա ամբողջ քաղաքը կործանուած է. Անգիթանում և նրա շրջակայքում աւերուած են 15,000 տուն, մինչև դեկտեմբերի 7-ը գտնուած են 4,600 դիակ:

Անգիթանը Ֆերգանեան շրջանի դաւառական քաղաք է, գտնւում է 1500 ոտն. ծովի մակերևոյթից բարձր: Սիր—Դաւրիայի Կարա—Դարեա վտակը քաղաքից 3 վերստ հեռաւորութեամբ է հոսում, որտեղից մի ջրանցք է անցկացրած մինչև քաղաքը: Անգիթանից 50 վերստ հեռաւորութեան վրայ բարձրանում են Գուդարթեան լեռները, որոնք նշանաւոր են հանքային տաք և ցուրտ ջրերով: Քաղաքի բնակիչները թիւը հասնում է 46,680, որից ուռնները 631 հոգի են: Անգիթանը նշանաւոր շինութիւններով կամ վայրերով յայտնի չէ. նա նման է Թուրքեստանի միւս քաղաքներին, սոյորական կառէ շինութիւններով և ասիական կեդատութեամբ:

Անգիթանի դաւառը Ֆերգանեան շրջանի ամենահարուստ դաւառներից մէկն է. բամբակի ամենալաւ ցանքերն այստեղ

էն դանւում, որ և աշխատասէր ընկիները առաջնակարգ եկամուտն է կազմում:

Բնակիչները թուրքական ցեղեր են, գեղեցիկ և քաջ ժողովուրդ, չափազանց կրօնամոլ. առաջուայ գէպի ռուսները տաճած մսէռանդ առեղծութիւնը վերջերս տեղի է տալիս հաւատարմական զգացումներ, դիւստորապէս շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ռուսաց տիրապետութեան հովանու առի ազգաբնակիւթիւնը աղատութեամբ պարապում է երկրագործութեամբ և քաղաքակրթութեան ճանապարհով առաջ դնում:

Մի ժամանակ Անդլիթանը Ֆերգանի մայրաքաղաքն է եղել. գոնէ 1494 թուին սուլթան Բաբուրը այստեղ էր նստում: Կօհանդի խանութիւնը նուաճելիս ռուսաց զօրքերը Անդլիթանի մօտ մեծ ընդդիմադրութեան հանդիպեցան և միայն արիւնահեղ կռուից յետոյ 1875 թ. հոկտեմբերի 1-ին քաղաքն առնուեցաւ:

1898 թւին սպորտամրութիւն ծագեց Անդլիթանում, որի ժամանակ թուրքմէները, իրանց գլուխն ունենալով Իշանին, յարձակուեցան բերդապահ քնած զօրքի վրայ, 22 զինուոր սպանեցին և 20 հոգու էլ վիրաւորեցին: Այս յանդիւնութեան համար սպորտամրները քաղաքի ռուսաց թաղում դիւատուեցան:

Ինչպէս Ֆերգանեան, այնպէս էլ Սեմիրեչեան շրջանները մինչև հիմա էլ կրում են երբեմն տեղի ունեցած երկրաբանական յեղաշրջումների հետքերը: Հրաբխային գործունէութիւնն էլ բաւականին դեր է խաղացել. բայց ամբողջ քաղաքի կործանում պատահած չէր. Անդլիթանը 300 տարուց աւելի անսասան դոյութիւն ունէր. բայց 1902 թուականը յայտնի է իւր աւերիչ գործունէութեամբ, որ երկրաշնտիս շատ կողմերում տրտայալտուեց: Թուրքեստանում համարեա ամեն տարի զանազան տեղերում գետնի տատանումներ են տեղի ունենում՝ երբեմն աննշան, բայց երբեմն էլ շատ զօրեղ (օր. Վէրնիյ քաղաքում): Բայց այս տարի ստորեկրեայ ոյժերի շարժումը, ըստ երեւոյթին, անսովոր չափերի հասաւ և նրա պատճառած աւերումները շատ բազմաթիւ են:

Երկրաշարժով բռնուած տարածութիւնն Անդլիթանից շատ հեռու է գնում. մինչևոյն ժամանակ գետնի տատանումներին արձագանք տրուեցան Ֆերգանեան շրջանի քաղաքներում, Տաշկենտում, Սամարղանդում և մինչև անգամ Բուխարայում: Երկրաշարժով բռնուած ամբողջ շրջանի տարածութիւնն է 1500 քառ. վերստ, որի կենտրոնը գտնւում է Անդլիթանից 6 վերստ հեռու. այստեղ մի ճեղքուած է գոյացել, որտեղից դուրս են

վիժել աւաղ, ջուր և ցելս: Գետնի տատանումները դեռ էլի շարունակուում են:

Շատ ռուսներ քաղաքից հեռացան. մնացածները տեղափոխուեցան երկաթուղու կառքերը: Բնիկները կարդի են բերում իրանց աւերակ տները և առ այժմ պատուարուած են տախտակեայ վրաններում:

Ջինեորական նահանգապետի եռանդի և կարգադրութիւնները շնորհիւ բաղմաթիւ ժամանակաւոր տնակներ են շինում: Բացի Բարձրագոյն շնորհուած միջոցներից, քաղմաթիւ նուէրներ են ստացւում թէ զանազան բարեգործական ընկերութիւնների և թէ մասնաւոր մարդկանց կողմից: Առանձնապէս Կարմիր խաչի ընկերութիւնը արկածեալների օգտին շատ եռանդուն գործունէութիւն է ցայց տալիս:

Գրքերի քանակութիւնը. — Վիճակագրական տեղեկութիւնները համեմատ Գերմանիայում ամեն տարի 25,000 նոր գիրք է հրատարակում, Ֆրանսիայում՝ 13,000, Իտալիայում՝ 10,000, Անգլիայում՝ 7000 և այլն: Ներկայումս ամբողջ աշխարհում երեք միլիարդից աւելի գիրք կայ, որից Միացեալ Նահանգներում 700,000,000, Արեւմտեան Եւրոպայում՝ 1800,000,000, Արեւելեան Եւրոպայում՝ 460,000,000. միւս աշխարհամասերում՝ 240,000,000:

Պարբերական մամուլը Ամերիկայում շատ առաջ է գնացել. մենակ Նիւ-Յօրկում օտար լեզուներով 80-ից աւելի լրագիրներ են տպւում՝ գերմաներէն, իտալերէն, ֆրանսերէն, չեխերէն, արաբերէն, հին եբրայեցերէն, սպաներէն, ունգարերէն, շվեդերէն, յունարէն, հայերէն, լեհերէն, կրօտներէն, ճափոներէն, իրլանդերէն, ռուսերէն, չոսլանդերէն, ֆիններէն և չինարէն: Ճափոնական լրագիրը ձեռքով փորագրւում է լիտօգրաֆիական քարի վրայ և այնպէս տպւում, որովհետեւ ճափոնական տպարան տեղափոխելն ու հաստատելը շատ թանգ կնտէլն, ծախսերը չէին ծածկուի, ճափոնացի ընթերցողներ էլ քիչ կան: Ամերիկական օտարազգի մամուլը միշտ լաւ է արամադրուած դէպի Միացեալ Նահանգները կառավարութիւնը. մանաւանդ այս բանը յայտնի դարձաւ սպանո՝—ամերիկական պատերազմի ժամանակ: Միացեալ Նահանգներում հրատարակուող ոչ մի սպաներէն լրագիր թշնամական լեզու չէր բանեցնում կառավարութեան և առհասարակ ամերիկացիներին նկատմամբ:

ձափոնիայի յառաջադիմութիւնը, — եւրոպական մամուլը շարունակաբար հաղորդում է այն արատասովոր յառաջադիմութեան մասին, որ վերջին յինամեակում ձափոնիան արել է: Նա այժմ հանդէս է դալիս իրը «գալլոցական ուսուցիչ» Ասիայի համար: ձափոնիան այսուհետեւ ահաբեկի դեր կխաղայ Ասիայի տէրութիւնները զարթնելու գործում: Նա հոսիայի Չինաստանին և Կորէային յառաջադիմութեան շաւղի վրայով ընթանալու այս գործում հոգնէ նաեւ Սիամին: Ռուսաստանը ահաբեկում ձափոնիայի յառաջադիմութիւնը, ստիպուած պիտի լինի Արեւելոսն Սիբիրը աւելի խիստ կերպով բնակեցնել և ծաղկեցնել: ձափոնիայի զինուորական սպաները, վաճառականները, առեւտրականներն և ընդհանրապէս կը թուած ձափոնացիք ըստ երեւութիւն առանձին ընդունակութիւններ ունին իրանց առևտրի ցեղակիցները վրայ աղգելու և իրանց ձեռքում պահելու, քան որեւէ ուրիշ աղգութիւն: Հասարակ ձափոնացին շատ աւելի լաւ է հասկանում սովորական չինացուն, Կորէյացուն, սիամցուն, և առհասարակ սիւսացուն, քան եւրոպացին և ամերիկացին: ձափոնացիք ցեղակից են սիւսացի ուրիշ ժողովուրդներին. նրանց և հարաւային Ասիայի ժողովուրդների մէջ դուրսութիւն ունի ցեղային համակրութիւն: ձափոնիայի գրաւոր լեզուն նոյնն է, ինչ որ Չինաստանին և Կորէային. այս հանգամանքը շատ է նպաստում այդ աղգերի աւելի սերտ միութեան. Կովկասեան ցեղի ժողովուրդները այդ առաւելութիւնից զուրկ են, ուստի և ձափոնացիք նրանցից աւելի լաւ են ըմբռնում սիւսացու աշխարհայեացքը: Բայց սրանից ձափոնիայի առաջ գնալու պատճառները մէկն էլ հետեւեալն է. եւրոպացիք շատ բան են անում սիւսացիները համար, բայց միայն մի պայմանով, — ինչ որ անում են, իրանք էլ շահագործում են. մինչդեռ ձափոնացիք սիւսացիներին սովորեցնում են, որ ամէն բան իրանք անեն, ինչպէս ձափոնացիք իրանք արին: Չինաստանում վերջապէս համոզուեցան, որ ձափոնացի սպաներն անհամեմատ աւելի օգտակար են զօրքը կը թելու համար, քան եւրոպացիք: ձափոնացի վաճառականներ, մանաւանդ մանր առեւտրականներ, Չինաստանի ներսը զանազան տեղերում հաստատուում են, որտեղ ոչ մի եւրոպացի վաճառական մը չունի անգամ չի անցկացնի մտնել: Մանջուրիայում, որ Ռուսաստանի հսկողութեան ներքոյ է գտնւում, ձափոնացի վաճառականները թիւն աւելի է ռուս վաճառականները թուից: Բայց ձափոնիայի գործունէութիւնն ամենից աւելի երեւում է Կորէայում. այնտեղ այնպիսի գործակալներ կան, որ ուրիշ ոչ մի

տէրութիւն չունի. — դրանք ճափոնացի գաղթականներն են: ճափոնացիք ցրուած են ամբողջ Կորէայում, սկսած Մանջուրիայի սահմաններէն մինչև հարավային հրդեհները: ճափոնացու գաղութներն ու ճափոնական քաղաքամասերը Կորէայի քաղաքներում միշտ լաւ են կառավարւում, բնակիչները բարեկեցութիւնն էլ ծաղկում է: ճափոնացի բանուորը, հասարակ զուլին, շուտով հաստատւում է Կորէայում, մի կտոր հող է գնում, կամ թէ չէ մի փոքրիկ խանութ է վարձում: Կորէայի բանուորը, տեսնելով այդ, ի հարկէ ինքն էլ ցանկութիւն է յայտնում նոյն կերպ վարուելու և աշխատում է նմանուել ճափոնացի գաղթականին: Յամենայն դէպս անկասկած է, որ ճափոնական իւր գաղութները և գաղթականները շնորհիւ խաղաղ ճանապարհով կարող է Կորէան նուաճել:

ճափոնական առևտրական նաւատորմիղը վերջին տասնամեակում շատ վիթխարի չափով մեծացաւ: Ասիայի ամեն մի ծովը, ամեն մի գետը վրայ այժմ լողում են ճափոնական նաւերը, որոնք երթեկելում են նաև ովկիանոսները վրայ և հարսնում Ամերիկա, Եւրոպա և Աւստրալիա: Նրանց նաւերը վրայ տեղափոխուող ապրանքների և ծովադնաց ճանապարհորդները թիւը շարունակ մեծանում է. այս դէպքումն էլ ճափոնեան ուսուցչի դեր է կատարում ասիայի ժողովրդները նկատմամբ, որովհետև իր անձնական օրինակով նրանց ցոյց է տալիս, թէ սեփական Զանքերով ինչ հետեանքները կարելի է հասնել, և սովորեցնում է նրանց առանց Եւրոպայի և Ամերիկայի օգնութեան առաջ դնալ:

ՅԱԿԵԼՈՒԱԾ «ԱՐԱՐԱՏԻ» 1902 Թ. ՆՈՅ.-ԴԵԿՏ.

Պատմութիւն յաղագս գիտի նշխարաց սրբոյն Գրիգորի
Հայոց Մեծաց Լուսաւորչի.*

Ի Ժամանակին յորում հայ թուականն Յիւլի Կր. առաքելալ լինի ներքինի ոմն, անուն նորա Նիկոմիդոս՝ ի Վասիէ կայսերէ յունաց, հրեշտակութեամբ առ Աշոտ իշխանաց իշխան ի Հայոս հանդերձ պատուոյ ընծայելք և վայելչական պա-

* Զեռագիր ճառքնաւոր հ. 940. դ. ձեռն.

տարագաւք աղբի աղբի, տուեալս ի կայսերէ: Եւ հանդիպեալ լինի իշխանաց իշխանին ի գաւառին Արշարունեաց՝ ի Զարեհօւանի գեղջ, և կացուցեալ առաջի նորա զընծայան յայնքանեղ ի մեծէ արքայի, պատմէ միանդամայն և զհրամայեալն՝ բանս հանձարեզս և տխորժելիս: Զոր ընկալեալ իշխանաց իշխանին զյոգեճական պարզեան՝ զակնախախտ և զերևելիս մեծարէր և զառաքեալ ներքինին, իրրև զմտերիմ սպասաւոր թաղաւորին, վասն զի էր այրն խոհեմադոյն և հանձարեղ և հաւատարիմ: Ի գլխաւորելն իւրում՝ զհրաման արքունի բանիւ իրադործութեամբ, սկիզբն արար պատմել իրս ինչ զարմանալիս և սքանչելիս: Աւելիմ ինչ ասէ պատմել քոյոյ մեծանձնութեանգ՝ աստուածային իմն հրաշագործ, ներգործական յայտնութիւնս, ո՛չ ի դրոց նախ իսկ գծագրելոյ, կամ ի համբաւուց ոմանց անդէն եղելոց, այլ ինձէն եղեալ տկանատես և տկանջալուր նորասքանչ հրաշիցն, որում բոլորն այն ծովահայեաց քաղաքն թաղաւորական պիտտուէ: Հռովմայեցւոց նահանգինս սակս հասարակաց գոլով յայտնի ի նմանէ եղեալ ի վերին տեսչութեանցն: Եւ սկսեալ պատմեաց զեղեալ սքանչելիսն, զոր յաւրինեալ գրեցին ի մատենի: Առաքէ վաղվաղակի առ ժամանակին կացեալ վարդապետն հայոց, զոր յետոյ նշանակեցից զանուան: Իսկ նորա յոյժ ուրախացեալ ընդ աստուածային տեսչութեանցն յայտնութիւնս՝ ըստ արժանի հաւրն զրուստի սուղ ինչ յինքենէ բանս գովաստական մեծի մերոյ Լուսաւորչին, ո՛չ յինքենէ առաւել(ւ)եալ ի պատմութիւնն, և ո՛չ նուազել յասացելոցն ի ներքինոյն, բայց ի դոյզն ինչ բանից յորդորակաց, զոր կարգեաց յիսկզբան պատմութեանցն: Եւ է այսպէս. — Յերկուց պատուեալ լինի իմաստից խորհուրդք՝ որոց խոկանն, անձառութիւնն, զպատմութիւնս ինչ իրացն եղելոց արտադրել գծադրական շարադրութեամբ՝ ոմանք զհնադոսնիցն և զվաղնջուցն վերձանելով զպատմողական տառս, իսկ այլք ոմանք զներկայացեալ իրս ձառելով զիրակայութիւնս, նորոգեալ ստուգարանն զպատմութիւնս: Ըստ որում և մեզ հառուցանել առաջի կայ ըստ ներկայացեալ բանի զիրակութիւնս, հրաշակիրաս և քստմնելիս, ո՛չ ըստ հեթանոսական բա-

նաստեղծիցն պերճաբանեալ, որոյ նիւթ բանականութեան է ստուծիւն, իսկ մերոցս սուրբ, որ ի Քրիստոս հաւատացելոյ, ճշմարտութիւն ամենայն ուրեք յայտնէ զինքն սիրողաց զանխլանաւք, ի բաղում աննուաճ խորհրդոյ՝ ո՛չ արժանաւորս զոչ խաւարեալ միտս նոցա նկատել զիւրոյ պայծառութեանն լուսաղարդութիւնս։ Արդ՝ նորոգեցէք զմիտս և զլսելիս ձեր առ ի լսել զգարմանս սքանչելեաց պատմութեանս, յորում վերստին փայլեն մերոյ Նուառորչին և նախաշարժ փարպագետին սիրագործութեանն ճառադայիւր։

Ի ժամանակս Միքայէլի կայսեր, որդւոյ Թէոփիլեայ և մաւր նորա Թէոդորայի, աստուածասիրն և բարեպաշտուհւոյ՝ ներքին նապեա ոմն, անուն Նիկոմիդոս, որ զմեծագոյնն ստացեալ ունէր պատիւ սրբոտոսութեան, գոլով իբրև զհայր և զաւաճնորդ բոլոր սպասաւորացն, որք ի ասն թագաւորին սպասաւորէին, և ընդ ձեռամբ նորա էին նուաճեալ առհասարակ որք ի ներքինեացն, և թագուհին ևս՝ սքանչելիս ընկալեալ զպատիւ ճոխութեան, առ որում և ես իսկ բնակեալ՝ սպասաւորէի նմա աղնուական մեծութեանն, ի մէջ սպասաւորական նահանգին, յորում մտերմաբար իմն յորդորէր ի սպասաւորութիւն՝ ցանկացեալ խոհեմական և հանձարեղ նորա վարուց և կարգաւորութեանց, առ ի գատախարակել զչքնաղ փառաւորութիւնսն ի նորայն վեհադոյն կորովութենէ։ Էր նորա պատանեակ մի ընդոծին, ի նահանգէն կոչեցեալ Սիլ'աւք՝ որ ունէր այս պիղծ, ո՛չ փոքր ինչ տաժանեալ ուխտից և սրբոց պարապեալ, առ ի լուծումն իւրոյ վտանգաւոր պատահմանն, և ո՛չ ուստեք զտեալ բժշկութիւն, հանդոյն կնոջն այն, որ վտանգեալ ի բաղում ժամանակաց և վատեալ զինչս իւր և ոչինչ հանդիպեալ անդորրութեան, ըստ որում յաւատարմականն պատմի ճառ։ Գոլով նորա ի տեղի մի թագաւորական քաղաքին, որում անուանեալ էր Գառին, յորում եկեղեցիք երեք էին ձեռակերտեալք՝ անուանեալ մինն Միսանական Երրորդութիւն սուրբ, և երկրորդն յանուն նախասարկաւադին և վկային Քրիստոսի սրբոյն Ատեփաննոսի, և երրորդն յանուն ամենայաղթ կենտաբեր և Քրիստոսընկալ սուրբ Խաչին, — և ժամանեալ ներքինապետն

այն, զոր վերագոյն ասացաք՝ Նիկոմիդոս, և մտեալ ի սուրբ Կոթուղիկէ եկեղեցին, յորոյ վերայ սուրբ Երրորդութիւնն կոչիւր անուն, յորում զիրք մի մարմարիոնեայ պատեալ արծաթով ի հիմանէ եկեղեցւոյն, առ որմն սուրբ տաճարին ի բազում ժամանակաց պնդեալ և աղիսեալ, զոր միայն նշխարս դոյ խորհրդածէին սրբոց ոմանց և անծանօթից, ոչինչ զոր ի նոցանէ՝ ծանուցեալ անուամբ և ժամանակաւ։ Նւ ի մտանէն նորա անդ և պատանին ընդ իւր, և իմ առնն թեր Տեառն իմոյ, և իսկոյն յանկարծակի գոչեաց պատանին ուժգին աղաղակելով և շարժեալ սաստկապէս դողացաւ և ի ձայն մեծ բողոք բարձեալ ասէ. Ո՛ր մեծդ Գրիգորիոս, եկեալ յաշխարհէն Հայոց դատեալ զիս, հանելով ի բն սկիւթենէս յայտմանէ, և դո՛ւ Հռիփսիմէ, եկիր ի Հայոց նեղել զիս, և դո՛ւ ևս Գայիանէ և որ ընդ ձեզ սուրբք են, հանդերձ Սարգսիւ և Բագոսիւ՝ եկեալ կշտամբէք զիս։ Նւ ասացեալ զայս ի լսելիս ժողովրդեանն, զիմեալ զարկաւ ի վերայ տապանին, և ժայռքումն յոյժ լինէր ի պատանւոյն՝ զոր ոչ զիտացաք զինչ որ էր։ Նւ փութացեալ քահանայիցն ի բաց մաքրեցին, զոր արտաքս երեւ պատանին։ Նւ եկեալ ի միտս պատանւոյն և եղեալ ի զգաստութեան մեծի՝ անկանէր առ ոտս տեսառն իւրոյ Նիկոմիդեայ ասելով. Ո՛վ տէր իմ, յաղթեցին աղաւթք քո սուրբ և ընդունակ, և վկայքս, որ կան ի տապանի աստ, բժշկեցին զիս, ազատելով ի չար այսոյն պղծոյ։ Յայնժամ առաքեաց Նիկոմիդոս զեկուցանել Այստիոսի Պապիոսի, որ էր վերակացու եկեղեցւոյն և իշխանութիւն ունէր բանալ և փակել զգրուեսս պաղատանն արքունի, և ասէ. Բեր այսր զբանայի տապանիս այսորիկ, զի ծանիցուք թէ զինչ իցեն, որ ի սմա կայցեն։ Իսկ նա հրաժարէր և ոչ իշխէր համարձակել տառնց հրամանի կայսերն։ Զեկուցանէր արքային և ընկալեալ հրաման բերեալ զբանային, և ջան ոչ փոքր էր բանալոյ յարկին, և ոչ կարացին բանալ զտապանն։ Յայնժամ մատուցեալ Նիկոմիդոս, ըմբռնեալ խորտակեաց զփական, և բացեալ զտապանն, գտաք արկեղս Գ. մինն էր մեծագոյն մարմարիոն և երեքն արծաթեղէն պատկերս քանդակեալս, և մատեան մի, յորում գրեալ էր՝ Ի

մարմարիոնեայ յարկեղն. Այդ նշխարք սրբոյն Գրիգորի՛ է, Կուսաւորչին հայոց մեծաց: Եւ էր բարձք նորա իբրեւ սկայի: Եւ երկրորդ արկեղն կային նշխարք սրբոյն Հովսիմեայ՝ ձեռն իւր հասեալ յաւգուածոյն, և այնքան ունէր զմորթ ձեռինն հանդերձ եղնդամբն և մազովն, որպէս առ ժամայն ի բաց հասելոյ ի բոլորն անգամնց, բաց ի թխութենէ սասկութեան բնական մարմնոյն: Եւ մատան այսմ՝ զորոյ առննթեր եղեալ ի տապանին: Եւ յերրորդում արկեղն գաթք վնշխարս սրբոյն Գայիանէ, և ի միւսումն զայլ սրբոցն՝ զՍարգսին և զՅազոսին, հանդերձ այլ սրբովք, զորս զյիշատակս նոցունց անուանց ոչ գաթք ի մատենի անդ: Եւ հանեալ արտաքս, և առաջի անկեալ հանդերձ բազումութեամբ ժողովելոցն և ի ծունը իջեալ՝ մատուցաք երկրպագութիւն: Եւ իսկոյն ազգ արարեալ մեծի թաղուհւոյն, զայլ մեծաւ ուրախութեամբ յերկրպագութիւն՝ հանդերձ Միքայելիւ որդւով իւրով և այլ պատուաւորաւք քաղաքին: Առեալ և պատրիարգին Փոսայ զուխա սուրբ եկեղեցւոյն Սովիայ, և զաւրաց շուրջանակի հպաւորագոյնս, և զիմեալ ամենեցուն առ հասարակ ի հրաշալի նշխարս սրբոյն՝ յայտնելոյն հրաշափառ նշանաւք և երևելի փայլմամբք, և հանդիպեալ աստուածային գանձուցն նշխարաց սուրբ Կուսաւորչին և այլ սրբոցն, զորս վերնագոյն ասացաք, և ամենեքին աւրհնէին զամենասուրբ Երրորդութիւնն: Եւ ըստ արժանաւորութեան սրբոյն փոխեցին մեծագոյն պատուով առ ի նոյն հանգիստ՝ ուրախութեամբ մեծաւ, ջահիւք լուցելովք և զամբարաւք բորբոքելովք և բազում անուշահոտ բուրմամբք զանազանեալ խնկոց: Եւ սահմանեցին զաւրն զայն ամ ըստ ամէ զյիշատակս՝ առ ի տաւնախմբել ի նմին աւուր հաւաքեալ առ հասարակ, զի հոգեւորապէս տաւնեացին զյիշատակս նոցա: Եւ իրագործեցան ասացեալքս ի քառասնեւորդան մեծի պատեքին, ի հինգերորդում շաբաթուն:— Ի ժամանակս տեսան Գեորգեայ Հայոց կաթողիկոսի և Աշոտոյ բարեպաշտի կարգեցաւ տաւն սրբոյն Գրիգորի ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն: Վասն որոյ և մեք կատարեսցուք զյիշատակ հայրապետին մերոյ և փառաւորեսցնուք զսուրբ

ղերրորդութիւնն. զի զկատարեալ բարիսն ընկալցուք ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս:

Գրիգորիոս Հայոց մեծաց,

Որ գովեցար յանթիւ լեզուաց,

Տաւնեմք զյայտնիլ քոյդ նշխարաց,

Զի քեւ հասցուք անճառ փառաց:

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԱԵՐ

1. Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը.—Գալուստ Տէր Մկրտչեան. 1902 թ.
2. Գրիգոր—Մանածիհր Ռաֆիկ Միհրան տահմից.—Նոյն. Վարչապատ. 1902 թ.
3. Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս.—Նոյն. Վազարը. 1902 թ.
4. Ստեփանոս իմաստասէր. « »

Այս բոլոր գրութիւնները արտատպութիւն են 1901, 1902 թ. «Արարատ»ներից, և լերջին երեքը հին, կարեւոր յիշատակարանների հրատարակութեան մի շարք են կազմում, որի մէջ մտնում է նաև «Արարատ»ի նախընթաց համարում տպուած «Գալիթ Հարքացի»: Ինչպէս մասնաւոր այս լերջինիս, այնպէս նաև միւսներին կցուած նախաբաններն ու ծանօթութիւններն մէջ հրատարակիչը խիստ համարձակ և հետաքրքրական կարծիքներ է յայտնում: Զ.—Ա դարերի մեր եկեղեցւոյ դաւանական զարգացման և դրականութեան լերարեքերալ, որոնք մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնների և խորհրդածութիւնների նիւթ են և որոնցով դրադուել կարելի է աւելի այն ժամանակ, երբ նա ինքը, ինչպէս խոստանում է, կրկին այդ խնդիրներին դառնայ և աւելի մանրամասնօրէն ու հիմնաւոր փաստերով հաստատէ իւր ասածները: Առ այժմ հարեանցի կերպով ուշադրութիւն կհրաւիրենք երկու կէտի վերայ: — «Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս» գրքոյկի էջ 5 առաջ է. «Յակոբիկների յիշատակութիւնը (Հարց. ԺԱ) վեցերորդ դարի կիսում անտեղի չէ, թէև կանուխ յիշատակութիւններից մէկը»: Մենք կասենք՝ ո՛չ միայն անտեղի, այլ բոլորովին անհնարին է. որովհետև Յակոբ Բարադէոս կամ Ծանծալոս Նդեսիայի եպիսկոպոս էր 543—578 թ.ներին և նորա գործունէութիւնը՝ «մի ընութիւն» դաւանողներին ի մի ժողովելու և առանձին եկեղեցի կազմակերպելու համար, ընկնում է Ն. արեղերա-

կան ժողովից (որի հետեւանքներն ի միջի այլոց առանձին նշանա-
կութիւն են ունեցել ամենայն հաւանականութեամբ նաեւ ներ-
սէս Բ.-ի Դուինի ժողովը գումարելու խնդրում) կամ 553 թ.-ից
յետոյ, իսկ Յակոբիկի կոչուեցան նորա կաղմակերպած համայնը-
ները՝ նորա անունով, նորա մահից էլ յետոյ, և անշուշտ բաւական
ժամանակ տւեց, մինչև այդ անունն ընդհանրացաւ Ուրեմն Զ.
դարու կիսում այդ անունը յիշատակուել չէր կարող և եթէ նա
յառաջ է բերուած իբրև բոլորին յայտնի իրողութիւն այնպիսի
մի գրութեան մէջ, որի հեղինակը 556 թ.-ին վախճանած պէտք
է լինի՝ այդ արգէն մի անհերքելի փաստ է նորա անվաւերական
լինելուն: Հարկաւ «երկու կամք»-ի յիշատակութիւնն ևս այն
ձևով, ինչպէս այստեղ լինում է, Զ. դարի մի գրութեան մէջ լինել
չէր կարող:—Ապա՝ «Տիմոթէոս Աուգի երկասիրութեան հայ թարգ-
մանութեան» մասին խօսելիս (նոյն գրութեամբ) աւելորդ չէր
նաեւ յիշել, թէ այդ թարգմանութեան հատուածներ և նորա գեւ-
տի ու այլ հանդամանքների վերաբերեալ տեղեկութիւններ կա-
րելի է գտնել «Արարատ»-ի մէջ: Նկատելիք նաեւ, որ Փոս պա-
տրիարքը, Ջաբարիայ կաթողիկոսին դրած թղթում (Ձեռ. Մ.
Աթոռի մատենադարանի հ. 530 և ըն), յիշելով որ «ներսէս Բ. և
Դուինի ժողովին մատնակցողները ընկալան զԴէոսիորոս և զՓի-
լախոսն եպիսկոպոս ի նաբուր քաղաքէ և զՏիմոթէոս Բղէքսան-
դրացին որում Աուգն կոչեն»—աւելացնում է՝ «որ և զգրեանն
թարգմանեցին ի հայո, որ կոչին յեալին թարգմանիչք, և ըն»:

5. «Տանխրոջս աղջիկը». վիպակ.—Նար-Դոս. Թիֆլիս,
1902, գինը 20 կ.

Հարուստում է ժողովրդի գրեթէ բոլոր խաւերում արմա-
տացած մի ախտ՝ պատմութեան նիւթն առնելով Թիֆլիսի ա-
ռօրեայ կեանքից: Արժաթապաշտ, բռնակալ և նախապաշարուած
ծնողներն իրանց գեղեցիկ, ծաղկահասակ և ուսում ստացած դստերն
աւելի լաւ են համարում տալ մի «բոլորովին sqէs, պառաւ, բայց
հարուստ գինեվաճառի» քան թէ մի ջանասէր, բարեկերթ և հա-
մեստ վարժապետի ևւ Բալին՝ ո՛յս է վէպի հերոսուհու անունը
—համակերպում է իր ծնողների կամքին: Ամուսնութիւնից ան-
ցնում է մի քանի տարի և «Բնանոս» վարժապետը տեսնում է
մի օր իր հին սերածին, որի ժամանակից առաջ ծերացած, մի
պառաւ կնոջ ընկերակցութեամբ գնում է զբրայի մօտ՝ տեսած
երազի մեկնութիւնը խնդրելու:

ՅԱՆԿ ՆԻԻԹՈՅ «ԱՐԱՐԱՏ»Ի 1902 ԱՄԻ

Շնորհակալիք առ սիրելի ազգն իմ Հայկեան (առանձին թերթով):

Ա. Պատգոնական բաժին

Քաղաքի ի կոնդակաց Վեհ. Հայրապետի—3, 103, 207, 405, 573, 757, 981.

Բ. Կրօնական բաժին

Եզնիկ վարդապետի խրատները, 9. Աստուծոյ սպառնալիքը (բանաստեղծութիւն), 17. Կանոնական իրաւունքը և նորա աղբիւրները, 18. Հայոց ժամակարգութիւնները ե. դարում, 24. Ատմեանք, 106. Ի յիշատակ անձնատուր նահատակութեան Ատմեանց զօրավարաց, 108. «Քարոզեաց յառաքեալն» և «յոյս յարութեան», 113. Կանոնադիրքը և մեր կանոնական իրաւունքը, 120. Քրիստոնէութեան արչալուսին, 152. Իմ ուխտ թաղէի վանուց, 236. «Քարոզեաց յառաքեալն» և «յոյս յարութեան», 242. Ողբացոյ զինուորի կեանք, 418. Քրիստոնէութեան իսկութիւնը, 423, 599, 764, 998. Վերածնութեան շրջան՝ ժէ. դարու վերանորոգիչ կաթողիկոսները, 430, 607, 771, 1006. Գանձ Շողակաթին, 447. Մեղաւորի դարձը, 604. Հին կտակարանի ազգեցութիւնը համաշխարհային պատմութեան զարդացման և կերպաւորութեան վրայ, 623. Հայ եկեղեցին, 623. Քրիստոնէութիւն և բողոքականութիւն, 639. Հայոց երեք աղօթից պահեր և ինն աղօթից ժամեր, 785. Թիւրքիմացութիւններ Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան անցեալի նկատմամբ, 806. Հրաւիրակն հրաւիրէ Հայոց մանկալին ի Ս. Ծնունդ և Մկրտութիւն Քրիստոսի, 986. Աւանդութիւն ի հրէիցն. Առնել

ողորմութիւն և դռանել զողորմութիւն յԱստուծոյ, 1023. Աստուածաշնչի նոր հրատարակութիւնը, 1069. 1139. Հեղինութիւնը Յիսուսի դրութեան և խօսքի մէջ, 1088:

Գ. Օսար եկեղեցիներ

Ռուսաց եկեղեցի

Դիւղական քահանաների նիւթական ապահովութեան խնդիր, 456. Սկեզ. երգ. դաս երեխաների համար, 457. Սլաւոնական ծագում ունեցող սրբերի պաշտամունքը, 458: Դասական լեզուների ուսուցումը Թեմ. Հոգ. պարոնցներում, 658. Մաթեմատիկան և բնագիտութիւնը Ռուս. Հոգ. Թեմ. դպրանոցներում, 660. Սրբազան Անտոնիյի չրջաբերականը, 661. Սարատովի «Թէյատուն-ճաշարանը», 662. Սեմիրադսկու մահը, 663. Հնագիտական ԺԲ. ժողովը Խարկովի համալսարանում, 663: Ուղղափառ քահանան աղանդով վարակուած դիւղում, 835. Վօլինի Թեմ. առաջնորդ Սրբազան Անտոնիյի չրջաբերականը, 836. Թաղաւոր Կայսեր և Թագուհի Կայսերուհու այցելութիւնը Խեռսոնէսի վանքին, 838. Գուրգինի հոգեհանգստեան արգելքը, 839. Ռուսաց եկեղեցու ներկայացուցիչների վերաբերմունքը դէպի Սինոական շարժումը, 842. Պերմի Թեմի միսիոնարների ժողովը, 843. Դիմիտր Կոնստանտինովի գեղարարը Վրաց եկեղեցու ներքին կեանքի մասին, 845: Քահանաների այցելութիւնը ծխականներին 1099. Ամուսնական խնդիրներ, 1100. Կառավարչական հաղորդադրութիւն (Մակեդոնացիներին մասին), 1101:

Կաթոլիկ եկեղեցի

Հայ-կաթոլիկներ, 43. Կաթոլիկ եկեղեցին արևելքում, 460. Ֆրանսիական ազգային եկեղեցու գաղափարը, 461. Լեոն ԺԳ պապի դահակալութեան 25 ամեակը, 462. Ս. Պետրոսի փոխանորդի դանձաբանը, 462. Պապի անսխալականութեան մասին, 462. Ամուսնալուծութեան խնդիրը Իտալիայում, 463: Հակակղերական շարժում կաթոլիկների մէջ, 666. Կարդինալ Լեդոլսովսկու յաջորդ կարդինալ Գոտտին, 666. Շարժում Ֆրանսիայում ոստուածաբանութեան դասաւանդութեան եղանակի դէմ, 667: Ֆրանսիայից արտաքսուած միաբանութիւնները. Կաթոլիկութեան հսկայական քայլերով տարածուելը, 846. Կաթոլիկ եկեղեցուց բաժանուողներ, 847. Ֆրէյբուրգի համաժողովը, 848. Կաթոլիկութեան դրութիւնը Ֆրանսիայում, 848: Ֆրանսիայի փակուած կրօնական ընկերութիւնների մասին, 1102. Լեոն ԺԳ. պապի լուծութիւնը Ֆրանսայում կոտորուող կրօնական հալածանքների

նկրտմամբ, 1104. Պրոֆ. Էրհարդի «Հասկմեական կաթսիկաթիւնը Թ. դարում» գիրքը, 1105. Օրլանի եղիսկոսոս Իրպանլարի ծնընդհան հարկւրամեայ տարեգարձը, 1106. Լեոն Վ.՝ Ջանքը Աստուածաշնչի դիտութիւնը բարձրացնելու համար, 1107. Թէ ինչու Զօլան սրային չտեսու, 1109:

Բոդոֆական եկեղեցիներ

Ֆրանսիա. — «Բողոքական կենտրոնական ընկերութիւն աւետարանի տարածման համար», 463. Աւետարանական շարժում վերին Լուառի նահանգում, 464:

Անգլիական եկեղեցի. — Միսիոնարների սարանումը Չինաստանում և Աֆրիկէում, 851. Սկեզեյ. ընդհ. ժողով Հորտեմպտոնում, 852. Անգլիական միսիոնարական ընկերութիւնների նիւթական կարգութիւնը, 853. Ամերիկական երիցական եկեղեցի. Նիւ-Յօրկի յորեկնական ընդհ. ժողով, 854: Կնաւրդրերի արքեպիսկոպոս զր. Տէմպլի մահը. Կնաւրդրերի կանոնիկոս գիտնական Ջորջ Բոլենսոնի մահը, 1011. Ամերիկական եկեղեցու անունը փոխելու հարցը, 1012:

Հաբէսների եկեղեցի

Հաբէսների յարաբերութիւնը Կապտական պատրիարքի հետ, 466:

Դ. Եկեղեցի Հայաստանեայց

Չհաստիճեան վերաբերեալ կանոնական կոնգակներ. Շամախու երկրաշարժը և թեմական հաստատութեանց Բաքու փոխադրելու խնդիրը, 130. Հայոց Կոնսիստորիայի 4000,000 րուբլու պահանջը ժողովրդական լուսաւորութեան միսիոնարութիւնից, 249. Աստուածաշնչի նոր հրատարակութիւնը, 474. Համառօտ հաշիւ մաից և ելիյ Ս. Խաչ վանից Հայոց Դրիմու 1901 ամի 548.

Մայր Աթոռ

Ս. Մնեղեան և ո. Յովհաննու Մկրտչի ծննդեան տօները, 38. Ս. Հայրապետի տօնախմբութիւնը 40: Նորին Ս. Օծուլեան ուղեւորութիւնը գէսլի Թիֆլիս, 242. Բարիկենդանի տօնախմբութիւն:

Նայեմբեր-Դեկտեմբեր

*

ները Թիֆլիսում, 247: Զատիական տօները. Նպիսկոսոսական ձեռնադրութիւն, 467. Ս. Կուսանայ և Ս. Լշմիածնի տօնախմբութիւնները. Նորին Ս. Օծութեան ուղեւորութիւնները 470, 670. Ամարանոց դնայոց միաբաններ. Պաշտօնէութեանց լիովնութիւններ, 471. Պետական խորհրդական պ. Բէգլար Մարտիրոսեանի նուիրած դրքերը, 472: Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ տօնախմբութիւնները Օշակունում, 669: Ն. Ս. Օծութիւնը Թիֆլիսում, 855. Գէորգեան Հոգևոր ճեմի 28-րդ տարեգարձը, 857. Վ.հ.հ. Հայրապետի աթոռակալութեան 9-րդ տարեգարձը 857. Վրաստանի սրբազան էքզարխի այցելութիւնը, 859. Մայր աթոռ ժամանող միաբաններ և նոր պաշտօնէութիւններ. Նուէրներ Մայր—Տաճարին, 861: Նորին Սուրբ Օծութեան ուղեւորութիւնը դէպի Թիֆլիս, 1115. Իսահակ Ժամհարեանի հոգեհանդիսար, 1117. Գեր. Գէորգ եպիսկոպոսի գարձը իւր պաշտօնին, 1117. Տ. Իսահակ վրդ. Հ. Նախիջևանի լիովնորդ. Տ. Վահան վրդ. Զարեայ վանուց վանահայր և Տ. Արսէն վրդ. ս. Սարգսի վանահայր, 1118. Մ. Աթուի միաբան Տ. Մեսրոպ վրդ.-ի և Մկրտիչ Ղազարեանի յաջող քննութիւնները, 1119. + Բաղրատ վարդ. Գ. Թաւաքալեան. 478. + Զարեքի վանահայր Աստուածատուր վարդապետ, 1124:

ձեմարան Մ. Արուայ—ձեմարանի քննութիւնները և ընթացաւարտները. Նոր տեսուչ պ. Կ. Կոստանեան. Ընդունելութիւնները, 472: Տեղեկադիր ձեմարանի 1901—1902 տարեշրջանի, 863: Դամառ—Բաթիպայի արձանի բացումը ձեմարանի բակում, 2020. + Վահան Նալբանդեան, 2023.

Տ ա ն կ ա հ ա յ ք

Կ. Պօլսի ս. պատրիարքի շրջաբերականը և որոշմանքների վերածումը արհեստանոցների, 135. Սանտարեան վարժարան, 255. Պօլսի հայ թաղական վարժարանները, 261. Յակոբ Ալեքիլեանի նուէրը. Կեսարիոյ Ս. Կարապետի նոր դպրոցը. Հայ ուսուցիչների վիճակը. Ս. Սահակի մատուռը. Ընծայարան Սերասարիոյ Ս. Նշանի վանքում. Նիկիտոսի գաղթական գաւառացիների նպաստը սրտաբիրաբարանին. Վանայ առաջնորդական գործերը. Գաղֆայեան որբանոցի վերանորոգութիւնը. Մաղարիա եպ. Տէրունեանի վերադարձը. Զբաւորութիւնը Դիարբէքքում. Բաղուի առաջնորդական ընտրութիւնը. Բաղրատի առաջնորդ Գաբրիէլ վրդ. Անուշեան. Նուադահանգէսի նպաստ Ազգային հիւանդանոցի. Աղդ. հիւանդանոցի մէջ շինութիւնը մոտոտը, 487. Գաղֆայեան սրբանոցը. Այնթապի սրբանոցը. Զիլէում դպրոց բռնադու իրաւունքը. Բարեկործ Շողիկեանի

մահը. Բաղեշում Ղարիպիջան աղայի մահը. Նպաստից յանձնածոդովի որոշումները, Տիկ. Վառվառէ Բանանեանի նուէրը ս. Պատրիարքին. Մուշի Ս. Կարապետի վանուց տնօրէն խորհրդի ղեկուցումը Պատրիարքին. Տրապիզոնցի Յովակիմ Թովսաքաղեանի կտակը. Մարաշի Ժամհարեան որբանոցի հանդէսը. Ս. Երուսաղէմի վանքի և Կեսաբլոյ վարժարանից ելած նոր կուսակցօնները, 673: Կիլիկիոյ կաթօղիկոսական ընտրութիւնը. Արմաշի վանուց ուխտադնացութիւնը. Վանի «Կեդրոնական—Հայկադեան» դպրոցը. Խաղայեան Սահակ որբազանի նամակը Մեղքիսեթեկ սրբ. եպիսկոպոսին. Ս. Պատրիարքի դահլեւանութիւնը Մուշեղ վարդ.ի համար. Բալուի առաջնորդ Տ. Աղան վարդ. Գնէլ վրդ.ի առաջնորդական ընտրութիւնը Քղիում. Խարբերդի Պատր. Ժոս. Տ. Եզնիկ վարդապետը. Կեսաբլոյ ս. Կարապետի որբանոցը. Կ. Պօլսի Տնտեսական խորհրդի վերջին նիստերը. Պօլսի վարժարանների չրջանաւարտները. Կարնոյ եկեղեցին նորագելու իրադէն. Մուշի դպրոցների վերաբացումը. Բաղէշի կըրթական վիճակը. Սեւանիկի մանկապարտէզը. Մանչեստրի հովիւ Տ. Թորոսի խնդիրը. Կ. Պօլսի Մայր եկեղեցու վերաշինութիւնը. Երկրագործութեան դաս ս. Փրկչեան հիւանդանոցում, Յովհաննէս Կիւմիւռեանի կտակը, 869: Երամեան յոբելեան. Աշխարհաբար չարական. «Նշխար կամ մատուցք». Աղբատախնամ ընկերութիւններ. Երանուհի մայրապետի մահը. Կարնոյ Մայր եկեղեցւոյ վերադնորոգութիւնը. Սանատրեան վարժարանի փոխադրութիւնը Սերտսալա. Բրիտանիէ Փափազեան մայրապետ. Գարակէօղեանի դրամով դնելիք նոր շէնքը, 1131:

Պարսկահայք—Համառօտ ակնարկ Ատրպատականի թիմի կուցութեան և կարիքների վերայ, 1132.

Ե. «Արարատ»ի ընթերցողներին, 493. 1013. Ժողովուրդին առաջնորդողները 1061. Ս. դրոց տաղադրութեան առթիւ, 1139: Անցեալ դարերի յիշատակ, 49. Ղուկասեան մրցանակի կանոնադրութիւն, 252. Հայոց առաքելութիւնը Հոնաց աշխարհում, վեցերորդ դարում, 262. Ս. Եղիայի վանքը Բուղովում, 481. Կարոս խաչ, 507. Տեղեկագիր Ա. Բ. Գ. Դ. 1900 թ. 53, 142. Վաղարշապատի Առաջարկ կամ Զուարթնոց եկեղեցին, 876, 1025: Մեր լեզուի տարբերքը, 64. Մի դիտողութիւն Հայոց ներքին կեանքի ուսումնասիրութեան վրայ, 167. Տ. Գաբրիէլ Պատկանեանի ձեռագիրների մասին, 274. Լեհահայերի մասին, 282. Եր-

կաթէ գիմակը, 292. Հիւնքարպէյէնտեանի շեղուաբանական գրութիւնը, 313. Առողջանութեան խաղեր, 681. Օղիւստ Կարիէր, 901.

Մանկական և մարմնամարդական խաղերը, 323, 410. Ձիրականացող նախադրուշութիւններ, 697. Բանականութեան արշալոյսը, 888.

Մարտինիկա կղզու աղէտը և հրարխային երևոյթների պատճառները. Առողջապահական գիտելիքներ, 728, 916. Հողաղբիտութիւն, 730. Համառօտ խրատներ, թէ ինչպէս պէտք է պաշտպանուել թրքախաից (առանձին թերթով տպուած):

Զ. Այլ եւ այլ f

Երկրագործական զրոյցներ, 69. Անասնապահութիւն և անասնաբուծութիւն. Մեծ եղջիւրաւոր անասունները, 175, 354, 532, 715, 919. Դոմէշը, 350. 1902 թուի զիստաւոր աստղերը. Փարիզի բնակիչների լամպ ջուրը. Խնչքան մարդ կարող է ապրել երկրի վրայ. Նեղըրները առաւելութիւնները. Թշնամի և բարեկամ բոյսեր. Աշխարհիս ամենամեծ թիթեռը. Փորձեր հանած սրտի վերայ. Կանաչայի բնիկները. Պապուաաների երեակայած հոնդերձեալ կեանքը. Մծմբային թթուաւոր իրլի հակութիւն. Հօկան. Մատաղ վարաղին կուլ տուող օձը, 540. Բաղդուինի էկապեդիցիայի վերադարձը. Լուսնի մասին. Հրարխային գործունէութիւնը լուսնի վրայ. Ամերիկացի հնդիկները հրաւերում. Ֆոնոգրաֆը իբրև միջոց ազուէսներին գրաւելու. Թանաքի լիճը. Մի գիւտ Տեվտօրուրդեան անասնաբու. Լուրեր Սլէրգերուի մասին. Մինոր գործիք. Չինաց աստուծոյ պատժութիւն. Ոչքերի յողնածութեան գէմ միջոց. Բնութեան մի տարօրինակ երևոյթ. Գունաւոր անձրև. Եղանակի գուշակութիւն, 736. Վայր ընկած հօկայական աստղը. Երեքարական պոստը. Հեռագրական նոր կտրել Խաղաղ ովկիանոսում. Կենդանիների լացն ու ծիծաղը. Լողացող կղզիները. Սլէրգերուի վերադարձը, 931.

Է. Յաւելուած

Պետրոս Սիւնկայ եպիսկոպոս, ուսումնասիրութիւն, 80. Երանելոյն Պետրոսի Սիւնկայ եպիսկոպոսի գովեստի սուրբ Աստուածածինն և միշտ կոյսն Մարիամ ըստ յարջորջման նորին. Կա ի սուրբ զրոյց լուծմանք նոցին, հոգիւր խմբաթիւք, 88. Հարցմունք յազատ

մարմնաւորութեան Տեառն զանազանք՝ Վաչագանի Աղուանից իշխանի ընդ Պետրոսի Սիւնեաց կաթողիկոսի և իմաստասիրի, 188. Յազազա հաւատոյ և հատուածք Մենդ. հաւի, 200. Ստեփանոս իմաստասիրի վառն անապականութեան մարմնոյն. Ութերորդ դարի առաջին կիսի աւթարտողական վաւերագիր, 368. «Գիրք թղթի» պահանները և նրանից դուրս մնացած թղթերը, 560. Մայր Աթոռի «Գիրք թղթոց» ձեռագիրների մէջ ամբողջութեամբ անտիպ մնացած թղթեր, 748. Գտնիթ Հարքացի, 837.

Բ. Մասեցախօսութիւն

Գէորդ Մելիք-Կարազեօղեան, Գերմանական օգնութեան ընկերութիւնները Տաճկահայաստանի համար. «Էմինեան ազգագրական ժողովածու». Բ. ժողովրդական վէպ և հէքեաթ. Մետրոպ մոշոտց. Բեորնսօն. Մահմէդ, 72: Ս. Դ. Къ вопросу о порядкѣ производства брачныхъ дѣлъ въ армяно-григоріанской церкви («Вѣстникъ Права» дек. 1901), 171. Александръ Анипскій. Исторія Армянской церкви до XIX вѣка. Ատրեանեայ և պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ նոցին քաղուածք, որոնք Նաիրի—Ուրարտու աշխարհին պատմութեան կը վերաբերին, 343. Մարիա Կորեյի. Մի մանկան հոգու պատմութիւն, վէպիկ ոչ մանուկների համար, 345: Պատմութիւն Աղուանից Ա. հատոր ի Մակար կաթողիկոսէ Բարխուդարեան, 1146. Քուչակ Նահապետի երգերի մի նոր հրատարակութեան աւթիւ, 1148. Ի՞նչ սխառնով պէք է անցնել կրօնաւորութիւն մեր զարոյցներում, 1158:

Ստացուած գրքեր. 78, 172, 348, 570, 754:

Թ. Յայտարարութիւններ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1903 թուին

Մ Շ Ա Կ

Լ Ր Ա Գ Ր Ի

Բաժանորդագրին է տարեկան 10 ռ.

Կէս տարւանը 6 ռ.

Առանձին համարները 5 ռ.

Թիֆլիսում գրվում են միմիայն խմբագրատան մէջ.

Հասցէն. Тифлисъ, Редакція „Мшакъ“. Կամ Tiflis, Rédaction „Mschak“.

Տ Ա Ր Ա Ջ Գեղարուեստական, գրական, գիտական, ֆինանսական պատկերազարդ շաբաթաթերթը 1903 թ. հրատարակելու է ՃՈՍ և ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԺՐԱԳՐՈՎ: ՏԱՐԱՋԻ տարեկան գինը 6 ռ., արտասահման 10 ռ.: ՊՐԷՄԻԱՆ՝ մի հոյակապ մեծադիր պատկեր ԱՆԻԻ աւերակներից:—ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ—ստանում են միմիայն նրանք, որոնք բաժանորդ են Ադրբիւր-Տարազին եւ վճարել են 10 ռ.: Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

Հասցեն՝ Тифлисъ, редакция журнала ТАРАЗЪ, Կամ (Tiflis—Caucase) Rédaction de la Revue TARAZ.

Խմբագիր—հրատարակիչ՝ Տ. ՆԱԶԱՐԱՆ

1903

ՆՈՐ—ԴԱՐ

ՔԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻ

Փաղաքական-դրական ամենօրեայ քերքը 1903-ին հիշատարակուի Թիֆլիսում Նոյն ծրագրով և ուղղութեամբ ամեն օր, բայց ածներին հետևող օրերից:

Ստացւում են ՍԵՊՏԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳՐԵՐ:

«Նոր-Դար»-ի տարեկան գինն է 10 ըուբլէ, վեց ամսուանը՝ 6 ըուբլէ, երեք ամսուանը՝ 3 ը. 50 կ., Թիֆլիսից դուրս՝ ամիսը 1. ը. 50 կ., հատով դուրսը 7 կ., Թիֆլիսում 5 կ.:

Բաժանորդ և զբւոյս միմիայն խմբագրատանը:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ բաժանորդները վճարում են տարեկան 40 ֆրանկ:

Յայտարարութիւններ ընդունւում են և՛ օտար լեզուներով, բայց 2 կ., առաջին երեսումը՝ 4 կողէկ:

Խմբագրատանը դանում է Գաւիզովսկայա փողոց, տ. № 5.

Պատով «Նոր-Դար»-ի հասցեն՝ Тифлисъ въ Редакцію „НОРЪ-ДАРЪ“ Կամ Tiflis, Caucase, Rédaction du journal „NOR-DAR“.

1903 ր.

Լ Ո Ւ Մ Ա Յ

ԵՐԿԱՍՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵԱԸ

Կ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻ ՀԵՏԵԻՆԱԼ, ԾՐԱԳՐՈՎ.

1. Խնքնուրոյն և ռուսերէնից ու օտար լեզուներէից թարգմանուած վէպեր, պատմուածքներ և օտանաւորներ, այլ և կենսագրութիւններ:

2. Կովկասագիտութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ պատմական վաւերագրեր և յօդուածներ:

3. Ճանապարհորդութիւններ և ժողովրդի կենցաղի նկարագրիւններ:

4. Բարոյագիտական յօդուածներ:

5. Մատենախօսութիւն:

6. Այլ և այլք. տեղեկութիւններ գիտութիւնից և արուեստից:

7. Խմբագրութեան պատասխաններ և յայտարարութիւններ:

«ԼՈՒՄԱՅ» հրատարակուած է 2 ամիսը մի անգամ:

«ԼՈՒՄԱՅ»-ին աշխատակցութեամբ են մեր նախկին բոլոր աշխատակիցները:

ՏԱՐԵԿԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՏԵՆ Է ՌՈՒՄԱՍՏԱՆՈՒՄ 6 ՌՈՒԲԼԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԱԾԱԽՔՈՎ ՆԻ ՏՈՒՆ ՀԱՍՅՆԵԼՈՎ. ԻՍԿ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ 20 ՓՐԱՆՔ:

Բաժանորդագրութիւն ընդունուած է Թիֆլիսում «Լուսայ»-ի խմբագրատանը, Պօլիցէյսկի փողոց № 13 և Կենտրոնական գրալաճառանոցում:

Ապստիկ ըաժանորդագրութիւն չէ ընդունուած:

Քաջանաներին, ուսուցիչներին և աշակերտներին թոյլ է արւում բաժանորդագրինը վճարել մաս մաս, ստորագրութեա 3 ռուբլի և ագրիլին մնացեալ 3 ռուբլին:

Յայտարարութիւնների տողը արժէ 10 կոպէկ:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция журнала „ЛУМА“, արտոսահմանից՝ Tiflis, Rédaction du journal arménien „LOUMA“.

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԵՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՓԱՂԱՓԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

1903 թվականին «ՄՈՒՐՃՈՒՄ»-ի միջին տյուրք, տպվելու է Ա. Ահարոնեանի մի նոր մեծ լէտ՝ «ՄՐԻՒԿԻ ՍՈՒՐԻՐԸ», շարունակվելու է Լեօի «Հայոց Գրականութիւնը», որ ընդհատված էր 1902 թուն, թարգմանուելու էն Ա. Ուոլլեսի «ՀՐԱՇԱԼԻ ԴԱՐԸ», յայտնի գրուածքը և է. Զօլայի լերջին՝ «ՃՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ», լէտը:

Բաժանորդադրինը. Ռուսաստանում՝ տարեկան 10 ռ.,

¹/₂ տարին 6 »

Արսաստանում՝ տարեկան 12 ռ.,

¹/₂ տարին 7 »

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է դրվել. Թիֆլիսում—Խմբագրատանը (Ճալճալճեան փողոց—Արքունական թաղոնի դիմացի փողոցը—տուն № 16) և «Դուստեքերգ» գրալաճառանոցում:

ԲԱԼԱՍԱՆԻ—պ. Մ. Տեր-Դանիելեանի մօտ, «Անդրանիկ» ընկ. գործարանում.

ԲԱԳՈՒ—պ. Յ. Մուսիկեանի մօտ, Կրասնոօդոսկայեա և Մալախանսկայեա փողոցների անկիւնում, տ. Մուսա—Նաղիկովի:

ԿԱՅՄԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՅԼ ՏԵՂԵՐԻՅ պէտք է գիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію „Мурчъ“.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՅ՝ Tiflis. Rédaction de la revue „Mourtech“

Ծանոթութիւն. Ով գժուարանում է տարեկան բաժանորդադրինը (10 ռ.) լճարել միանու ադ՝ կարող է տալ մառ—մասո—սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին մնացած 2 ռուբլին: Ապառիկ կամ ձրի ամսագիրը ոչ սքի չէ ուղարկվում:

13. «Արարատ»-ի ընթերցողներին Կ. Վ. 1113
 14. Մայր Աթոռ 1115
 15. Ճեմարան Մայր Աթոռոյ 1120
 16. Մահացուցակ Աստուածատուր վարդապետի . . . 1124
17. ՏԱՃԻԱՀԱՅՔ 1125
 18. ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՔ Ե. Ճ. Վ. Մ. 1132
 19. Ս. Գրոց տղադրութեան նախընտր. Ս. Մ. 1136

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆՔ

20. Պատմութիւն Աղուանից Գ. Վ. Յովսէփեան 1146
 21. Քուչակ նահապետի երգերի մի նոր հրատարակութեան
 առթիւ Յովհ. Թադէոսեան 1148
 22. Ի՞նչ սիրտեմով պէտք է անցնել երաժշտութիւնը մեր
 դպրոցներում Դոյ. Սոյ. Մելիքեան 1158
 23. Մեծ եղջիւրաւոր անասուններ. Անասնապահութիւն
 և անասնաբուժութիւն, ... Գէորգ Ղաղարեան 1161
 24. ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ. 1172

ՅԱԻՆԼՈՒԱԾ

25. Պատմութիւն յաղաղութեան նշխարաց սրբոյն Գրի-
 գորի Հայոց Մեծայ Լուսաւորչի 1178
 26. Ստացուած գրքեր 1183
 27. Յանկ նիւթոյ «Արարատ»ի 1902 թ.-ի 1185

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՈՒ ՊԱՇՏՅՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ.

Կ Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ ՈՒ Ի Ա Ռ Ա Ջ Ի Կ Ա Յ

1903

Թուին.

Բոլորովին կանոնաւոր կերպով եւ կունենայ խմբագրութեան նոր կազմ.

Առանձին տեղ կտայ ս. Էջմիածնի հիմնարկութեան 1600-ամեայ յիշատակին նուիրուած և Հայ. եկեղեցւոյ դարաւոր անցեալը պարզաբանող յօդուածների. կղբադուի կենդանի եկեղեցական—հասարակական խնդիրներով.

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է { Ռուսաստանում 4 ր.
Արսասահմանում 5 ր.

Այն քաժանորդներին, որոնք կյայտնեն իրենց ճիշտ հասցէները՝ Թերթը կուղարկուի մասնաւոր ծրարով, եւ առհասարակ նորա ցրումը կանոնաւորելու համար ամէն հոգ կտարուի:

Հասցէն՝ Св. Рчміадзинъ, Типографическому Комитету

Արտասահմանի համար՝ Rédaction de la Revue „Ararat“.
Eetchmiadzine (Caucase)

